

Рецензентле:

Текеланы Л.М., Махаметланы Л.А.

Джарашдыргъанла:

*Абдуллаланы Л.В., Чотчаланы Р.У.,
Гапполаны З.Х., Къасайланы Л.Дж.*

Абдуллаева Л.В., Чотчаева Р.У., Гаппоева З.Х., Касаева Л.Дж.
А 545 Методическое пособие к учебнику «Букварь», 1 класс,
на карачаевском языке. 1-е издание. – Майкоп: ООО «Поли-
граф-ЮГ», 2016. – 212 с.
ISBN 978-5-9909343-0-6

ББК 74.268.1(2Рос.Кара)

ISBN 978-5-9909343-0-6

© РГБУ ДПО «КЧРИПКРО», 2016

© ООО «Полиграф-ЮГ», 2016

КИРИШ СЁЗ

Джашау тюрлене баргъаныча, окъуугъа, джазыугъа, хар неге да джангылыкъла кириб барадыла. Къарачай тилни окъутуу мардалары да, бир джерде турмай, джангы технологияла бла джангырыргъа керекдиле. Къарачай тилге окъутууну баш мураты республиканы ичинде этносну (миллетни) сакъларгъа, ёсюб келген джаш тёлю кесини ата-бабаларындан келген иги адетлерин, намыс джорукъларын тас этмезге, уллу тарихини ызын мындан ары керирге – ма быллай ишле бла баджарылады..

«*Къарачай тилни 1-чи классха дерслери*» деген методика болушлукъ орта окъуу школлада 1-чи классны «*Харифле*» деген къарачай азбукасына (автору Акъбайланы Харун) болушлукъгъа джарашдырылгъанды. «*Харифле*», «*Къарачай тилни 1-чи классха дерслери*», «*Харифлени кассалары*», «*Джамала*» – джарашдыргъан Чотчаланы Р). школгъа джангы келген сабийлеге къуралгъан окъуу-методика компонентге (ОМК-гъа) киредиле.

Бу окъуу-методика компонент сабийлеге къарачай тилни окъууларына джангы серия болуб чыгъады. Аны болушлугъу бла туугъан джуртубузда тил, тин байлыкъны сакълар эмда ёсдюрю мурат, тил бла биргелей илму-педагогика джанындан да джангы бет, джангы этап ачылгъанына ышан барды.

Устазгъа болушлукъгъа бу методика теджеуле бериледиле, алай болгъанлыкъгъа берилген материалны ол кеси да таблыгъына кёре тюрлендирирге, къоша-къората хайырландырыргъа боллукъду. Джазыу ишлеге джораланган дефтерле сабийлени джазаргъа усталыкъларын ёсдюрюю мурат бла къуралгъандыла.

Къарачай тилни 1-чи классда окъутуу мураты бла план эсеби

ОМК 1-чи классда 99 сагъатха тергелениб къуралгъанды (ыйыкъда 3 сагъат, бютеулей окъуу джылда 33 ыйыкъгъа – 99 сагъат). Дерсле *тилге айландыргъан кёзюу* бла *къара танытыу кёзюуде* (сентябрдан башлаб февраль каникуллагъа дери) къош-алышыннган (комбинированный) дерсле болуб барлыкъдыла; февралдан башлаб джылны аягъына дери – 2 сагъат грамматикагъа, джазыу ишлеге, 1 сагъат да – окъуу, тил ёсдюрюу ишлеге бёлюннюкдюле. Алай джарашдырылмаса, алфавит бла танышыуну саулай джылгъа созулгъаны дурус тюлдю.

Сабийлени асламысы сёзлени бёлюмле бла окъумайдыла. Тауушланы тюз айталмайдыла. Дефтерни джазыу тизгинин айырмагъан, къаламны, карандашны терс тутхан сабийле кёбдюле. Быллай сабийле бла устаз энчи ишлерге керекди, аны тышында дерсе кесин къалай джюрютурге керек болгъанын да юретирге керекди. Ол иш алай тынч да болмайды.

Сабийлени эслерин дерсге буруу, аланы дерсни излемине кёре ишлетиу устазны хунерлик борчуду. Ол сабийлени, къуру билим берген бла къалмай, кеслерин энчи, болушлукъсуз ишлерге, адебге-джорукъгъа, оюм-магъана чыгъара билирге да юретеди. Ала ишден эригиб къалмаз ючюн а, тюрлю-тюрлю ишле береди, дерс кеси ауур кёрюнемегенлей, аны мураты толурча, устаз педагогика мадарланы алышындыра барады.

Устаз бу кёзюуде, дерсге иги хазырланыб, кеси билген билимин кереклисича, сабий ангыларча, суюб тынгыларча берсе, сабийлени эслерин, ангыларын да ишге толу буралса – ма ол заманда толу ангылашынныкъды аны хунерлиги, ол заманда дерсни темасыны муратын сабийни ангысына джетдиргеннге санаргъа боллукъду.

Школгъа биринчи келген сабийле джылны аллында дерсге тынгылаб туралмайдыла, эрлай эригедиле, арылдыла. Ол себебден, ол затны эсге ала, устаз, дерсни арасында сабийлеге СанПин-ни мардаларындан (нормасындан) чыкъмай, 2-3 кереге бёлюб, *керилиуге* береди, сабий-

лени санчыкъларын чыныкъдырады, таза хауа джибериб, тюз эркин солутады.

Бу заманда къарачай-малкъар макъамлагъа таймаздан тынгылата, харс урдура, тепсеуде тюбеген, санны ариу тутаргъа юретген, миллет культурагъа тырмашдыргъан *тепсеу къымылдаулары* эркин хайырландырыргъа, Семенланы джырчы Сымайылны «Эсде тут, балам, халкъынгы шартын, – Ма ол джолда айтылыр атынг», – деген сёзлерин сабийлени ангыларына сингдирирге – буду ахыр инсан борчу устазны.

1-чи классда фонетикадан, лексикадан, грамматикадан ишлени ал борчлары

1-чи классда ана тилни окъутуугъа фонетикадан, лексикадан, грамматикадан ишлеге джорукъла-мардала салынадыла, бусагъатдагъы заманны излемлерине кёре, талай излемле тежеледиле:

1) интонация джорукълагъа бойсуна, сёзге, сёзтутушка керек басым сала (орусча бу тукъум ишлеге «текстге партитура салыргъа» дейдиле), тауушланы, сёзтутушланы, сёзлени, айтымланы тюз айта билирге керекдиле;

2) 1-чи классха салыннган тематика планнга кёре (бегиген сёзтутушла бла тилбургъучланы сингдире) сабийлени тил байлыкълары ёсерге керекди;

3) айтымланы къуралыуларына кёре, *хапарлаучу, соручу, буйрукъчу* айтымла къуараргъа юренирге керекдиле;

4) устаз айтханнга тынгылаб, бир айтымда ненча сёз болгъанын, сёзлени орунларын таба билирге керекдиле;

5) окъургъа, джазаргъа, сурат салыргъа, джазгъан сагъатда тюз олтурургъа, къаламны, карандашны таб тутаргъа, алларында китабланы, дефтерлени тюз салыргъа билирге керекдиле.

«Харифле» китабны аллында темалада суратла бардыла: «Туугъан джерим – Къарачай», «Мени Республикам», «Ата джуртум – Эресей (Россия)», «Мен тамбла школгъа барлыкъма», «Бюгюн школну кюнюдю», «Джазма къалай къуралгъанды?», «Сёлешиу бла джазма тил», «Школда окъуйбуз, юйде дерс этебиз», «Оюнчакъла, оюнла», «Биз

бирикген юйдегиз», «Аш татлы болсун!», «Юйде барыбыз да ишлейбиз», «Терек көгетле бла тахта көгетле (битимле)», «Тауушланы дуниясында», «Юй хайўанла бла къанатлыла», «Кийик джаныўарла бла къанатлыла», «Саламлашыргъа юренебиз», «Хар кюнюмю таб къурайма», «Ашарыкъ тюкенде», «Кийим тюкенде», «Хош келигиз, къонакъла!» Бу темалагъа салынган суратла сабийни тил ёсюмюн, сезимин, ангысын терен этерге болушурукъдула.

Сабийлени ангыларын, сёз байлыкъларын ёсдюрюуде табигъатны магъанасы бек уллуду. Ол себебден хар дерде джашагъан джерибизни ариулугъун, айтхан, кёргозтген бла къалмай, табигъатны къалай аяргъа, къалай кирсиз тутаргъа кереклисин, зарауатлыкъ джетмезча, не тукъум джаны бла да: хауада ойнагъан джерлерин кирсиз этдирибми, ариу джерлени къатында картха тюшюрбюмю, сурат боятдырыбмы, хансланы ариу ийислерин танытыбмы, – таймаздан сакъ туруугъа юретиу ажымсыз да миллетни культура хазнасына артда кесича бир болушмакълыкъ боллукъдула.

Сёлеширге, окъургъа, джазаргъа юретиу мурат

Сёлешген заманда сохтала бу сезимлеге эс бёлюрге керекдиле:

1) бир-бирлери бла, кеслеринден тамада адам бла, талай адам бла, талай тамада адам бла саламлашыу; неге болса да бир затха разылыкъларын билдириу; ангыламагъанларын джангыдан соруу; кеслери разы болмагъан затха бой бермеу; *не? нек? не дединг? къачан? къайда?* сорууланы къоша ёчешиу; тилек халда не зат болса да бир затны тилеу, буйрукъчу айтымланы хайырландыра, буйрукъ халда кеслерини кёллерине келген затланы айтыргъа юретиу – «*Меннге бир тынгыласанг а!*», «*Джууаб берсенг а!*» д.а.к.;

2) эки адам бир-бири бла сёлешген заманда, тюрлю-тюрлю болумлада тюз сёлеширге юретиу: «Танышыу», «Тюбешиу», «Телефон бла сёлешиу», д.а.к.; къонакъгъа барыудан, солуу замандан, джаныуарланы, хайыуанланы,

къанатлыланы юслеринден, чегетге баргъандан, къаялагъа чыкыгъандан хапар айтыргъа юретиу;

3) кесини, юйдегисини, солуу заманыны, джылны чакъларыны юслеринден хапар айтыргъа, назму окъургъа, нарт сёзлеге юретиу.

Окъургъан заманда сабийле текстлерини магъаналарын ангылаб, сёзлени кесгин, басымны тюз сала, ичлеринден окъургъан заманда да магъанасын ангылаб окъургъа керекдиле.

Джазмада сабийле къарачай тилни графикасын билирге, текстни тюз кёчюрюрге, энчи джазма ишлени этерге, къысха сынау ишле джазаргъа юренирге керекдиле.

Тилге окъутуу кёзюню баш магъаналы мардалары

Сёлеширге юретиу мардала. Гитче класлада сохталаны *диалог* бла *монолог* халда сёлешиу мардалагъа юретирге керек болады. Кёбюсюне сабийле кеслерини ууакъ джумушчукъларын, сабий хапарларын, ары-бери баргъанларын ачыкълайдыла. Лингводидактикада сёлешиу мардаланы (И.Л. Бим айтханнга кёре) эки белгили джолу барды: «*тубюнден*» (айтымла бла сёлешиу) эмда «*башындан*» (хазыр диалог неда полилог – монолог эмда диалог айтыула бла).

Биринчи кёзюуде («Школгъа биринчи кере» деген тема) сабийлени бир бирлери бла сёлешиулери темагъа кёре болады, сёз ючюн: «*Мени атым...*». «*Сени атынг а къалайды?*». Бу халда *барады соруула бла джууабла ауушуна*.

Экинчи кёзюу – хазыр диалогну талай кере окъуу эмда тынгылау. Сёлешиу *монолог-юлгю* халда барадыла. Хар сабий кеси энчи айтым къурайды, эки сабий бир-бири бла ушакъ бардырады. Бу кёзюуде *диалог-соруу, диалог-ауушдуруу* халда кёллериндегин айтыргъа юренидиле. Бу халда ишлеу *монолог-суратлау, монолог-айтыу* къурауда да дараджалы болады.

Окъургъа юретиу мардала. Биринчи джыл сабийле тышларындан эмда ичлеринден окъургъа юренирге керекдиле. Окъургъа юретиу *фонематика сынамларын ёсдю-*

рюу (развитие фонематических норм произношения) марда бла байламлыды.

Биринчи классда окъугъанларыны магъанасын ангылаб окъургъа юретиу окъууну баш тамалыды. Ол себебден текстни окъурну аллы бла *лексика тинтиу иш* бардырылады. Устаз бла лексика тинтиу ишле бардырылгъанындан сора, сабийле алай окъуб башлайдыла. **Сабийлеге текстни магъанасын ангылатыу эм уллу джумушланы бириди.** Ол себебден, устаз, сабийлеге соруула бере, тест эте, окъулгъан текстни ангылагъанлары бла ангыламагъанларын ачыкъларгъа борчлуду.

Джазмагъа юретиу мадарла. Сабийлени каллиграфия, графика, орфография, пунктуация сынамлагъа юретирге керек болады. Каллиграфия сынамлагъа юретиу джылны аллында башланады. Алагъа юретиу мурат бла дефтерле «Джазмала» джарашдырылгъандыла. Ол дефтерле сабийлени харифлени тюз джазаргъа, тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретирге джоралангандыла.

«Джазмалада» иш былай къуралады.

«Харифлени» темаларына кёре, «Джазмалада» ол темаланы атлары бла байламлы хар бетде ишле бардыла. Ол ишледе нохтала (точкала) салыргъа, тюз, сёдегей сызчыкъларгъа, зугул, тегерек фигурала тартаргъа, темаланы атларына келишген затланы, джаныуарланы, чыпчыкъланы атларын айтхан бла къалмай, ышанларын белгилерча, боятыу ишле бериледиле.

«Джазмалада» «Санаудан» да ал билимни ала башлайдыла, 1-ден башлаб 10-нга дери санаргъа эмда, суратланы бояй, аланы ышанлары бла (уллу-гитче, семиз-арыкъл, тюклю-тюксюз, гитчерек-уллуракъл д а.к). таныша, бармакъланы атлары бла , тарыхланы (цифраланы) энчи атлары бла, эмда къалай джазылгъанлары бла шагъырей боладыла. Бютеулей (*12 сагъат*).

Бу заманда хар дерсде къолчукъларын, эслерин санаугъа, бармакъланы атларына (башла бармакъл, башала бармакъл, орта бармакъл, сансыз бармакъл, гитче бармакъл), затланы ышанларына тохтаусуз ийгенлей, къайтаргъанлай турургъа кереклисин дурусха саналады.

«Джазмалада» джазыу ишле **къара танытыу кёзюуде** бу халда толтурургъа теджеледиле (*60 сагъат*).

1. Башында басма харифлени, сёз ючюн: *ачыкъл харифлени/тауушланы* – къызыл карандаш бла, *тунакыланы* – кёк карандаш бла – боятыргъа керек боллукълду. Аны бла «Харифлени» бетлеринде берилген харифни бояуун эмда тауушну *ачыгъын-тунакысын* бегите барадыла.

2. Суратчыкъл бла ишлеу.

– Бу неди? (Алма).

– Бёлюмлеге бёлейик, басым салайыкъл. (Ал-ма).

– [А] тауушну къалайда эшитебиз? (Аллында эмда ахырында).

– Аланы бир басмалайыкъл гёзенеклеге. (

а	л	м	а
---	---	---	---

).

– Гёзенеклени бёлюмлеге бёлейик тюз сызчыкъл бла. Ненча бёлюм болду? (Эки).

3. Басма харифлени дефтерни тизгининде джазма харифле бла джаздырыу эмда суратланы боятдырыу.

Боятдырыу ишле сабийни эстетика джанындан адеблендирликди, дуния хазнадан байындырлыкълды, ангысын ёсдюрлюкдю, къолчукъларын джазыу-суратлау ишлеге хазырларыкълды, психика джанындан солутурукълду эмда соорущдурлукълду. Аллай кёл берген ишле ахырында гитче сабийни окъуугъа учундурлукълдула.

Къара танытыу кёзюуден сора къарачай тилни, джазыууну, дерслери бла (*18 сагъат*) ана тилни дерслери, окъутуу бла тил айландырыу, (*9 сагъат*) бир-бирлеринден айырылыб, башха-башха бериледиле.

Бу дерслени дерслери бериледиле. Устазгъа кеси эркинлигине къалады къайсы дерсни берлиги. Дерслени сайлагъан заманда, окъуу процесс юзюлмей, грамматика излемлени бир-бири ызындан джарашдырыр джанына эс бёлюрге кереклисин унутургъа керек тюлдю.

Сабийлени ариу халиге, окъургъа, джазаргъа юретиу устазны эм баш борчу болгъаны себебли, методика мардаладан алай бек чыкълмазгъа деген мурат бла теджеледиле бу дерсле.

**АДАБИЯТ ОКЪУУ БЛА ДЖАЗЫУ, ГРАММАТИКА
ИШЛЕГЕ БАШЛАННГАН КЛАССЛАДА
САГЪАТЛАНЫ САНЫ**

№ шп	Окъууну бѐлюмлери	Сагъатла саулай	Бйыкъда
1 класс (99 сагъат), ыйыкъда – 3 сагъат			
1.	Тилге айландырыу	12 с	3 с
2.	Къара таныргъа юретиу	60	3 с
3.	Окъуу, тил ёсдюрюу	9	1 с
4.	Грамматика бла тюз джазыу	18	2 с
	Джазма ишлени саны: кѐчюрюу – бѐлюмленнген сѐзлюк диктант (5-10 с) –	22	

**ОКЪУУДАН 1-4 КЛАССЛАДА
БИР МИНУТХА ОКЪУЛЛУКЪ СѐЗЛЕНИ САНЫ**

	Джылны аягъына	1 джылджарымны аягъына.	2-чи джылджарымны аягъына
1 класс	20-30		
2 класс	40-50	45	50
3 класс	60-70	60	70
4 класс	80-90	80	90

ДИКТАНТДА СѐЗЛЕНИ САНЫ

	1 четв.	2 четв.	3 четв.	4 четв.
1 класс				20
2 класс	25	30	35	40
3 класс	45	50	55	60
4 класс	62	65	68	70

СѐЗЛЮК ДИКТАНТДА СѐЗЛЕНИ САНЫ

Классла	Джылны аллы	Джылны аягъы
1 класс		5-6
2 класс	6-8	8-12
3 класс	13	14
4 класс	15	16

ТИЛГЕ АЙЛАНДЫРЫУ ЭМДА СЁЛЕШДИРИУ КЁЗЮУГЕ

ОКЪУУ-ТЕМАТИКА ПЛАН (юлгю халда)

«Харифле» – 2012 (Акъбайланы Х.М.),

«Джазмала» – 2016 (Чотчаланы Р.У).

(12 сагъат)

Дерс	Дерсни темасы	Окъутуу, джаздырыу кереклени бетлери
1.	Туугъан джерим – Къарачай. Мени Республикам. Ата джуртум – Эрсей.	Харифле (36-чы б), Джазмала (3-чю б).
2.	1. Мен тамбла школгъа барлыкъма. Бюгюн школну кюнюдю. 2. Саламлашыргъа юренебиз. 3. Санау бла танышыу: «1» (бир) тарых.	Харифле (7, 8-чи б), Джазмалада 4-чю б).
3.	1. Сёлешиу эмда джазма тил. Школда окъуйбуз, юйде дерс этебиз. 2. Санау бла танышыу: «2» (эки) тарых.	Харифле (9-11-чи б); Джазмала (5-чи бет).
4.	Оюнчакъла, оюнла. Санау бла танышыу: «3» (юч) тарых.	Харифле (12-чи бет), Джазмала (6-чы б).
5.	1. Биз бирикген юйдегиз. 2. Аш татлы болсун! 3. Санау бла танышыу: «4» (тёрт) тарых.	Харифле (13-14-чю б). Джазмала (7-8чи б).
6.	1. Юйде барыбыз да ишлейбиз. 2. Кёгетле бла тахта кёгетле, битимле. 3. Санау бла танышыу: «5» (беш) тарых.	Харифле (15-чи бет). Джазмала (9-чу б)..

7.	1. Тауушланы дунясында. Не этеди? Къалай къычырады? деген соруулагъа джууаб къайтарыу. 2. Санау бла танышыу: «6» (алты) тарых.	Харифле (17-чи бет). Джазмала (10-чу бет).
8.	1. Юй хайуанла бла къанатлыла. 2. Кийик джануарла бла къанатлыла. 3. Санау бла танышыу: «7» (джети) тарых.	Харифле (18-чи бет) Джазмала (11-чи б)..
9.	1. Хар кюнюмю таб къурайма. 2. Санау бла танышыу: «8» (сегиз) тарых.	Харифле (21-чи бет). Джазмала (12-чи бет).
10.	1. Ашарыкъ тюкенде 3. Санау бла танышыу: «9» (тогъуз) тарых. Назму айтдырыу, сёзлюк ишни бардырыу, боятыу	Харифле (22-чю бет). Джазмала (13-чю б)..
11.	1. Кийим тюкенде. 2. Санау бла танышыу: «10» (он) тарых	Харифле (23-чю бетле). Джазмала (14-чю бет).
12.	Окъуу-адеблендириу байрам дерс: Халкъ таурух «Намыс»	

1-чи дерс. Туугъан джерим – Къарачай.

Мени Республикам. Ата джуртум – Россия.

Дерсни муратлары: Ата джуртубузну юсюнден, бизни республикабызда миллетле хар бири къаллай тилде сёлешгенлерини, Къарачай-Черкес республиканы эмда къралыбыз Эрсейни ара шахарларыны юсюнден билдириу; «*Туугъан джерим – Къарачай*» джыргъа тынгылатыу.

1. «Джазмалада» 3-чю бетде ишлеу.

Лексика-тинтиу иш: Ата джурт (Родина); Эрсей (Россия); Къарачай-Черкес республика, Минги Тау, туугъан джер, туугъан эл, кърал, кърал белги (герб); кърал байракъ (государ. флаг); шахар, ара шахар, эл, къарачай халкъ, черкес халкъ, орус халкъ...

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу. Устаз сабийле бла саламлашады: «*Ёрге туругъуз!*» – деб кёргюзюб, ёрге къо-барады. Сабийле ёрге къобадыла. «*Салам! Олтуругъуз, сабийле!*» Къолу бла кёргюзюб, олтурургъа, буйрукъ береди.

II. Джангы дерсни тинтиу.

Устаз кириш ушакъны глобусну хайырландыра бардырады.

– Джерни юсюнде кёб тюрлю кърал барды. «*Кърал*» деб неге айтханларын, сиз биле болмазсыз? Кесини джери болуб, кърал тили, армиясы, закону – Конституциясы, ара шахары эмда миллети болгъан джерге «*кърал*» дейдиле. Хар бир къралда адамла тюрлю-тюрлю тилде селешедиле. Алай болгъанлыкъгъа, миллетле бир бирлерин ангыларча, ол къралны *кърал тили* болады. Бизни *кърал тилибиз орус тилди*. Ол себебден школада, кърал мекамлада къагъыт-документ чотну орус тилде бардырадыла.

– Ким айтыр, школда къайсы тилде окъутадыла? Некди алай? (Орус тилни окъуйбуз, ол кърал тилди).

Орус тил кърал тил болгъанлыкъгъа, хар *миллет* да кесини тилин билирге керекди. Аны ючюн, биз, къарачай-малкъар миллет да, ана тилибизни билирге керекбиз, иги окъуб, ариу джазыб, кесибизни макъамларыбызгъа тынгылаб, биз къарачай тилни алай билликбиз.

– Ким биледи, бизни ана тилибиз къайсы тилди? (Къарачай тил).

Хар къралны *ара шахары* барды. Ара шахарда къралны къралгъа къуллукъ этген эм тамада адамлары ишлейдиле. Къралны джауладан армия сакълайды, армияда кимни болса да атасы, кърнашы къуллукъ этеди. Аны ючюн джашагъан къралыбызгъа «Ата джуртубуз» дейбиз.

– Нек айтабыз къралыбызгъа Ата джуртубуз деб?

– Бизни Ата джуртубуз Эресейди. (Сабийле устазны ызындан 2-3 кере къайтарадыла).

– Ара шахары Москвады. (Сабийле устазны ызындан 2-3 кере къайтарадыла).

– Россияда кёб тюрлю миллет джашайды. Ала – орус-лула, къарачайлыла, тегейлиле, абазалыла, ногъайлыла,

чеченлиле, д.а.к. – башха миллетлени адамларыдыла. Хар миллет да бир-бирин ангылайды.

– Ала бири-бири бла къайсы тилде селешедиле? (Орус тилде селешедиле).

– Биз *Къарачай-Черкес Республикада* джашайбыз (сабийле устазны ызындан 2-3 кере къайтарадыла). Ара шахары *Черкескеди* (сабийле устазны ызындан 2-3 кере къайтарадыла).

Къарачай-Черкес республикада джашагъан адамла тюрлю-тюрлю тилде селешедиле. Алай болса да кёбюсю орус тил бла къарачай тилде селешедиле. «Харифле» китабны болушлугъу бла биз къарачай тилге юренникбиз.

III. Китаб бла ишлеу.

– 5-чи бетде Россияны байрагъы бла кърал белгиси (гербини) суратлары салыныбдыла. 6-чы бетде Къарачай-Черкес Республиканы байрагъы бла гербини суратларын кёребиз. (Сохтала иги эс ийиб къарайдыла суратлагъа). Устаз джангы сёзлеге эс беледи: *герб, байракъ*.

Устаз сёзлени, сёзтутушланы къайтарыб, 2-3 кере айтады. Сохтала ызындан къайтарадыла. Устаз айтымла айтады: «*Мени туугъан джуртум Къарачай-Черкес республикады*».

IV. Бегитиу ишле.

Устаз соруула береди:

– Бизни Ата джуртубуз къайсыды? (Сохтала *Эресей* неда Россия дерге боллукъдула).

– Туугъан джуртубуз къайсыды? (*Къарачай-Черкес республика*).

– Россияны ара шахары къайсыды? (Москва).

– Къарачай-Черкес республиканы ара шахары уа? (Черкесск).

– Россияны герби къайсыды?

– Къарачай-Черкес республиканы гербин кёргюзюгюз.

– Россияны байрагъы къаллайды?

– Къарачай-Черкес республиканы байрагъы уа къаллайды?

«Харифлени 4-чю бетинде «Туугъан джуртум – Къарачай» деген *назмуну азбар этиу*.

V. «Джазмалада» 3-чю бетде ишлеу.

VI. Дерсни тамамлау.

1. Биз бюгюн Ата джуртубуз къайсы болгъанын билдик.

2. Аланы ара шахарларыны атларын айтыргъа юрендик.

3. «Туугъан джерим – Къарачай» деген назмуну азбар этдик.

4. Джазмалада ишледик.

(Устаз «Сау къалыгъыз!» деген саламгъа «Эсен кёрюшейик!» – деб джууаб берирге кереклисин юретеди).

2-чи дерс. **Мен тамбла школгъа барлыкъма.**

Бюгюн школну кюнюдю

Дерсни муратлары: Бир адам бла неда бёлек адам бла келгенде, кетгенде саламлашыргъа юретиу: «*Сау къалыгъыз!*», «*Эсен кёрюшейик!*» «**Мен тамбла школгъа барлыкъма**» деген назмуну азбар этерге. «Санаудан» ал билимни бериу: «1» тарых бла шагъырей этиу.

Лексика-тинтиу иш: Класс, устаз, къанга, стол, шиндик... Танг (эртден) ашхы болсун! Кюн ашхы болсун! Ингир ашхы болсун! Сау къалыгъыз! Эсен кёрюшейик!.. Школ – школла, дерс – дерсле, класс – классла; «бир».

Дерсни барыуу

I. Устаз сабийле бла саламлашады: «*Салам!*». Сабийле да саламлашадыла: «*Салам!*» Устаз дерсни муратын айтады:

– Сабийле, биз бюгюн дерсде саламлашыргъа юренник-биз.

II. Саламлашыргъа юрениу.

– Танг ашхы болсун! (Ашхылыкъ кёр!)

– Мени атым ....!

– Сени атынг къалайды? (Мени атым ...)

– Сау къал! (Эсен кёрюшейик!)

III. Озгъан дерсни къайтарыу.

– Ким айтыр, школда къайсы тилде окъутадыла? Некди алай? (Орус тилни окъуйбуз, ол кърал тилди).

– Ким биледи, бизни *ана тилибиз* къайсы тилди? (Къарачай тил).

– Нек айтабыз къралыбызгъа Ата джуртубуз деб?

– Бизни Ата джуртубуз къайсыды? (Сохтала *Эресей* неда Россия дерге боллукъдула).

– Туугъан джуртубуз къайсыды? (*Къарачай-Черкес республика*).

– Россияны ара шахары къайсыды? (Москва).

– Къарачай-Черкес республиканы ара шахары уа? (Черкесск).

– Россияны герби къайсыды?

– Къарачай-Черкес республиканы гербин кёргюзюгюз.

– Россияны байрагъы къаллайды?

– Къарачай-Черкес республиканы байрагъы уа къаллайды?..

IV. Джангы дерсни тинтиу.

Сурат бла ишлеу.

– «Харифлени» 8-чи бетин ачыгъыз. Нелени кёресиз суратда? Бу не кюндо, билалдыгъызмы?

– Башында суратчыкъда уа нени кёресиз? (Къоюнчыкъны школгъа бара тургъанын).

– Ол не деб барады школгъа.

Мен барама школгъа

Айырмагъа окъургъа,

Устазымы айтханын

Чалыкъламай алыргъа.

– Бу назмуну Байрамукъланы Халимат джазгъанды. «Айырмагъа» деб «бешле» алыб, аламат окъурма деген сёздю. «Чалыкъламай» деб да устазны айтханындан чыкъмазма, ол излегенча окъурма дейди.

2. Устаз «Харифлени» 7-чи бетде суратланы атларын айтдырады, Бостанланы Хасанны «Окъуу джылны аллында...» деген назмусун окъуб тинтиу, азбар этдириу...

V. «Джазмалада» 4-чю бетде ишлеу.

(Джазгъан заманда миллет макъамлагъа, тауушун акъырын этиб, тынгылатыб башларгъа боллукъду).

VI. «Джазмалада» 4-чю бетде «Санаудан» ал билимни бериб башлау – «1» («бир») тарых. Назмучугъун окъуу, сёзлюк ишни бардырыу, «кёксюлдюм» ышан бла шагъырей этиу эмда «1» тарыхны юсюн боютдырыу.

VII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

(Саламлашыргъа юрендик. Бостанланы Хасанны «Окъуу джылны аллында» деген назмусун азбар этдик... «Джазмалада» ишледик).

3-чю дерс. Сёлешиу эмда джазма тил.

Школда окъуйбуз, юйде дерс этебиз.

Дерсни муратлары: эм биринчи къарачай харифлени, джазману, ана тилде биринчи окъуу китабланы ким къурагъаны бла шагъырей этиу; «Кел танышайыкъ» деген темагъа диалог халда сёлешиу; ыйыкны кюнлерине юрениу; «2» («эки») тарых бла танышыу.

Лексика-тинтиу иш: дефтер, портфель, китаб, къалам, сагъат, мел, стол, компьютер, дерс...Олтурады, джазады, сюеледи, окъуйду...

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу. Бир-бирлери бла саламлашыуу къайтарыу.

II. Тил айландырыу.

1. Алгъын дерсде ётген сёзлени къайтарыу; аланы тюзтерс айтханларына эс бёлюб, тюзетиу: *Класс, устаз, кванга, стол, шиндик...*

Танг (эртден) ашхы болсун! Кюн ашхы болсун! Ингир ашхы болсун! Сау къалыгъыз! Эсен кёрюшейик!.. Школ – школла, дерс – дерсле, класс – классла; «бир».

2. «Окъуу джылны аллында» деген Бостанланы X. назмусун азбар айтдырыу.

III. Джангы дерсни тинтиу. Сабийлени джангы дерс бла танышдырыу.

– Эм биринчи къарачай харифлени, джазману, ана тилде биринчи окъуу китабланы Акъбайланы Сымайыл къурагъанды. Ары дери да болгъанды халкыбызны джазмасы да, тили да... Урушлада-туйюшледе, адамла джанлары къайгъылы болуб, миллетибизни тарихи, динтин байлыгъы чачуу-къучуу болгъанды, бусагъатха бир кесеги джетгенди...Бусагъатдагъы алимле, «алимле» дегенибиз а – уллу окъуулары, билимлери болгъан адамларыбыз – нени да орнуна джыйыб кюрешедиле.

– Китабны бетине бир къарагъыз. Къалай джазгъандыла бурунгулу адамла сёзлени? (Сызчыкъла бла, суратчыкъла бла, ташда керкиб...)

– Биз да юреникбиз алача джазаргъа бюгюн дефтерлерибизде...

– Неге керекди да джазыб айланыргъа? (Алгъа джашагъан адамланы джашауларыны юсюнден билир ючюн, айтханынг унутулуб къалмаз ючюн...)

– Биз бир бирибиз бла сёлешгенибизге, хапар айтханыбызгъа сёлешиу тил дейдиле. Айтханыбызны джазсакъ, не зат да болсун, кёолуна къалам, ручка, карандаш, дагъыда башха зат хайырландырсакъ, анга джазма тил дейдиле.

– Сиз келтиригиз юлгюле, къайда тюбейсиз джазма тилге. (Китаб, почта къагъыт, газет, журнал, компьютерни тили...)

– «Харифлени» 10-чу бетинде суратлагъа къарайыкъ, назмуну окъуюкъ.

IV. Назмуну окъуу, тинтиу, сёзлюк ишин этиу...

V. Джазмалада ишлеу (5-чи бет).

(Устаз дефтерни къалай салыргъа, къаламны къалай тутаргъа кереклисин сабийлени эслерине салады).

VI. «Эки» тарых бла танышыу. «Джазмаланы» 27-чи бетлеринде ишлеу, джангы сёзлени тинтиу, боятыу. «Джашил» эмда «кызыл» ышанла бла шагъырей этиу, «башала бармакъдан» билим бериу...

VII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

– Дерсни тамамлай, мен сизге бир хапарчыкъ окъуюм.

Чычханчыкъ бла карындаш

Чычханчыкъ карындашны кёргенди да былай айтханды:

– Мен сени ашайма!

– Тохта, энтда бир кесекчик сурат салайым, – деб тилегенди Карындаш. Сора Карындаш сызгъанды-сызгъанды да киштикни суратын салгъанды.

Чычханчыкъ, къоркъуб, къачыб кетгенди.

(Н. Сутеевден)

Соруула:

1. Карындашны джигитлиги неде танылады? Чычхан нек къоркъгъанды? Чычхандан Карындашдан къайсысы акъыллыды?

4-чю дерс. Оюнчакъла, оюнла.

Дерсни муратлары: къарачай-малкъар оюнла бла шагъырей этиу; тил айландырыу; «Мени тобум» джыргъа тынгылаб магъанасын ангыларгъа юрениу; «юч» тарыхны айтылгъанын, джазылгъанын билдириу; «сары» ышан бла шагъырей этиу эмда боятыу; «орта бармакъдан» билим бериу.

Лексика-тинтиу иш: оюн, оюнчакъ, эген (водящий), санау, бирем-бирем, экем-экем, бауур – олтан (подследники из грубого участка шкуры возле печени); сабдан – къалай (жестяная кружка с ручкой ценилась), а-а-малтай, ча-а малтай, ичи балтай (тил айландыргъан сёзле «ичи чайкъалады» деген магъанада); оракъ; чоракъ (чора – ишчи; чоракъ – ишге керек затла деген магъанада)...

Окъуу керекле: «Харифле» китаб, «Джазмала» дефтер, боялу карандашла, оюнчакъла, «Къарачай-малкъар халкъ оюнла» (Акъбайланы Х)..

Кечерукъланы Б. «Мени тобум» деген джырыны записи.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу. Бир бирлери бла саламлашыуну къайтарыу.

II. Тилге айландырыу ишле.

1. Устаз суратланы неда компьютер технология бла хайырланыу болушлугъу бла озгъан дерсни сёзлерин къайтарады:

Дефтер, портфель, китаб, къалам, сагъат, мел, стол, компьютер, дерс...Олтурады, джазады, сюеледи, окъуйду...

(Устаз, кеси ушатханыча, сабийлеге иги ангылашынмагъан сёзлени, сёзтутушланы къайтарыргъа да боллукъду).

2. Озгъан дерследен назмуну азбар айтдырыу.

III. Классда джумушчуну (дежурный) айырыу.

1. Дежурный классда не джумуш толтурлугъун айырытуу.

2. Айтымла къурау.

– Бюгюн класс джумушчу кимди?

– Менме бюгюн класс джумушчу.

IV. Джангы дерсни тинтиу.

– Сабийле, биз бюгюн къарачай халкъ оюнлагъа юрениб башларыкъбыз. Алгъын заманлада сабийле быллай сёзлени айтыб, бугъунчакъ оюнла, къызчыкъла – гинджи оюнла, джашчыкъла да – джыгъышыу, тоб сюрюу, таш атыу – ма быллай сейир оюнла ойнаб тургъандыла.

Аланы бири «Бугъунчакъ» оюн. «Бугъунчакъ» оюнну ким болса да башлар ючюн, санаучукъну айтхандыла:

Санаў

Бирем-бирем, экем-экем,
Баўур – олтан, сабдан – къалай,
Ёлю бугъа, сары тай, тору тай,
А-а малтай, ча-а малтай,
Ичи – балтай, чыкъ, Тотай!

(«Тотай» кимге тюшсе, ол оюндан чыгъады).

– Мында ангылашынмагъан сёзле бардыла. Аланы магъаналары буду... (Устаз, сёзлюк ишни да бардыра, оюнну джоругъуна юретеди. Переменагъа чыкъсала, азбар этдирген санауну айтдырыб, бугъунчакъ оюнну ойнатады.

Мындан ары устаз, кесини миллет борчуна санаб, хар беш дерс сайын дегенча джангы къарачай-малкъар сабий оюнчукълагъа юретиб барса, ол ажымсыз сабийлени тин байлыкъларына учсуз-къыйырсыз хайыры боллукъду. Аны бла кълмай, тил айландырыугъа да бек аламант болушлукъ боллукъду).

V. «Бугъунчакъ» оюндан сора къллай оюнла болгъанларын «Харифлени» 12-чи бетинде суратчыкълагъа кълраб тинтедиле.

Санаў

Менден – оракъ,
Сенден – чоракъ,
Чыкъдыкъ джолгъа,
Джолда – таякъ,
Бузда – таймакъ,
Чыкъсын баймакъ!

(«Баймакъ» кимге тюшсе, ол чыгъады. Эм артха къалгъан оюн бардырыучу (эген) болады).

VI. «Джазмалада» 6-чы бетде ишлеу.

VII. «Мени тобум» джыргъа тынгылау, харс уругъа юрениу.

Устас джырны сёзлерин окъуйду. Сабийле джыргъа харс урадыла, макъамгъа кёре санчыкъларын къымыл-датадыла...

Быллай керилиу минутланы эркин хайырландырыргъа дурусду.

VIII. «Юч» тарых бла шагъырей болуу. «Джазмалада» 6-чы бетде ишлеу.

«Юч» тарыхны сары бетли боятыб, сёзлюк тинтиу ишни да бардыра, затны бетин белгилеген ышанларын къайтарыу: къызыл, джашил, кёк..

IX. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу; саламлашыу.

– Келигиз, энди эшикге чыгъайыкъ да «Бугъунчакъ» ойнайыкъ...»

5-чи дерс. Биз бирикген юйдегибиз. Аш татлы болсун!

Дерсни муратлары: диалог текстни энчилигин ангыларгъа юретиу; сабийлени юйдегилерини юсюнден хапар айтыргъа юретиу. «Биз бирикген юйдегибиз» эмда *аш юйню* суратларыны юсю бла хапар айтыргъа юретиу; санау бла шагъырейликни бардырыу – «тёрт» тарых.

Л е к с и к а - т и н т и у и ш: юйюр (семья), юй, ата, ана, эгеч, къарнаш, сабий (ребёнок), джаш, къыз, тамада (старший), кичи, гитче (младший).

Аш-азыкъ (еда), ётмек, гырджын (хлеб), сары джау (сливочное масло), чёплеу джау (подсолнечное масло), чабакъ, гаккы, эт, сюек, сют башы, бал, сют, шекер, шибижи, туз, айран, шорпа, как (каша), локъум, халыуа, къашыкъ, чанчхы, бычакъ, сауут-саба (посуда)...

Окъуу керекле: «Харифле» китаб, «Джазмала» дефтер, боялуу карандашла, оюнчакъла, «Къарачай-малкъар халкъ оюнла» (Акъбайланы Х)..

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу. Бири бирлери бла саламлашыуну къайтарыу. Дежурный бла устазны ушагъы; дерсни темаларын – «Биз бирикген юйдегибиз», «Аш татлы болсун!» – *ачыкълау*.

– Биз бюгюн юйдегибизни, аш юйде харакетни юсюнден эмда аш юйде не ишлегенибизни юсюнден хапар айтырыкъбыз.

II. Тил айландырыу, джангы сёзлени эсге тюшюрюу.

1. Дерсни экинчи бёлюмюнде текстге тынгылайдыла.

III. Къайтарыу ишле.

«Къымылдагъанны суратлау» деген оюн. Устас юч сохтаны доскагъа чакъырады. Бир сабий устазны буйругъу бла къымылдайды, эки сабий не этгенин айтыб барадыла.

Ушакъ къурау:

– Сени атынг къалайды? (Мени атым Азаматды).

– Сен къайсы классха бараса? (Мен биринчи классха барама).

Ётген этимлени барысы бла да хайырлана, оюнну тёрт сабий бардырады. Ушакъ къурайдыла.

IV. «Биз бирикген юйдегибиз» деген темагъа *монолог*-хапар къурау.

Устазны хапары:

– «Харифлени» 13-чи бетдеги суратчыкъла бла сёзлюк ишни бардырыу. Ол суратчыкъланы юсю бла ушакъны бардыра, сабийлени монолог хапарлаугъа келтирирге.

– Суратчыкъда кимлени кёресиз?

– Ат атайыкъ алагъа...

– Бу къарт ана бла къарт атадыла. Алагъа дагъыда *амма* бла *аппа* дейдиле. Бу къызчыкъды. Аны аты... Къатында суратчыкъда *ана* бла *ата*, биргелерине да джашчыкъ олтурадыла. Къызчыкъны аты...Ала къарнаш бла эгечдиле...

– Кимледиле къарнаш бла эгеч? (Атасы неда анасы бир болса, неда бир ата бла бир анадан туусала...)

– Энди кесигизни юсюгюзден хапар айтыгъыз:

«Мени атым Асланды. Мен школда окъуйма. Мени атам аты Казбекди. Мени амамы аты Алимады. Мени

гитче эгечим да барды. Аны аты Зухрады. Ол школгъа бармайды. Мени ма быллай юйдегим барды!»

Устаз соруула бере, болуша, сабийле кеслерини юйдегилерини юсюнден хапар къурайдыла.

V. Назмучукъну тинтиу, сёлешиу чемерликлерин ёсдюрюу.

Атам, анам, эгечим,
Къарнашчыгъым, мен кесим...
Биз бир болсакъ – къалабыз,
Бир юйдеги болабыз...

VI. Санау бла танышыу – «4» (тёрт) тарых «Джазмалада» 7-чи бетде ишлеу

VII. «Харифлени» 14-чю бетинде ишлеу, сёз чемерликлерин ёсдюрюу.

VIII. Дерсни тамамлау. Оюм чыгъарыу, саламлашыу.

– Юйдегини юсюнден хапар айтыргъа юрендик. «Биз бирикген юйдегиз» суратны юсюнден хапар айтыргъа юрендик. Санаргъа юрендик. Джазмалада ишледик.

6-чы дерс. Юйде барыбыз да ишлейбиз.

Кёгетле бла тахта кёгетле, битимле.

Дерсни муратлары: юйде не ишле болгъанны юсюнден хапар айтыргъа юретиу; кёгетлени къарачайча атларын бирик, кёблук санда айтыргъа юрениу; «*Къарт анама*» деген *Кечерукъланы Б.* джырына тынгылатыу; санау бла шагъырейликни бардырыу – «5» (беш) тарых.

Л е к с и к а - т и н т и у и ш: акъ, къызыл, къара, кёк, джашил, сары, мор бояу; тахта, гардош (-ла), бадыраджан (-ла), къобуста (-ла), нартюх (-ле), сохан (-ла), сарысмакъ (-ла), наша (-ла), быхы (-ла), чюгюндюр (-ле), къаб (-ла), шибижи (-ле), къудору (-ла), турма (-ла), гёлендир, гин.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлыкъларын билиу, класс джумушчу бла устазны ушагъы...

«Харифлени 14-чю бетинде суратха къаратыб, хапар айтдырыу. Хар сабий кесини юйдегисини юсюнден хапар айтады.

II. Бу заманга дери тинтилген сёзлени учхара къайтарыу.

Суратла бла, оюнчакъла бла таймаздан хайырланыу, сёзлени бегитиу; азбар этген назмуланы эсге тюшюрюу.

III. «Юйде барыбыз да ишлейбиз» суратны юсюнден хапар айтыргъа юретиу.

– Бу юйдегиди. Ма ата. Ол чюй урады. Чюйге сурат тагъарыкъды.

Бу анады. Ол терезе джууады. Бу джашчыкъды. Аны аты Рамазанды. Ол атасына болушады. Бу уа къызчыкъды. Аны аты Даринады. Ол шиндикни букъусун ариулайды. Бу юйдегиде бары да бири-бирлерин аяйдыла, бири бирине болушадыла...

Бу юйдеги уа сыртда бачхададыла... Ала...

Бу суратчыкъда уа джашчыкъла гардош джыядыла. Битим алааматды. Нек болгъанды битим иги, ким айтыр?..

(Устаз хапарчыкъланы къуратдырыб джангы сёзлени бегитеди).

IV. Суратлау чемерликлерин ёсдюрюу. (Развитие художественного мастерства).

Анамы къоллары

Огъурлу къолла, *этимли* къолла,
Хар ишге *уста*, *урунган* къолла...
Ала этмеген не джумуш кълалгъанд?!..
Манга уа анамы ана къоллары
Джумушакъдыла, бир *ийнакъдыла*.

Тинтиу: *Огъурлу къолла* – добрые руки; *этимли къолла* – хар нени да эте билген; *урунган къолла* хаман джумуш этиб тургъан; *уста къолла* – нени да эте билген; *бир ийнакъдыла* – очень ласковые.

Назмуну азбар этиу.

V. «*Къарт анама*» деген *Кечерукъланы Б.* джырына тынгылатыу. (*Кечерукъланы Б.* «Джюрекни джыр джилтинлери. – 19-чу б)..

VI. «Харифлени» 15-чи бетинде назмучукъну тинтиу, сёзлюк ишни бардырыу.

VII. Бояуланы бетлерин айтыргъа, «*кълаллай?*» деген соруугъа джууаб этерге юретиу.

– Бизни алам тюрлю-тюрлю бояулагъа боялыбды. Бюгюн биз къарачайча бояулары энтда бир тюрлюсюн билликбиз. Ол «акъ» бояуду.

– Къонакъгъа Элбер келгенди. Сёз къабчыгъында эл берген джомакълары барды. Аланы биз билалсакъ, Элбер бизни дагъыда джокълай турлукъду.

– Бир къызым барды да,
анга къарагъан джыламай къалмайды.

(Сохан).

– Тёп-төгерек, тоб кибик,
Ичи къызыл, от кибик.

(Харбыз).

VIII. «Джазмалада» 8-чи бетде ишлеу.

IX. «Харифлени» 16-чы бетинде ишлеу.

(Сабийле элберлени иги билер ючюн, суратларын тизиб салыргъа неда экранда кёргюзтюрге боллукъду).

– Суратда кимледиле? Хапарчыкъ къурайыкъ... Болушлукъ сёзле айтайым.

– Сабийле школ бачхагъа келгендиле. Ким чага этеди? Ким алады ёсюмлени къошларын? Ким суу къуяды? Кимди суу келтирген? Бу ишле къачан этиледиле?

– Энди тюбюнде суратчыкъгъа къараб кесигиз хапарчыкъ айтсагъыз а...

X. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

7-чи дерс. Тауушланы дунясында.

Санау – «6» тарых.

Дерсни муратлары: монолог текст къуаргъа, суратха кёре тауушланы ачыкъларгъа юретиу; тауушуна кёре хайыуанланы айырыу (тауушлу дидактика кёрмючлени болушлугъу бла); санауда «6» («алты») тарых бла шагъырей этиу.

Лексика-тинтиу иш: къызчыкъ джырлайды; чычханла джюйюлдейдиле; эшек окъуйду; гугурукку къычырады; киштик макъырады; сабийчик джукълайды; джылан сызгъырады...

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлыкъларын белгилеу.

II. Къайтарыу ишле.

Ал дерследе ётген теманы къайтарыу, тил айландырыу:
Акъ, къызыл, къара, кёк, джашил, сары, мор бояу; тахта, гардош (-ла), бадыраджан (-ла), къобуста (-ла), нартюх (-ле), сохан (-ла), сарымакъ (-ла), наша (-ла), быхы (-ла), чюгюндюр (-ле), къаб (-ла), шибижи (-ле), къудору (-ла), турма (-ла), гёлендир, гин.

III. Джангы дерсни тинтиу.

– Биз бюгюн тауушланы дунясына кирликбиз. Бу тауушлагъа бир тынгылагъыз. Быллай тауушла эшитгенигиз болгъанмыды?

– Былай не къычырады? (*Эшек*). – Эшекни къычыргъанына «окъуйду» дейдиле. *Эшек окъуйду*.

– Бу къычырыкъ а неникиди? (*Гугуруккуну*). Сиз алай къычыра билликмисиз, кёрчюгюз къайда?

1. (Устас бу халда «Харифлени» 17-чи бетинде суратчыкъла бла ишлейди: элберле береди, хайыуанланы, сабийлени юй къанатлыла бла танышдырыу муратда, суратчыкъларын кёргюзте барады, хар не къаллай таууш этгенин тинтеди, айтдырады).

IV. Джангы дерсни бегитиу (кёз ачыу халда).

– Эти ашаламагъан узункъулакъ неди? (*Эшекди*).

– Бир бугъам барды да,

Ёмюрде чегетден чыкъмайды. (*Доммай*).

– Анасындан мыйыкълары бла туугъан,

Бетин-къолун суусуз-сапынсыз джуугъан. (*Киштик*).

V. «Джазмалада» (10-чу бетде) ишлеу.

Устас сабийле «Джазмалада» къалай джазарыкъларын эсгертеди.

VI. Санау бла танышыу: «6» (алты) тарых.

«Джазмала» (10-чу бет). Назмуну тинтиу, айтдырыу.

VII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

– Суратха кёре, тауушланы ачыкъларгъа юрендик, «6» алты тарыхха санаргъа юрендик, аны къалай джазылгъанын билдик. Джазмалада ишледик.

8-чи дерс. Юй хайуанла бла къанатлыла.

Кийик джаныуарла бла къанатлыла.

Дерсни муратлары: юй хайуанланы эмда кийик джаныуарланы атлары бла шагъырей этиу; къанатлыланы джаныуарладан, хайуанладан башхалыкъларын айыртыу; сёз чемерликлерин ёсдюрюу; керилиу кёзюулде «Боз алаша» деген къарачай-малкъар халкъ джыргъа тынгылатыу эмда аны макъамын санланы къымылда-тыуда эркин хайырландырыу; «7» тарых бла шагъырей этиу.

Лексика-тинтиу иш: юй хайуанла бла къанатлыла: ат, эчки, улакъ, эшек, гылыу, къой, къозу, ийнек, бузоу, тай, къаз, бабуш, тауукъ, джюджек, гугурук, бапакъ, къаз, кърым тауукъ... кийик джаныуарла бла къанатлыла: къоян, айю, бёрю, тюлкю, агъач къоян, борсукъ, гылын къуш, джугъутур, къуш...

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу, хазырлыкъларын эсеблеу.

II. Озгъан дерсни къайтарыу, 1-ден 6-гъа (бирден алтыгъа) дери тарыхланы санатыу, элберлени бир-эксин бериб, джууабларын тизилиб тургъан суратлада неда экранда табдырыу.

III. «Харифлени» 18, 19-чу бетлеринде ишлеу.

Тил айландырыу, аны бла бирге лексика-тинтиу иш: тюз айтылгъанын, магъанасын, ышанын – барын да биргелей келишдире, суратла бла, оюнчакъла бла эркин хайырлана, ишни ол тукъум дараджада бардырыу.

– Алгъы бурун «Юй хайуанланы», аны ызы бла «Кийик джаныуарла бла къанатлыла» темаланы ачыкълау.

IV. Джангы сёзлени тинтиу (дерсни муратына къара).

1. «Харифлени» 18-19-чу бетлеринде назмуланы окъуу, бирин азбар этдириу.

Сёзлюк иш: къара, тум-къара (тум-къарады); керпеслениб (эркелениб); юзгере – (суратда кёргюзтеюрге); къа-миш, джигейчик – джигейчиги...

Тум-къарады къозучукъ,
Керпеслениб ойнайды,
Юзгерени къатында
Хансчыкъланы чайнайды.

Бостанланы X.

Къоян, къоян, къоркъакъчыкъ,
Узун, ёре къулакъчыкъ,
Джигейчиги къысхачыкъ –
Ариучукъду къоянчыкъ.

Шахмурзаланы С.

2. Оюнчакъ джаныуарчыкъланы хайырландыра, «Бу неди?» деген соруулагъа джууаб бере, берилген материалны бегитир муратда, столну юсюне «Юй хайуанла» бла «Кийик джаныуарла бла къанатлыла» оюнчакъланы неда суратланы салыу. Классны юч къауумгъа юлеше, бир бири ызындан хар сабий столдан оюнчакъны неда суратны алыб, къайсы хайуан болгъанын айтдырыу. Тюз джууаб къайсы къауум кёб берсе, ол хорлагъаннга санау.

V. Сабийлени грамматика сынамын ёсдюрюу.

Устаз сурат неда оюнчакъ кёргозе, сабийле соруу-джууаб энчиликлерин ёсдюредиле:

– Бу неди? (Бу тауукъ-ду).

– Бу неди? (Бу ат-ды).

– Бу неди? (Бу эчки-ди).

(Темалала бла бу халда ишлеу: къолчукълары бла тийиб, джаныуарланы, къанатлыланы, хайуанланы тинтиу. Бу халда бардырылгъан иш сабийлени эслерин не тукъум джаны бла байындырады эмда энчи сезимле туудурады.)

VI. Сабийлени сёлешуу чемерликлерин ёсдюрюу.

– Ийнек не этеди? (Ийнек ёкюрген этеди. Ийнек ёкюреди).

– Киштик не этеди? (Киштик макъыргъан этеди. Киштик макъырады).

– Ит не этеди? (Ит юрген этеди. Ит юреди).

– Эчки не этеди? (Эчки макъыргъан этеди. Эчки макъырады).

2. – Энди юй хайуанланы, аланы балаларыны атларын билликбиз.

– Тауукъну баласы неди? (*Джюджекди*).

– Ийнекни баласы неди? (*Бузоуду*).

– Атны баласы? (*Тайды*).

– Эшекни баласы? (*Гылыуду*).

V. «Боз алаша» деген къарачай-халкъ джыргъа тынгылау, магъанасын ачыкълау. Макъамгъа кёре, санчыкъларын къымылдатыргъа юретиу эмда керилиу минутну бардырыу.

Устаз сёзлерин окъуйду, сабийле аны ызындан къайтарадыла.

VI. Творчество иш.

– Бу джануарланы къайсысы джашайды чегетде? Чегет джануарланы чегет бла байламлылыкъларын ачыкълайыкъ. Атларын айтыгъыз: айю, бёрю, тюлкю...

– Юй хайуанланы, кийик джануарладан айырыу.

VII. «Джазмалада» 11-чи бетде ишлеу.

VIII. Санаргъа эмда «7» тарыхны джазылыууна юрениу эмда «мор» ышан бла шагъырей этиу. Джаздырыу, боятыу. («Джазмалада 11-чи бет»).

IX. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

9-чу дерс. Хар кюнюмю таб къурайма

Дерсни муратлары: «Мен хар кюнюмю таб къурайма» деген темагъа диалог халда ушакъ этдириу; юйдегиси къалай солугъаныны юсюнден хапар айтдыра, сабийлени сёз чемерликлерин ёсдюрюу; кеслеринден тамада-гитче адамла бла, кюнню заманына кёре, саламлашыуу ну джорукъларын тамамлау; санауну 1-ден 8-ге (бирден сегизге) дери билдириу.

Л е к с и к а - т и н т и у и ш: Танг (эртден) ашхы болсун! Кюн ашхы болсун! Ингир ашхы болсун! Кече ашхы болсун! Къобама; орун джыяма; бет-къол джууама; эртден азыкъ бла ауузланама: дерсге барама: иги окъургъа тыр-машама; дерсден келеме; кийимлерими тазалаб джыяма; кюнорталыкъ азыкъ бла ауузланама; ойнайма; дерс этеме; солуйма; юйде джумушха къарайма; ингир азыкъ бла

ауузланама; бетими-къолуму, аякъларымы джууама; джукъ-лайма...

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу; устазны сабийле бла саламлашыуу.

II. Тил айландырыу (работа над фонематическим произношением) хар дерсде бардырылады. Тауушланы, сёз-тутушланы, айтымланы, озгъан дерсни темасын хайырландыра, устаз сабийлени тиллерин айландырыр джанындан таймаздан ишни бардырады.

III. «Харифлени биринчи бетинден башлаб джыйырманчы бетине дери учхара (фронтально) темаланы къайтарады.

IV. Бегитиу.

Бир-бирлери бла саламлашыуу.

– Сабийле, кюндюз къалай саламлашабыз?

– Эртден (танг) ашхы болсун!

– Анга къаллай джууаб беребиз? (Ашхылыкъ кёр!)

– Кюнортада къалай саламлашабыз? (Кюн ашхы болсун! – Ашхылыкъ кёр!).

– Ингирде къалай саламлашабыз? (Ингир ашхы болсун! – Ашхылыкъ кёр!)

– Джассыда къалай саламлашабыз? (Кече ашхы болсун! – Ашхылыкъ кёр!)

– Ишлей тургъан бла: Иш къолай болдсун! (Сау бол!)

(Устазны ызындан сабийле экеу-экеу болуб саламлашыргъа юрене, бу болумда джангы лексика энчиликни айырадыла).

V. Байламлы тилни ёсдюрюу. «Мен хар кюнюмю таб къурайма» деген теманы ачыкълау.

– Джашчыкъ эртденбла джети сагъатда къобады. Бет-къол джууады, зарядка этеди. Сегиз сагъатда эртден азыкъ ашайды. Тогуз сагъатда школга барады. Онеки сагъатда школдан келеди. Сагъат бирде кюнорта азыкъ ашайды. Эки сагъатда дерслерин этеди. Сагъат төртде ойнайды. Беш сагъатда джумушха джарайды. Сагъат алтыда ингир азыкъ ашайды. Сагъат тогузда тынчаяды.

Текст бла танышгъандан сора, хар айтымны бир биринден айыра, соруу-джууаб халда ушакъ бардырыу.

(Устаз «Боз алаша «деген къарачай-малкъар халкъ джырны сёзлерин кесгин окъуйду, сабийле джыргъа тынгылайдыла, сёзлерин да къайтара, барысы да бирден джырлай, *керилиу минутха* киредиле).

VI. Джазыу. «Джазмалада» 12-чи бетде ишлеу.

– «8» («сезиз») тарых бла шагъырей болуу, назму окъуу, джангы сёзлени тинтиу, санатыу, боятыу. «Джазмаланы» 12-чи бетинде ишлеу.

VII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу. («Боз алаша» деген къарачай-малкъар джыргъа юрендик. – «8» тарых бла шагъырей болдукъ).

10-11-чи дерсле. Ашарыкъ тюкенде. Кийим тюкенде

Дерсни муратлары: «Ашарыкъ тюкенде не барды?» деген темагъа диалог бардырыу; къарачай-малкъар халкъны энчи кийимлерини, ашарыкъларыны юсюнден ушакъ бардырыу эмда кеси миллетлерини энчиликлерин айыртыу; сёз чемерликлерин ёсдюрюу; къарачай намыс-адет джорукъланы ангылата башлау; санауда «9» бла «10» тарыхла бла шагъырей этиу.

Лексика-тинтиу иш: тюкен, тюкенчи, сатыб алыргъа, ачха, къагъыт ачха, ууакъ ачха (разменная монета), ачханы суугъа атаргъа (пустить деньги на ветер). Нарт сёз: «Ачхадан намыс багъалы».

Бышлакъ, джау, айран, сют, кёгетле... Кийим (одежда): огъары джан (пиджак), ич кийим, аякъ кийим, джаулукъ, кёнчек, боюнлукъ, чындай, бёрк, дженг, этек, тюйме, илгик, чарыкъ, чурукъ, башлы чурукъ (сапоги)...

Тыш кийим, ич кийим, аякъ кийим, орун джабыу, бёрк, чурукъ, чепкен, кёнчек, зыйпун, къумач.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу; саламлашыу; *класс джумушчудан* классны дерсге хазырлыгъын ачыкълау.

II. Озгъан дерсни къайтарыу.

1-чи варианты:

Къангагъа тёрт сабий чыгъадыла. Устаз хар сабийге бурулуб:

– Биз эртденбла тюбешдик. Мени бла къалай саламлашырыкъса? (Эртден ашхы болсун!)

– Мен берлик джууаб: – Ашхылыкъ кёр!

– Биз кюнортада тюбешдик. Мени бла къалай саламлашырыкъса? (Кюнюгюз ашхы болсун!)

Мен берлик джууаб: – Ашхылыкъ кёр!

– Биз ингирде тюбешдик. Мени бла къалай саламлашырыкъса? (Ингир ашхы болсун!)

Мен берлик джууаб: – Ашхылыкъ кёр!

– Кече-ашхыны меннге къалай теджериксе? (Кече ашхы болсун!)

Мени джууабым: – Ашхылыкъгъа джолукъ! («Нёгеринг ашхылыкъ болсун» деген магъанада).

2-чи вариант.

Устаз доскагъа тёрт суратны тагъады, сабийлеге бир-бирлери бла суратха кёре саламлашыргъа теджейди. Къалгъан сабийле эс ийиб тынгылайдыла, халат ийселе, тюзетедиле.

III. Джангы дерсни тинтиу. («Харифлени» 22-чи бетлеринде ишлеу).

– Сабийле, биз бюгюн сизни бла ашарыкъ тюкенде боллукъбуз. Къарачайча ашарыкъланы атларына юреникбиз. Кёгетлени атларын эсибизге тюшюрлюкбюз...

1. Лексика сынамларын ёсдюрюу.

Суратха къараб, устаз соруула береди, сабийле соруулагъа джууаб береди. Неда, оюнчакъланы столну юсюне тизиб, дерсни соруу-джууаб халда бардырыргъа да боллукъду. Сабийле алыучу, устаз сатыучу (тюкенчи) болуб, хар сатыб алгъан оюнчакъланы четенни ичине салыб барадыла.

2. Сабийлени грамматика усталыкъларын ёсдюрюу.

– Базарынг болсун! (Сау бол!)

– Сизде, ётмек бармыды? (Барды).

– Багъасы неди? (Шекеригиз а бармыды?)

– Меннге бир ётмек, эки килограмм шекер, он гаккы, бир литр сют беригиз.

– Ненча чыгъады? (159 сом чыгъады).

(Сабийле бу кёзюуде быллай уллу, аслам санауланы билмегенлери себебли, устазны борчуду ала билген тарых-

ла аз санны белгилегенлерин айтыргъа, мындан ары да санай, кёб санланы санаргъа юрене барлыкъларын...)

(Бирем-бирем сабийле къангагъа чыгъыб сатыу этедиле).

IV. «Харифлени» 22-23-чю бетлеринде джангы юреннген сёзлерин бегитиу.

Бышлакъ, джау, айран, сют, кёгет. Сёзлени иелик болушха салыу.

Тыш кийим, аякъ кийим, орун джабыу, бёрк, чурукъ, чепкен, кёнчек, зыйпун, кзумач.

V. Санау бла танышыу: «9» (тогъуз) бла «10» (он) тарыхла. Назму айтдырыу, сёзлюк ишни бардырыу, боятыу. «Джазмала» (13, 14-чю бетле).

VI. Тил айландырыу. «Харифлени 23-чю бетинде тилбургъучну тюз айтдырыу, къызыу айтыргъа юретирге...

Тилбургъуч

Бирден – билеў,
Экиден – эгеў,
Ючден – ючкюл,
Тёртден – тёнгек...

VII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

– «Ашарыкъ тюкенде не сатылгъанын билдик. Кийим тюкенни суратладыкъ? Миллет кийимлени атларын билдик. «Джазмалада» ишледик.

Байрым дерс. Халкъ таурух «Намыс».

Дерсни муратлары: «Намыс» деген таурух бла шагъырей этиу; соруулагъа тюз, толу джууаб берирге юретиу; адебли, намыслы сабийлени кеслерин къалай джюрютюрге кереклисин эсге тюшюрюу, бегитиу; къарачайча кирсиз сёлеширге юретиу; тил байлыкъларын хаманда сакъларгъа кереклисин билдириу.

Дерсни барыуу

I. Дерсге хазырлануу

II. Джангы дерсни тинтиу.

Ал ушакъ:

– Сабийле, бюгюн бизни къонакъларыбыз барды. Ала сизни адебли сабийчикле болгъаныгъызны эшитгендиле да, кезюбюз бла бир керейик деб келгендиле.

– Кетген дерследе биз таулуланы бла къарачайлыланы къалай саламлашыргъа керек болгъанын ётген эдик. Келигиз, эсибизге тюшюрейик. (Сабийле кезюу-кезюу чыгъыб, джашчыкъла джашчыкъла бла, кеслеринден уллу эркиши бла. кесинден гитче эркиши бла, тиширыула бла къалай саламлашыргъа керек болгъанын кергюзедиле).

1) Эркишиле тиширыула бла саламлашадыла.

– Эртден ашхы болсун! (Ашхылыкъ керюгюз! Олтуругъуз, намыслы болугъуз!)

2) Кюн ашхы болсун! (Ашхылыкъ керюгюз! Олтуругъуз, намыслы болугъуз!)

(*Саугъа заманчыкъ*).

3) Эшик къагъылады. *Хапарчы акка* киреди.

Х.а.: – Ассалам алейкум!

– Кюнюгюз ашхы болсун! (Сабийле джууаб бередиле, ёрге туруб)

– Сиз джашагъан дунияда

Адет, намыс да кёб болсун!

Олтуругъуз, намыслы болугъуз!

(Сабийле Хапарчы акканы тёрге олтуртадыла, *суусаб* бередиле, *къапчыгъын* сыртындан аладыла).

Х.а.: – Къалай ишленнген сабийле бардыла бу школда. Сау болсунла бу сабийлени ёсдюрген атала-анала. Тюз айтадыла:

Тюз иннетли балалагъа
Халкъы багъа береди,
Бюсюреу уа къачан да
Ата-анагъа келеди.

(Сабийле акканы аллына *нартюх* как саладыла)

– Ким келгенди бизге, сабийле?

С: – *Хапарчы акка!*

Устаз: – Акка, биз сеннге да, сени таурухларынга да тансыкъ болгъан эдик.

Акка: – Билеме, мен алай бош джюрюмейме къонакъларыгъа. Къапчыгъыма иги джомакъ тюшгенлей, джолгъа

чыгыб кыалама. Ма, бюгюн да барды сизге бир саугъам, алай а, босагъагъа джетгенлей, бир алаамат затла эшитдим. Сора быллай гитче сабийчикле да билемидиле *адеб, намыс* не болгъанын?

Устаз: – Иги да биледиле, алай а сен узакъдан келе болурса, бир солугъан да эт, адетдеча, сабийле салгъан *нартюх как* хантдан да бир кёр, кыонакыбайлыкъдан да барды быланы хапарлары, адебни джорукыларындан да барды. Кыайда, сабийле, мен сизге соруула сорайым, сиз джууаб берирге хазыр болугъуз.

III. Логика-ангылыкыларын ачыкылау. Соруу-джууаб назмучукылары айтдыруу.

Намыс деген не зат болду

1. – Сенден уллу кирсе, юйге не этерге керекди?
– *Намыс этиб, туруб ёрге, «киригиз» дерге керекди.*
2. – Сеннге адам салам берсе, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, салам берсе, ызына берирге керекди.*
3. – Автобуса кыарт кирсе, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, туруб ёрге, орун берирге керекди.*
4. – Джолунгда уллу тубесе, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, тохтаб, гитче джол берирге керекди.*
5. – Кёб ашагъаннга тепсиде не этерге керекди?
– *Намыс этиб, кесинги эгерирге керекди.*
6. – Кыонакы келсе юйюнге, не этерге керекди?
– *Намыс этиб келгеннге, аны сыйларгъа керекди.*
7. – Кыонакы олтурса тепсиге, гитче не этерге керекди?
– *Намыс этиб, ол тепсиге башын атмазгъа керекди.*
8. – Уллу урушса сеннге, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, кёзлеринги энишге иерге керекди.*
9. – Ананг сеннге джумуш айтса, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, чабышханлай, айтханын этерге керекди.*
10. – Кыатынгда адам селешсе, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, эс ийиб, анга тынгыларгъа керекди.*
11. – Сенден уллу барса биргенгде джолда, не этерге керекди?
– *Намыс этиб, нёгеринги онг джанынга алыргъа керекди.*

12. – Кыарт адам джюгю бла барса, не этерге керекди?

– *Намыс этиб, джюгюн алыб, анга болушургъа керекди.*

Акка: – Ай, аферим, аферим, балаларым, аферим.

Кыалай бек кыуандырдыгызы мени, «Адебли джаш – адамгъа юлгю» дегенлей. Намыс юйге кыалай бек керек болгъанына шагъатха мен сизге келтирген саугъамы берейим. (Кыапчыгындан таурухну чыгырады, устазгъа береди). Бу, сабийле, таурухду. Аты да «Намысды».

Устаз: – Сау бол, Хапарчы акка. Биз бу таурухну бек сюйюб окыурукыбуз, алаймыды, сабийле?

Сабийле: – Хо! Сау бол, акка!

Акка: – Хайырын кёрюгюз, сиз да сау болугъуз. Энди мен кетейим. Башха сабийле да таурухла, джомакыла сакылаб турадыла. Алагъа да барайым. Сау кыалыгызы!

Сабийле: – Иги джолгъа бар, Акка, сау кыал!

IV. Солугъан такыыйкычыкы. Халкы айткучукы.

Мияу, мияу, мияу келе,
Тырнакыларын ачыб келе,
Тырнакылыдан кыачыб келе,
Дыгы-дыгы-дыгы-дыгы.

V. Таурухну окыу. (Устаз, сабызгыны тауушу да согыла, ариу хапарын айтады).

Таурух «Намыс»

Эртде-эртде, бурун заманда, бир тау элде юйдегиси бла бир кыарт джашагъанды: юй бийчеси, джашлары, кыызлары, келинлери.

Бир кюн эртденбла туруб кыараса, эшикде терен кыартюшюб тура, арбазда да джангы ызла буруу таба теблениб тура.

Танг атмай юйден ким чыкыгъан болур деб, кыайгылы бола, кыарт орамгъа чыкыгъанды. Ыз бла барыб тургъанында, бир талагъа джетгенди. Ол талада уа кыалын итбурун кёкенни кёргенди. Ыз да бу кёкенни кыатында бошалгъанды.

– Кимсе сен? – деб кыычырады киши, кёкеннге ийиле. – Таууш эт! Сен мени юйюмден чыкыгъанса да!

– Мен сени Насыбынгма, – дегенди кёкенден бир ауаз. Кетиб барама сенден, алай а джетгенингден ары, айт, не кьояйым сеннге: мал, джер огъесе багъалы кийимле?

– Мени былайда сакълаб тур, Насыб, – деб тилегенди къарт. Мен юйге джетиб, юйдегим бла оноулашыб къайтайым. Насыб разы болгъанды. Къарт а мыллыгын юйюне атханды, бушуудан хапар айтханды. Саулай юйдегиси сагъыш этгендиле, оноулашхандыла, алай а бир оюмгъа келалмагъандыла. Юй бийче айтханды – мал тилерге керекди деб, джашла – джерни, къызла уа – багъалы кийимлени. Ахырында уа эм джаш келинчикге соргъандыла, ол да былай айтханды.

– Намысны тилегиз!

– Тюз айтаса, къызым! – деб къуаннганды киши.

– Тюз айтады! – деб юйдегиси да разы болгъанды. Ашыкгъанды сора къарт талагъа. Итбурун кёкенни юсюне сирелиб кычыргъанды.

– Насыб, барысында ал биргенге: джерни да, малны да, кийимлени да! Бизни юйюбюзге джангыз Намысны къой.

– Да сен мени байлаб къойдунг да, Намыс къайда болса, мен да алайдама. Энди мен сизден кеталлыкъ тюлме – деб, Насыб къартны юйюне къайтханды.

Андан бери ала тынчлыкъ бла рахатлыкъда джашайдыла.

VI. Таурухну тинтиу

– Къалай сейир таурух бериб кетди бизге *Хапарчы акка*. Джаратдыгъызмы, сабийле?

– Джылны къайсы заманында болгъанды бу сейир хапар? – Къыш.

– Къарт ыз бла барыб къалайгъа джетди? – Талагъа.

– Тала деб неге айтабыз? – Поляна.

– Талада не кёрдю киши? – Кёкен.

– Неди кёкен? – Куст.

– Юй бийче деб кимге айтадыла?

– Сабийле, къарт, кеси сайлаб къоймай, юйдегисине нек барды?

– Келинчиги намысны алыгъыз деб нек айтды?

– Ма аны ючюн айтадыла: «*Намыс бла насыб къарнашладыла*» деб.

VII. Нарт сёзню тинтиу.

– «Насыб бла намыс – къарнашла» ?

– (Бири – биринден айырылмайла, къарнашлача).

– (Бири болгъан джерде бири да болмай мадары джокъду).

– Сабийле, дагъыда адебни, намысны юсюнден къалай нарт сёзле билесиз?

– «Адеб джокъда намыс да джокъ».

– «Адеб базарда сатылмаз».

– «Кёз кёзге къараса, бет джерге къарар».

– «Намысынгы гитчеликден сакъла».

Дерсни бегитиу.

Дидактика оюн: «Джолну джорукъу».

Сабийле, келигиз ойнайыкъ. Джолда къалай джюрюрге кереклисин суратчыкъла бла кергюзюгюз.

– Ата бла ана къалай барадыла джолда?

– Эгеч бла къарнаш а къалай барыргъа керекдиле? Нек этерге керекди алай?

– Сабийчик бла уллу къыз а къалай барадыла?

– Къызчыкъ бла уллу къыз?

VIII. Дерсни тамамлау.

Устаз: – Дерсде ишлегенигизни джаратдым. *Адебни, намысны джорукъларын унутмагъансыз. Эм бек джаратханым: кесигизни тилигизде кирсиз, ариу сёлешесиз, кесигизни тилигизни сюесиз.*

Дерс бошалды. Сау къалыгъыз!

КЪАРА ТАНЫРГЪА ЮРЕТИУ КЁЗЮУ

Биринчи классда сохталаны барысыны билимлери бирча болмагъаны себебли, устаз, сабийлени хар бирини билимин, болумун, тинтиб, иги билирге керекди. Сабийлени билимлерине кёре, устаз дерсни алай бардырады. Сабийле дерсге эс бёллюб, сейирсиниб, талпыб тынгылар ючюн, кереклисича дидактика материал бла хайырланыргъа керекди.

Къара таныргъа юретиу

(Октябрь, ноябрь, декабрь, январь, февраль – 60 сагъат)

1-чи классда окъутууну бу кёзюуде баш джорукълары

Бу кёзюуде устаз 6-7 джылдагъы сабийле бла ишлейди. Былайда окъутуу иш сабийлени эндиге дери алгъан билимлерине таянса табды. Алай демеклик, сабийле бу кёзюуге орус тилде элиб таныугъа кириб барадыла. Сабий садлада эм ана тилни дерслеринде тилге айландырыу иш бардырылгъанды. Бу болумну эсге ала, устаз къарачай тилде хариф танытыу ишни башлайды. Бизни алфавитибиз орус алфавитни тамалында къуралгъаны себебли, элиб танытыуну башында айтылгъан болумну хайырландыра бардырыргъа таблыкъ барды. Алай демеклик, эки алфавитде харифле кёбюсю бирча болгъанларын хайырландыра, берилген заманны эсеблеб, къарачай харифлени танытыугъа, заманны къысхартыргъа себеб береди. Аллай джорукъ сабийлени тилге айландырыргъа кёб заман да, кёб таблыкъ да береди. Алай бла тилге иги тырмашыб, андан ары аны суюб окъургъа себеб болады.

Къара танытыу иш юч бёллюрге боллукъду:

Биринчи этапда – къаты ачыкъ тауушлары болгъан сёзлени. Экинчи этапда – джумушакъ ачыкълары бол-

гъан сёзлени. Ючюнчюде – эки тауушну белгилеген ачыкъ харифлери болгъан сёзлени (*а-йа = аякъ, тю-йэ = тюе, о-йун = оюн, йол-ка = ёлка*), *з, ь, ц, щ, в* харифле тубеген сёзлени окъургъа юренедиле; *гз, дж, нг, кз, кзысха* у дегенча бир тауушну белгилеген харифлери болгъан сёзлени окъутуу.

Харифле бла танышыу эм ала бла ишлеу октябрдан джангы джылда январь бла бошалады. Сёзсюз да, иш былайда «Харифле» китаб бла барады, алай а устазны эси бу харифлени орус тил бла къарачай тилде бирча белгиле бла къуралыуларын ангылатыугъа бек эс бёллюрге керекди. Сабийле бла бирге бу харифлени тюз айта, тюз джаза билгенлерин (орус прописле бла ишлеб келгендиле, ол себебден харифлени тюз джазыу ишге кёб заман кетермей) эслерине туюрюу, ызлары бла сёзле къурау, аланы бёле билиу халда ишлерге тыйыншылды, сёз ючюн, кесилген харифлени да хайырландыра. Къысхасы бла айтыргъа:

а) сабийле орус тилде эндиге дери билиб келген харифлеге къарачай тилни дерслеринде джангыдан юретиуге заманны кёб кетерирге керек тюлдю;

б) сабийле эндиге дери билмеген тауушла эм харифле: *дж, кз, гз, нг, у (кзысха)*: алагъа кёбюрек эс бёллюрге керекди;

в) харифлеге юретиу кёзюуде бир къауум харифле орусча да, къарачайча да бирча джазылгъанлыкъгъа, къарачай тилде джюрюген заманда бир къауум таууш энчиликлерин да эсге ала, алада кёбюрек тохтаргъа керекди: *е, ё, ю, я, и*.

Устаз тилни тауушларына, тауушлагъа кёре салынган бёллюмлеге, сёзлени, айтымланы, бёллюмлени кесилген харифледен къуралыуларына, китабны бетлеринде столбикледе бёллюмлеге бёллюнуб тургъан сёзлени, китабны текстин окъутургъа уллу эс бёледди.

Классда игирек окъугъан сабийлеге, ала бош турмаз ючюн, энчи ишле береди. Къара таныргъа юретген кёзюуню биринчи кесегинде устазны борчу – тауушлагъа юретиудю. Бу заманда сабийле тауушланы-харифлени алфавитде орунлары бла окъумайдыла. Тауушла къыйынына,

тынчына кёре окъуладыла. Тауушланы окъулгъаны бёлюмледе, сёзледе айтылыуна кёре болады.

«Харифле» китабны хар бетинде суратла бардыла. Ол суратлагъа кёре, устазны сохтала бла ушагъы таймаздан барады. Ушакъда 2-3 сёздэн къуралгъан айтымны сёзлеге, сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа бёлюу ишле окъутууну тынчдан къыйыннга айландыргъан принципге келишедиле, алай бла окъутуу мадарланы кёзюу кёзюую бла алышындыра, къара танытыу хайырлы барады.

«Харифлени» бетлеринде столбикледе сёзле. Ол сёзлени тил айландырыргъа, тил байындырыргъа, кесилген азбукада джыяргъа, бёлюмлеге бёлюрге, окъургъа юретирге деб берилгендиле.

Сабийле хар бёлюмде ачыкъ таууш бла тунакы тауушну айыра билирге керекдиле. Ачыкъ таууш болмаса, бёлюм болмазлыгъын ангылатыргъа керекди. Бир джангыз ачыкъ тауушдан бёлюм болады, сёз ючюн: а-на. Сёзлени бёлюмледен къуралгъанын иги ангылатыр ючюн:

а) джангыз бёлюмю болгъан сёзню окъугъан сагъатда, бёлюмню тауушлагъа бёлюб, класс бирден айтыргъа керекди;

б) тауушладан бёлюмле, бёлюмледен сёз джыйыу ишле;

в) джыйылгъан сёзлени окъуу;

г) китабны бетлеринде бёлюмлеге бёлюнюб тургъан сёзлени окъутуу.

Къысхасы, сабийлени джазаргъа, окъургъа юретген заманда хар джангы сёзню къурамын ачыкълау ишле барыб турургъа керекдиле.

Къара танытхан кёзюуде сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа юлешиу ишле

Сабийлени окъургъа, джазаргъа юретген заманда сёзлени чача билирге юретиуню магъанасы уллуду. Сёз ючюн, къарайыкъ:

1) сёзлени бёлюмлеге бёлюу: а-на;

2) бёлюмлени орунларын айырыу: 1-чи бёлюм – а-, 2-чи бёлюм – на;

3) бёлюмлени тауушлагъа юлешиу.

Биринчи бёлюмде бир таууш барды – /а/, экинчи бёлюмде эки таууш барды – /н/, /а/. Экинчи бёлюмню биринчи тауушу – /н/, экинчи тауушу – /а/.

Сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа юлешген – бу *анализди*.

Тауушладан бёлюм, бёлюмледен сёз къуаргъа юретиу

Бу *синтез* методду. Эгертилген методла болмасала, сабийлени кесгин, ачыкъ окъургъа, халатсыз джазаргъа юретиу къыйын боллукъду. Амалсыз устаз сабийлени кесилген харифле бла ишлерге юретирге керекди. Сохтала бёлюмле, бёлюмледен сёзле къуаргъа юренселе, андан ары иш тынч барлыкъды.

Сабийле кеслери къурагъан сёзлени бёлюмле бла окъуйдула. Аланы устаз:

1) биринчи кеси айтыб, сабийлеге бирден айтдырады;

2) аны ызы бла сабийле кеслери окъуйдула;

Бу кёзюуде сабийлени кеслерине окъутургъа керекди, себеби – бир бёлек сабий, устазны айтханын азбар этиб, окъумай къоядыла. Китабны бу бетинде къысха айтымчыкъланы классда окъутуу да амалсыз керекли затды. Биринчи устаз кеси окъуйду, аны юлгюлю ызы бла – сабийле. Устазны окъууу таймаздан юлгю болуб турады ал башланган класслада: биринчи – устаз, аны ызы бла – сабийле окъуйдула.

Анализ-синтез метод бла ишлер ючюн, сёзлени айтхан сагъатда бёлюмлерине, тауушларына тынгылай, аланы эшите, айтыргъа юретирге керекди сабийлени. Сабий, эшитген тауушу ачыкъмыды, огъесе тунакымыды, къатымыды, джумушакъмыды деб, окъуй тургъанлай эгерирге, кеси кесине тынгылай билирге керекди.

Къара таныргъа бютеу да 60 сагъат бериледи.

**КЪАРА ТАНЫТЫУ, СЁЗ ЧЕМЕРЛИКЛЕРИН ЁСДЮРЮУ
КЁЗЮУГЕ ОКЪУУ-ТЕМАТИКА ПЛАН (юлгю халда)**

Дерс саны	Дерсни темасы	Окъутууда, джаздырыуда ишлени бетлери
1-2	Аа – хариф бла таууш. Аа харифлени джазыу.	Харифле – 27-чи б. Джазмала – 20-чы б.
3-4	Л, л – харифле бла таууш. Л, л харифлени джазыу	Харифле – 29-чу б. Джазмала – 21-чи б.
5-6	Н, н – харифле бла таууш. Н, н харифлени джазыу	Харифле – 31-чи б. Джазмала – 22-чи б.
7	Окъулгъан харифле бла бёлюмлени къайтарыу, бегитиу, сёзле бла джазыу, окъуу	27-32-чи бб.
8-9	М, м – харифле бла таууш. М, м харифлени джазыу.	Харифле – 33-чю б. Джазмала – 23-чю б.
10-11	Ш, ш – харифле бла таууш. Ш, ш харифлени джазыу.	Харифле – 35-чи б. Джазмала – 24-чю б.
12-13	Р, р – харифле бла таууш. Р, р харифлени джазыу	Харифле – 37-чи б. Джазмала – 25-чи б.
14	Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле	33-38-чи бб.
15-16	Т, т – харифле бла таууш. Т, т харифлени джазыу	Харифле – 39-чу б. Джазмала – 26-чы б.
17	Окъулгъанны къайтарыу	40-чы б.
18	Ы, ы – харифле бла таууш. Ы, ы харифлени джазыу	Харифле – 41-42-чи Джазмала – 27-чи б.
19	У, у – харифле бла таууш. У, у харифлени джазыу.	Харифле – 43-44-чю б. Джазмала – 28-чи б.
20-21	Къысха У, у – харифле бла таууш. Къысха У, у харифлени джазыу.	Харифле – 45-46-чыб. Джазмала – 29-чу б.

22-23	О, о – харифле бла таууш. О, о харифлени джазыу.	Харифле – 47-48-чу б. Джазмала – 30-чу б.
24	Б, б – харифле бла таууш. Б, б харифлени джазыу.	Харифле – 49-50-чи бб. Джазмала – 31-чи б.
25	И, и – харифле бла таууш. И, и харифлени джазыу	Харифле – 51-52-чи бб Джазмала – 32-чи б.
26	Д, д – харифле бла таууш. Д, д харифлени джазыу	Харифле – 53-54-чю бб. Джазмала – 33-чю б
27	З, з – харифле бла таууш. З, з харифлени джазыу	Харифле – 55-56-чы бб. Джазмала – 34-чю б.
28	С, с – харифле бла таууш. С, с харифлени джазыу	Харифле – 57-58-чи бб. Джазмала – 35-чи б.
29	Х, х – харифле бла таууш. Х, х харифлени джазыу	Харифле – 59-60-чы бб. Джазмала – 36-чы б.
30	К, к – харифле бла таууш. К, к харифлени джазыу	Харифле – 61-62-чи бб. Джазмала – 37-чи б.
31	Е, е – харифле бла таууш. Е, е харифлени джазыу	Харифле – 63-64-чю бб. Джазмала – 38-чи б.
32	Ч, ч – харифле бла таууш. Ч, ч харифлени джазыу	Харифле – 65-66-сы бб. Джазмала – 39-чу б.
33	П, п – харифле бла таууш. П, п харифлени джазыу	Харифле – 67-68-чи бб. Джазмала – 40-чы б.
34-35	Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле.	69-чу б.
36	Г, г – харифле бла таууш. Г, г харифлени джазыу	Харифле – 70-71-чи бб. Джазмала – 41-чи б.
37	Й, й – харифле бла таууш. Й, й харифлени джазыу	Харифле – 72-чи б. Джазмала – 42-чи б.
38-39	Э, э – харифле бла таууш. Э, э харифлени джазыу	Харифле – 73-74-чю бб. Джазмала – 43-чю б.
40-41	Ю, ю – харифле бла таууш. Ю, ю харифлени джазыу	Харифле – 75-76-чы бб. Джазмала – 44-чю б.
42	Къайтарыу ишле	70-76-чы бб.

43-44	Ё, ё – харифле бла таууш. Ё, ё харифлени джазыу	Харифле – 77-78-чи б. Джазмала – 45-чи б.
45	Къайтарыу. Бегитиу. Кирсиз джазаргъа юретиу.	
46-47	Къ, къ – харифле бла таууш. Къ, къ харифлени джазыу	Харифле – 81-82-чи бб. Джазмала – 46-чы б.
48-49	Гъ, гъ – харифле бла таууш. Гъ, гъ харифлени джазыу	Харифле – 83-84-чю бб. Джазмала – 47-чи б.
50-51	Нг, нг – хариф ле бла таууш. Нг, нг харифлени джазыу	Харифле – 85-86-чы бб. Джазмала – 48-чи б.
52	Сынау кёчюрюу «Махарда». Грамматика ишлени толтуруу.	71-чи б.
53	Ж, ж – харифле бла таууш. Ж, ж харифлени джазыу	Харифле – 87-88-чи бб. Джазмала – 49-чу б.
54	Дж, дж – харифле бла таууш. Дж, дж харифлени джазыу	Харифле – 89-90-чу бб. Джазмала – 50-чи б.
55	Я, я – харифле бла таууш. Я, я харифлени джазыу	Харифле – 91-92-чи бб. Джазмала – 51-чи б.
56	Ф, ф – харифле бла таууш. Ф, ф харифлени джазыу	Харифле – 94-95-чи бб. Джазмала – 52-чи б.
57	Ц, ц – харифле бла таууш. Ц, ц харифлени джазыу	Харифле – 96-чы б. Джазмала – 53-чю б.
58	В, в – харифле бла таууш. В, в харифлени джазыу	Харифле – 97-99-чу б. Джазмала – 54-чю б.
59	Сынау кёчюрюу. Щц – хариф бла таууш	Харифле – Джазмала – 55-чи б.
60	Ъ бла Ъ харифле бла сёзлени окъуу эмда джазыу.	Харифле – 101-чи б. Джазмала – 56-57-чи б.
	ХАРИФЛЕНИ БАЙРАМЫ. (Харифлени окъуб боша- гъанларына аталгъан бай- рам дерс).	

КЪАРА ТАНЫТЫУ КЁЗЮУНЮ ДЕРСЛЕРИ

(юлгю халда)

Аа – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: А, а харифле бла эмда таууш бла шагъырей этиу; А, а харифлени ариу, кирсиз джазаргъа, айтылгъан сёзню ичинден тауушланы айырыргъа юретиу; фонетика джаны бла тауушну тюз айтдырыу, тилни ёсдюрюу; дерсге эс иерге юретиу; адеб, намыс джорукъланы билиу; аллары окъуугъа айланырча талпытыу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу. Устаз, дерсде керек болгъан затла хар сабийни аллында бар эселе, къарайды.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Устаз сабийлеге иш береди: сохталаны кеслерини атларында ненча бёлюм бар эсе, анча сызчыгъы болгъан карточканы кёргюзюрге. Сабийле кёргюзгенлерини тюз болгъанларын аууздан айтыб бегитедиле. (А-за-мат, Айшат, А-си-ят, А-ми-нат, А-лим, А-ми-ра).

2. Ал ушакъ:

– Кетген дерследе не затла бла шагъырей болдукъ? (Тилбургъучла, нарт сёзле, айтымла, сёзле, тауушла бла шагъырей болдукъ).

– Биз окъуб башлагъан китабны аты къалайды? («Харифле»).

– Харифле деб неге айтабыз? Харифлени биз кёребиз, джазабыз, харифледен бёлюмле къураладыла. (Юлгюге харифлени суратларын кёргюзеди)

– Таууш деб а неге айтабыз? Тауушну биз эшитебиз, айтабыз.

– Тауушла басмада, джазмада да харифле бла белгиленедиле.

– «Харифлени» атына орусча къалай айтадыла? (Букварь).

– «Харифле» сизни биринчи окъурукъ китабыгъызны атыды.

– Не ючюн керекди окъургъа, джазаргъа юренирге? (Билим алыр ючюн).

– Къалай ангылайсыз бу нарт сёзю «Китаб адамны шохуду»? (Китабланы кёб окъусакъ, иги затлагъа юреникбиз, кёб зат билликбиз).

– Нени юсюнден джазсала сюе эдигиз сиз ма бу китабда?

– Кёрюрюбюз келеди
«Харифлени» бетинде

Къачны, джазны, джайны да,

Къышны – барын да бирден.

4.Тилни ёсдюрюу, байындырыу оюнла:

1.Тюз солуу гимнастика «Тайчыкъ».

2.Тил айландырыу:

1) Оюн «Эринле».

2) Тилбургъучла.

III. Джангы дерсни тинтиу. [А] таууш бла шагъырей этиу.

Устазны ал сёзю:

– Мындан ары биз харифле бла шагъырей боллукъбуз. Бери къарачыгъыз (алфавитни кёрюзе), была бары да харифледиле. Ала ариу тизгин къураб, сизни бла танышыргъа ашыгъыб турадыла. Быланы бир-бири ызындан, орунларын аджашдырмай, тюз сюелиб тургъанларына АЛФАВИТ дейдиле. Бу харифлени биз барын да билликбиз. Андан сора уа кёб китаб, журнал, газет окъурукъбуз. Ол къыйын тюрлю.

Бююнню дерсе алфавитни биринчи харифи бла танышырыкъбыз – Аа (суратын кёрюзеди, къангада бегитеди).

– Тил эки тюрлю болады: *сёлешуу* эмда *джазма* тил. Сёлешген тилибизге *сёлешуу тил* дейбиз, джазгъан тилибизге *джазма тил* дейбиз.

– Тил къаллай болады?

– Биз айтсакъ, тауушну эшитебиз. – Биз айтсакъ, не эшитебиз? (Тауушну)

– Джазмада тауушланы *элибле* бла (*харифле* бла) белгилейбиз. – Тауушланы къалай белгилейбиз? (Джазмада *элибле* бла джазыб белгилейбиз).

– Китабны 27-чи бетин ачыгъыз, суратлагъа бир къаргъыз.

([Аа] таууш бла шагъырей этиу).

– Тишинг ауруб, дохтургъа барсанг, не дейди ауругъаннга дохтур? (Ауузунгу ач: [А-а-а])

– Барыгъыз да бирден бир ачыгъыз ауузугъузну. [А – а – а]

– Къалай айтылады, эшитиледи? (Тыйгъычсыз, ачыкъ, иги эшитиледи).

– Китабда «Аа» хариф къалай боялыбды? (Къызыл).

– Ачыкъ тауушла китабда къызыл бояладыла.

– Къаллай тауушлагъа айтабыз *ачыкъла* деб? (Тилде тыйгъыч болмай иги джырланган тауушлагъа ачыкъ тауушла дейдиле).

– Суратда нени кёресиз? (Айны).

– Айны юсюнден джомакъ билген бармысыз? (Кёкде джарты гырджын).

– Ай деб айтсанг, аллында къайсы таууш эшитиледи? (Айтылады – Аа таууш).

– Экранныг бир къарагъыз, не кёресиз? (Алмала).

– Алмала къаллайладыла? (Къызылла, уллула).

– Алмала деген сёзю бёлюмлеге бёлейик.

– Ненча бёлюмю барды? Ал-ма-ла. (Юч).

– [А] таууш ненча кере эшитиледи?

– Юч.

Схемасын этиу: -/-/-/

2. Керилиу минут. Солуу гимнастика. (Тау макъам согъулады).

Устаз сабийлени макъамгъа кёре солуларын алдырыргъа юретеди: бир-экиге, къолчукъларын кёлтюрюб, солуларын аладыла, юч-тёртге – солуларын чыгъарадыла, къолларын энишге иедиле.

IV. Бегитиу ишле.

Сабийле джашчыкъ сууда джуууна тургъан сюжет сурат бла хапарчыкъ къурайдыла.

1. «Алим сууда джууунады» деген айтымны сёзлеге бёледиле.

2. «Алим» деген сёзю бёлюмлеге бёледиле: А -лим.

3. Бёлюмлени тауушлагъа бёледиле: (Биринчи бёлюм – а-, экинчи – -лим).

4. Устаз «Алим» деген сёзю ачыкъ, кесгин бёлюмлеге бёлюб айтады: А-лим.

Тайчыкъ

Аккам тайчыкъ бергенди,
Мангылайында къашхасы...

1. Устаз назмуну бирер тизгин бла окъуб, сабийле да аны ызындан къайтара, окъуйдула.

2. Аны ызы бла устаз назмуну экишер тизгин окъуйду, сабийле аны ызындан къайтарадыла. Андан сора тёрт тизгинни да бирден окъуйду, къайтартады.

3. Азбар ким айталлыгъын сорады, анга болуша-болуша айтдырады. Ол халда экинчи тёрттизгин бла да ишлейди.

– Назмуну ким азбар айтыр? 1-2 сабийге болуша айтдырады.

Класс бирден азбар айтадыла.

Устаз:

– Эки джаны бла узун таякъчыкъла, ортасында кенделен къысха таякъчыкъ. Эки узун таякъчыкъны тюб джанлары бир-биринден узакъдыла. Неге ушайды «Аа» хариф?

1. Гитче басма «а» хариф бла сабийлени шагъырей этиу.

2. Устаз уллу эмда гитче «Аа» харифлени къангада джазыб кёрюзеди.

3. Устаз сабийлени харифле салынныкъ касса бла шагъырей этеди, аны бла къалай ишлерге кереклисин ангылатады.

VII. Джазыу иш:

1. Магнит къангада «А а» харифлени юлгюлерин тагъыу.

2. «А, а» харифлени хауада джазыу.

3. «Джазмаланы» 3-чю бетинде ишлеу, джазыу.

4. Басмада харифле бла джазма элиблени джазылгъанларын тенгleshдириу.

5. Керилиу минут.

Джаздыла да джаздыла –
Арыдыла бармакъла.
Ачыб, къысыб, къымылдатыб,
Солутабыз джазаргъа.

– Биринчи бёлюмде ненча таууш эшитесиз?

– Бир [а] таууш.

5. Сабийле бирем-бирем, ахырында бютеу класс бир аууздан «а» тауушну айтадыла.

6. [А] таууш айтылгъан заманда адамны ауузу уллу, эркин ачылыб, таууш эркин, кесгин чыкъгъанына устаз сабийлени акъылларын, эслерин бёледи.

7. [А] тауушу болгъан сёзле табыб айтдырыу. [А] тауушну сёзюу къалайында (аллында, ортасында, ахырында) болгъанын айырыу.

V. Оюн: «А» бла башланган сёзле бла айтышыу.

VI. Сабийлени «Аа» хариф бла эмда харифле салынныкъ касса бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу «Аа» харифни кёрюзеди, аны къайсы хариф болгъанын билген сабийлеге айтдырады. Устаз аланы джууабларын толтурады:

– Уллу басма хариф «А» - ды.

2. «А» харифни сабийлеге бирден окъутуу.

3. «А» хариф къайсы кесекледен къуралгъанын айтдырыу. («А» хариф юч таякъчыкъдан къуралгъанды).

4. «А» харифни юсюнден назмуну устаз окъуйду. Окъуруну аллы бла сёзлюк ишни бардырады.

– Сабийле, суратха къарайыкъ. Не кёресиз суратда? (Джашчыкъ бла аны тайчыгъы).

– Тай, тайчыкъ деб а неге айтадыла? (Атны балачыгъына).

– Бу атны да, тайны да башыды, (кёрюзеди), бу мангылайыды. Мангылайында акъ тамгъа болса, анга къашха дейдиле.

– Бу джалыды. Аны тараб, къыркъыб турадыла.

– Была туякъларыдыла. Неге керекдиле ала? Бизни чурукъла аягъыбызны аягъанча, туякъла да атланы, ийнеклени, къойланы, эчкилени дагъыда кёб джануарны аякъларын сакълайдыла (суратда неда экранда кёрюзеди).

– Алгъын заманлада, машинала болмагъан заманда, таулу эркишилени биринчи джол джёнгерлери ат болгъанды. Иги джюрюген, иги чабхан атха «туякълары – окъ, окъча» дегендиле. Келигиз, энди назмугъа бир тынгылагъыз.

VIII. Суратчыкъла бла ишлеу. (Адамла туракъда (остановкада) автобусну сакълаб турадыла)

– Суратха иги къарагъыз. Ол суратда сиз не кӛресиз? (Автобусну).

– Автобусну юсюнден хапарчыкъ къурайыкъ. Биринчи айтым юч сӛзден къуралыргъа керекди. (Адамла автобус сакълайдыла).

– Энди эки сӛзден къуралгъан бир айтым къурагъыз. (Автобус келеди).

– Бу айтымда биринчи сӛз къайсыды? (Автобус).

– Экинчи сӛзню айтыгъыз. (Келеди).

– Автобус деген сӛзде биринчи таууш къайсыды? (Автобус? [А]).

– Автобуса башха ат айтыргъа боллукъмуду? (Машина).

– Бу сӛзде ненча бӛлюм барды? Ма-ши-на. (Юч).

– [А] таууш ненча кере эшитиледи? (Эки кере).

– Къайсы бӛлюмде? (Биринчи бӛлюмде – ма-, ючюнчю бӛлюмде – на).

– Машина сакълаучу джерде ким олтуруб турады? (Адамла олтуруб турадыла).

– «Адамла» деген сӛзню бирден айтайыкъ (бӛлюмлеге бӛле). (А-дам-ла).

– Ненча [а] таууш барды? (Юч [а] таууш барды).

IX. Байламлы тилни ёсдюрюу.

1. Сурат бла ишлеу.

– Энди суратда неле кӛресиз? (Алмала)

– А» хариф «алмала» деген сӛзде ненча кере джазылады? (Юч кере).

– «Алма» деген сӛзде ненча бӛлюм барды? (Эки бӛлюм: ал-ма).

– [А] таууш ненча кере, къалайда эшитилинеди? ([А] таууш эки бӛлюмде да барды, сӛзню аллында да, ахырында да эшитилинеди).

– Экинчи суратчыкъда уа кимни кӛресиз? (Джашчыкъны кӛребиз).

– Анга ат атайыкъ, [а] тауушдан башланган. (Алий).

– Алий не этеди? (Атны джюгенин тутуб турады).

– Джашчыкъны атына ат атайыкъ (Акъджал).

– Оюн. [А] таууш бла башланган сӛзлени «Ким кӛб айтса да»

(Ат, арба, айю, ай, ашарыкъ, алма, арпа, аслан, айланджюк, автобус, абезек, атлы, айрымкан, д.а.к).

– Сабийле таякъчыкъладан «А» хариф къурайдыла, мел бла къангада джазадыла.

2. «Харифлени» 28-чи бетинде ишлеу.

а) – Джашчыкъны санларыны атларын айтыгъыз.

(Инчик, аякъ, бармакъла, тобукъ, къол, чына, бел, билек, имбаш, боюн, баш).

б) Аякъ машиналаны тюрленгенлерини юсюнден хапар къурагъа.

– Эм биринчи аякъ машинаны (велосипедни) бир француз, граф чынлы, Сирвак тукъуму бла, 1791-чи джыл (ол иги эртдерек заманды) агъачдан ишлегенди. Ол аякъ мешнаны агъачдан чархлары, каркасы, олтургъучу да болгъанды. Андан сора башха тюрлю аякъ машиналаны чыгъара баргъандыла. Къарачыгъыз суратлагъа, къаллайла болгъандыла ала...

X. Дерсни тамамлау эмда андан магъана чыгъаруу.

– Биз [а] таууш эмда «А, а» харифле бла шагъырей болдукъ, [а] тауушу болгъан сӛзле табдыкъ; уллу бла гитче харифлени джазаргъа, окъургъа да юрендик.

Лл – хариф эмда таууш

Дерсни мураглары: Таууш эмда хариф «л» бла шагъырей этиу; [л] тауушну табаргъа; Л, л харифлени ариу, кирсиз джазаргъа юретиу, л харифи болгъан сӛзлени окъутуу; тил байлыкъларын ёсдюрюу; адеблендириу, саулукъну сакълау ишлени бардырыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. – Къангада кесигиз юйде салыб келген аякъ машина суратларыгъызгъа къарагъыз. Ким, къайсы суратны бек джаратдыгъыз?

2. 27-чу бетде сӛзлени окъутуу.

3. Оюн. «Соруукай» соруулагъа джууаб берирге керекди «А» харифге башланган сөзле бла.

- Атынг къалайды? (Аминат).
- Къайда джашайса? (Акъ-Къалада).
- Орамынгы аты къалайды? (Алиев атлы).
- Ананг къайда ишлейди? (Аптекада).
- Итинги аты къалайды? (Акътөшдю).
- Бек суйген кегетинг къайсыды? (Алма).

4. /А/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сөзле табыб, айтдырыу. Аланы бөлүмлеге бөлүб, /л/ тауушну сөзде орнун айтдырыу.

III. Джангы дерсни тинтиу: /Л/ таууш бла шагъырей этиу.

Устаз сабийлеге джомакъ айтады:

Төгереги сары ай,

Хар ким анга къарай.

Сабийле излеб, аны не зат болгъанын айтадыла.

– Лампа.

Тюздю. Энди «лампа» деген сезню бөлүмлеге бөлөйик. Ненча бөлүмю барды? (Эки. Лам – па).

– Биринчи бөлүмде биринчи таууш къайсыды? (/Л/ тауушду).

– Бу бөлүмде экинчи таууш къайсыды? (/А/ тауушду).

– Самолётну ким джюрютеди? (Лётчик).

– Лётчик деген сөзде биринчи таууш къайсыды (Л).

– Бөлүмлеге бөлөйик. (Лёт – чик).

– Ненча бөлүмю барды? (Эки).

– Лётчик, самолёт деген сөзле бла айтымла къурау. (Самолёт кекде учады. Лётчик самолётну джюрютеди).

Айтымланы схемаларын этиу.

– Ачыкъ таууш къайсыды? (/А/ таууш. /Л/ таууш тунакыды. Ол созулмай, къысха айтылады: л-л-л).

2. «Л» тауушу аллында, ортасында, ахырында болгъан сөзле табыб айтдырыу. (Лобан, уллу, школ).

IV. Керилиу минут.

V. «Харифлени» 29-чу бетинде суратла бла ишлеу.

Сурат бла хапарчыкъ къурау.

Аны айтымлагъа бөлүю.

Айтымланы сөзлеге айырыу. Локъман джер къазды. Ол лобанны кёрдю. Лобан къачыб тешике кирди.

Бу айтымлада /Л/ тауушну табыу.

VI. «Л» хариф бла шагъырей этиу.

Устаз уллу эмда гитче «л» харифни кёргюзеди, сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла. Бөлүмлю таблицада «л» харифни табыб кёргюзтедиле.

1. «Харифлени» окъуу. (30-чу бет). Сабийле, тизгичлени (кассовое полотно) алыб, устаз бла бирге сөзлени къошуб окъуйдула; ал, ла, а- ла, Ал- ла.

2. Магнит къангада «ла», «ала» деген сөзлени джазыу.

3. Джазыу иш. Джазма элиблени 4-чю бетинде джазыу. Л, л харифлени джазыу. Джазыу строканы тышына чыгъармай, сызчыкълагъа дери джетдириб; азчыкъ онг джанына таяндыра, эслерине сала, джазыу.

VI. Байламлы тилни ёсдюрюу

5. Керилиу минут.

«Ариу ийисли гюлле»: Ауузунгу къаты джабыб, бурнунг бла терен солуб, бир кесекге солуунгу тыйыб, андан сора, тылпыунгу ийген заманда, дженгил былай айтыргъа: «Ариу ийисли гюлле!»

6. Тил айландыргъан гимнастика.

«Джаякъла»: Олтуруб кёзюу-кёзюу джаякъланы кёбдюрюб, хауаны бир джаякъдан бирине ийиу, андан сора эки джаякъны да бирден кёбдюрюу. Алай 6-7 кере этиу.

7. Тил айландырыу ишле.

Тилбургъучла:

Билдим, билдим, – биляча,

Билячагъа – чомача,

Чомача деген – чум терек...

Айтышла:

Ла – ла – ла – агъадыла алмала.

Ла – ла – ла – къарачы баргъанлагъа.

Ал – ал – ал – бир лампаны ал.

Ал – ал – ал – бек татлы бал.

8. Керилиу минут.

Келебиз кёлге, къарайбыз ёрге.

Къаргъа учду терекден.

Гёбелек учду гюлден.

Суугъа кёмюлдюк, атландыкъ юйге.

VII. Дерсни бегитиу.

1. Китаб бла ишлеу: 30-чу бетни окъуу.

VIII. Суратла бла ишлеу. «Лимон» деген сёзню бёлюм-леге бёлюу, фонетика айырыу этиу.

– Суратда кимлени кёресиз? (Къызчыкъ бла анасы).

– Къызчыкъ не этеди турады? (Анасына алма береди).

– Сиз болушамысыз анагъызгъа? Не этерге болушасыз? (Юй джыяргъа, пол сибирирге).

3. Устазны ушагъы: «Саулукъну сакълау».

Дидактика оюн «Ким дженгил айтса да?» (Адамны санларыны атларын айтыу: джаякъ, чач, тил, тишле, тёппе, кёзле, сырт, аууз..).

4. Оюн. Л элиб бла башланган сёзле табыу: лобан, локъум, лаудан, лётчик, лыбыта (лебеда)...

IX. Дерсни тамамлау, магъана чыгъарыу.

– Биз бюгюн Аа, харифни къайтардыкъ. «Л» харифни таныдыкъ, Л, л харифлени джазаргъа юрендик, бёлюмле, сёзле окъургъа да юрендик.

Нн – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Н, н» харифле эмда таууш бла шагъырей этиу; «н» хариф бла сёзлени окъургъа, джазаргъа юретиу; бирге тышындан окъургъа юрениу, бош айтымла къуараргъа, схемалагъа кёре, айтымла къуараргъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. А, л, харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 30-чу бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен Ал-ла, ла, ал, а-ла деген сёзлени джаздырыу.

III. «Н» таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз, наныкъ, нарат, нызы суратланы кёрюзеди.

– Суратда нени кёресиз?

– Суратха къараб, айтымла къурагъыз.

– Бу айтымда ненча сёз барды?

– Биринчи сёз къайсыды?

– Бу сёзде ненча бёлюм барды?

– Биринчи бёлюмню аллында не тауушну эшитесиз?

– /Н/ тауушну биз созубму айтабыз, огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз: н-н-н.

– Тюз айтасыз. /Н/ таууш созулма къысха айтылады, ол себебден /н/ – тунакы тауушду.

2. /Н/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзле табыб, айтдырыу. Сёзле: (суратларын кёрюзте) нарат, наныкъ, сабан дагъыда аны кибик сёзле.

4. «Н» хариф бла шагъырей этиу.

а) Устаз уллу, гитче «н» харифни да кёрюзеди. «Нн» хариф къалай джазылгъанларын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Н» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

б) «Н» харифни бёлюмлю таблицада табыб кёрюзтюу.

IV. Керилиу минут. (Кёзлени солутуу зарядка).

в) «Н» харифни джазаргъа кереклисин юретиу, тюз тизгин джаздырыу. «Джазмалада» «Н, н» харифлени джазыу, «н» хариф бла бёлюмле джазыу.

V. «Харифлени» 31-чи бетинде сурат бла ишлеу. На, нал, нызы, а-на, наныкъ, А-лан.

– Элберни билчигиз.

Бир къызым барды да,

Джылына джети чепкен киеди.

(Нартюх).

«Нартюх» деген сёзню бёлюмлеге бёлюу.

1. Сурат бла айтымла къуратыу.

2. Айтымладан «Алан» деген сёзню айырыу.

3. «Алан» деген сёзде /н/ тауушну табыу.

4. Бёлюмледен А-лан деген сёзню магнит къангада джазыу, окъуу.

VI. Бегитиу ишле.

«Харифлени» 31-чи бетинде сёзлени окъуу.

1. Сабийле балакчыкъланы алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Сурагчыкъ бла ишлеу.

– Сурагда гурт тауукъну ненча джюджеги барды?

– Илячин къанатлылада эм мийикге учхан чыпчыкъды.

Сёзлюк иш: Хуна ташладан ишленген бурууду.

– Бу сёзню джазгъанларында, эки харифни орнуна точкала салгъандыла. Ала къайсы харифледиле? Мени айтханыма тынгылагъыз: нал-ла.

VII. Оюн: «Ким кёб сёз айттыр?»

1. /Н/ таууш сёзню аллында болгъан.

2. /Н/ таууш ортасында болгъан сёзле.

3. /Н/ таууш ахырында болгъан сёзле.

VIII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

– Биз бюгюн «н» харифни таныдыкъ, «Н, н» харифлени джазаргъа юрендик, аны бла сёзле окъудукъ, суратла бла айтымла къуаргъа юрендик.

Окъулгъан харифле бла бёлюмлени къайтарыу, бегитиу; сёзле джазыу, окъуу.

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени джазыу джорукъларын къайтарыу; ала бла сёзле джаздырыу; окъутуу, ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

III. Окъулгъан харифлени къайтарыу, къалай джазылгъанларын кёргюзюу, къангада бир сабийге джаздыртыу.

IV. Магнит къангада бир сабий, кълалгъанлагъа кесилген харифледен «Ал», «ала», «ана», «Ал -ла» деген сёзлени къуратыу.

V. Керилиу минут. Дидактика оюн (бармакчыкъларын бюгюб, ызы бла тюзетедиле).

– Бу бармакны джукъусу келеди.

Бу бармак орунга чынгаб кёреди.

Бу бармак сейирсинеди.

Бу бармак тийиб кёреди.

Бу бармак эртде джукълагъанды.

Тынч болугъуз, дауур этмегиз,

Бармакъланы джукъуларындан бёлмегиз,

Танг атар, джарыкъ кюн да тиер,

Бармакъла солумасала, кюч да тиер.

VI. Джазмаладан «Алан» деген сёзню, «ала», «ана», «анам» деген сёзлени а, л, н харифлени окъутуу, джаздырыу.

Бёлюмледен диктант джазыу: Ал, а-на, ла, а-ла, на, А-лан.

VII. «Нал» деген сёзге анализ этиу, хар тауушну тунакы, ачыкъ болгъанын айтдырыу, схемасын салдырыу.

Оюн «Ким кёб сёз айтса да?» «А», «Л», «Н» - харифледен къуралгъан сёзле. (Хар айтылгъан сёзге мультимедия сурат чыгъады).

VIII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Мм – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: /М/ таууш эмда Мм харифле бла шагъырей этиу; окъургъа, джазаргъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу, адамланы атларында уллу хариф джазылгъанын эсгертиу, адам атланы эсге алдырыу, тюз айтыргъа эмда джазаргъа юретиу; джашагъан къралыбызны – уллу Ата джуртубузну – юсюнден ал билим бериу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. «Харифлени» 32 -чи бетинден окъутуу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

III. «М» таууш бла шагъырей этиу.

1. Экранда макъланы, мычхыны, мюйюзлени, мынчакъланы суратларын кёргюзюб, айтымла къурау. Макъа чынгайды. Мынчакъла тагъыладыла. Кийикни мюйюзлери ариудула.

Бу айтымлагъа анализ этиу, «макъа» деген сёзден «м» тауушну айырыу. /М/ таууш тунакы болгъанын айтыу.

2. Устаз айтхан сөзледе «м» тауушну табыу, сөзде орнун айтыу: мияла, миз, мамукъ, мырды, маймул, машок, мешна, муртху.

- Ийнек къалай къычырады? (Мм-о-ох)
- Биринчи къайсы таууш эштиледиди?
- Киштик бизни бла къалай «сёлешеди»? (Мияу)
- Биринчи къайсы таууш эштиледиди?

(Устаз сабийлеге, ала кеслери теманы да, дерсни муратларын да ангыларча, алай элтеди соруулану).

– /М/ тауушну айырырча, сөзлеге эсигизни ийигиз: мал, мал-ла, ал-ма деген сөзледе къайсы харифлени джазгъансыз, аланы тюблерин сызыгъыз?

1. Китабдан 33-чю бетин окъутуу.
2. Суратла бла ишлеу.

V. Керилиу минут.

VI. «М» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу бла гитче «М, м» харифлени къалай джазылгъанын кёргюзтеди. Сабийле уллу бла гитче «м» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

VII. «Джазмалада» 6-чы бетде ишлеу.

Хар элибни, джазыучу тизгинни ичин толтуруб, башы бла тюб тизгинлеринден чыкъмай джазаргъа юретиу.

VIII. Керилиу минут. (Санчыкъларын тюзетиб, сөзлеге кёре, аланы къымылдата, ол халда солуу гимнастиканы бардырадыла).

Таначыкъ таугъа барады.

Андан тоуб къайытады.

Чынгайды, бурулады.

Тойгъанына къууанады.

IX. «Харифлени» бетинде суратла бла ишлеу.

1. Суратла бла айтымла къурау.

2. Айтымладан /М/ тауушу болгъан сөзлени айырыб айтыу.

3. Экранга къарагъыз. Нени кёресиз? (Москвада Кремльни).

– Москва – бизни къралны ара сахарыды. Бизни къралны аты Эресеиди (Россияды). Ол эм уллу къралды.

4. Сөзлюк иш: Москва.

– Ара деген сөзню къалай ангылайсыз? (Эм багъалы).

X. Дерсни бегитиу.

1. 34-чю бетни окъуу.

2. Оюн «Ким кёб адам атла айтса да?» «М» хариф бла сөзле айтыу. (Мариям, Мурат, Марат, Маулан, Миша, Майя).

XI. Дерсни тамамлау эмда магъана чыгъарыу.

– Не билдигиз дерседе? Бек сейир неге болдугъуз? Не затда бек къыйналдыгъыз? Неге юрендигиз?

Ш ш – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ш ш» харифни ариу, кирсиз джазаргъа, иги окъургъа юретиу; эслерин, тиллерин, ангыларын ёсдюрюу; айтымла къууаргъа, аланы сюзерге тырмашдырыу.

Дерсни барыу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Окъулгъан харифлени эсге тюшюрюу.

– Къайсы харифлени джазаргъа, окъургъа юреннген-биз?

III. Джангы дерсни тинтиу.

– Бюгюнню дерсни темасын билер ючюн, элберни билигиз.

Тепсиледе – къызыл сыргъа,

Тилге джетсе – тилинг къыза.

(Шибжи).

– Шибжи деген сөзде биринчи таууш къайсы хариф бла башланады? «Ш» хариф эштиледиди.

(Экранда «Ш. ш» хариф кёрюнеди).

– «Ш» харифле бла сөзле къурау, айтыу. (Шапа, шаптал, шайнек, шибжи, шиндик, шорпа, шарла, шохчукъла, шахматла, шашкала, Шамиль, Шаша, Шахира, Шамший, Шагъабан).

3. Айтымла къурау. (Шамший шорпа биширеди. Шахира шаптал джыяды. Шибжи тилинги кюйдюреди).

– Джылан къаллай таууш этеди? (Ш – ш – ш).

– Ана къазны балаларыны къатына барсанг, къаллай таууш этеди? (Ш – ш – ш).

– Тюз айтасыз, кесигиз билдигиз бююнню тема къайсы харифни юсюнден барлыгъын.

4. Китабдан 35-чи бетни окъутуу, суратчыкъланы атларын айтдырыу, алада жангы тауушну табдырыу, къысха айтымчыкъла къуратдырыу: шарла, шиттик, шайнек, шаптал, шапа, шиндикле, шибжи, шахматла.

5. 36-чы бетде сурат бла ишлеу.

– Сабийле не ишлейдиле? (Ойнайдыла).

– Не ойнайдыла? (Шашкала).

– Сиз билемисиз ойнай?

IV. Бегитиу ишле.

1. Китабны 35-36 чи бетлерин окъутуу.

2. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу,

V. «Джазмалада» 7-чи бетлеринде ишлеу.

1. Уллу бла гитче «Ш, ш» харифлени къалай джазаргъа кереклисин юретиу, эки тизгин джаздыртыу.

2. Ша, аш деген бѐлюмлени тизгин джаздырыу.

VI. Керилиу минут.

3. Тилбургъучла айтдырыу:

Шапа шорпагъа къызыл шибжи салды.

4. Уллу «Ш» харифни джазаргъа кереклисин юретиу, тюз тизгинде джаздырыу.

5. Ша-ша, Ша-ма деген сѐзлени окъутуу эмда джаздырыу.

6. Шаша, Шама деген сѐзле бла айтымла къуратыу, анализ этиу, схемаларын салыу.

V. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Рр – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Рр» хариф эмда /р/ таууш бла шагъырей этиу; «р» хариф бла сѐзле окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. А, л, н, м, ш харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 36-чы бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен Шаман, Нанаш деген сѐзлени джаздырыу.

III. /Р/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз ракета учуб баргъан суратны кѐргюзеди.

– Суратда нени кѐресиз?

– Суратга къараб, юч сѐзден къуралгъан айтым къурагъыз.

– Бу айтымда ненча сѐз барды?

– Биринчи сѐз къайсыды?

– Бу сѐзде ненча бѐлюм барды?

– Биринчи бѐлюмню аллында не тауушну эшитесиз?

– /Р/ тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтубмы къоябыз. – Тынгылагъыз: р-р-р.

– Тюз айтасыз. /Р/ таууш, созулма, къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

2. 37-чи бетден /р/ таууш болгъан сѐзлени айтдырыу: ракета, раса (папоротник), робот, радио...

Сѐзлюк ишни бардырыу.

IV. «Р» хариф бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу, гитче «р» харифни да кѐргюзеди. «Р» хариф къалай джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Р» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Р» харифни бѐлюмлю таблицада табыб кѐргюзтюу.

3. «Джазмаланы» 8-чи бетинде, джазыу юлгюлеге къарай, джазыу.

V. Керилиу минут.

VI. «Харифлени» бетинде сурат бла ишлеу.

1. Сурат бла айтымла къуратыу.

2. Айтымладан «марал» деген сѐзню айырыу.

3. «Марал» деген сѐзде /р/ тауушну табыу.

4. Бѐлюмледен марал деген сѐзню джазыб окъуу.

VI. «Харифлени» бетинде сѐзлени окъуу.

1. Сабийле балакъачыкъларын алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Тюбюнде суратчыкъ бла ишлеу.

– Суратда кимни кѐресиз?

– Аны къолунда неле бардыла?

– Бу сѐзню джазгъанларында, эки харифни орнуна точкала салгъандыла. Ала къайсы харифледиле?

– Мени айтханымга иги тынгылагъыз, ша-а-р-ла.

VII. Оюн: «Ким кёб сёз айтыр? »

1. /P/ таууш сёзю аллында болгъан.

2. /P/ таууш ортасында болгъан сёзле.

3. /P/ таууш ахырында болгъан сёзле.

VIII. Дерсни тамамлау.

– Биз бюгюн окъулгъан харифлени къайтардыкъ, «р» харифни таныдыкъ; «р» харифи болгъан сёзлени окъургъа юрендик.

Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени джазыу джорукъларын къайтарыу; ала бла сёзле джаздырыу; ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа юретиу; «Къызыл Китаб» бла танышдырыу, табигъатны сакълар мадарланы юсюнден ушакъ бардырыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

III. Окъулгъан харифлени къайтарыу, къалай джазылгъанларын кёрюсюу, къангада бир сабийге джаздыртыу.

IV. Магнит къангада бир сабий, кълалгъанла да энчи гетенлеринде «шар», «марал», «ана», «анам» деген сёзлени къурау.

V. Керилиу минут.

VI. Джазыу.

1. «Джазмалада» «Шар ал.» деген айтымны, «марал», «ана», «анам» деген сёзлени, **а л н м ш р** харифлени окъутуу, джаздырыу.

2. «Марал» деген сёзге анализ этиу, хар тауушну тунакы, ачыкъ болгъанын айтдырыу, схемасын салдырыу.

3. «Къызыл китаб» бла танышдырыу.

– Сабийле, марал деб неге айтханларын киши билемисиз? Маралгъа орусча «олениха» деб айтадыла. Ол ариу хайуанды. Ариулугъу бла кълалмай, аны эти, сютю, мюйюзлери, териси – была бары да ауругъан адамгъа дарман-себебдиле.

Маралны ауругъаннга алай бек джарагъаны ючюн, аны сатар ючюн, аманлыкъчыла (браконьерле) керекли керексизге да къырыб, санын азайтхандыла, джокъгъа джетдиргендиле. Аны бусагъатда «Къызыл Китабха» джазыб турадыла. Ол «Къызыл Китабха» тюшген хайуан неда джанууар болсун, чыпчыкъ болсун, чабакъ неда терек, ханс болсун – не тукъум затны да ёлтюрюрге чыртда джарамайды.

«Къызыл Китабха» тюшген джанланы, ёсюмлени, кюруулар ючюн, заповедникледе сакълайдыла. Аллай джерлеге буруула тартыб, къарауулла саладыла, мал дохтурла таймаздан керекли дарманла бла аланы багъыб турадыла.

Бизде Курорт-Тебердиде да аллай заповедник барды. Ол кеси да Шимал Кавказда эм уллу заповедникди.

VII. «Харифлени» 37-38-чи бетинде сёзлени окъуу. Устазны биргесине сабийле тиеклени салыб окъуйдула: аатаа, Маа-раат.

3. Кесилген харифледен «таш»- «тана» деген сёзлени джазыу.

VIII. Дерсни тамамлау, магъана чыгъарыу. Биз бюгюн «р» харифни таныдыкъ, аны бла сёзле окъудукъ, суратла бла айтымла къураургъа юрендик.

Тт – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «т» таууш эмда «Т, т» харифле бла шагъырей этиу; «Джазмалада» джазылгъан сёзлени ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа, окъургъа юретиу; айтымланы керекли интонация бла айтыргъа, логика басымны тюз салыргъа юретиу; миллет тепсеулени юсюнден къысха хапар айтыу, миллет макъамгъа тынгылатыу, харс урдуруу ишле бла эркин хайырланыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

«Харифледе» 38-чи бетин окъутуу.

Таблицадан бёлюмле окъутуу.

III. Джангы дерсни тинтиу.

– Суратда нени кёресиз? (Итни).

– «Ит» – деген сёзню ахырында къайсы таууш эшитиледи? («Т»)

– Бюгюн дерсде /Т/ таууш бла шагъырей болукъбуз.

1. Самолетну, итни, тайны, атны, терекни суратларын кёрюзюб, айтымла къуратыу. Самолет учады. Ит юреди. Тай чабады. Ат отлайды. Терек ёседи.

Бу айтымлагъа анализ этиу, «терек» деген сёзден /т/ тауушну айырыу. /Т/ таууш тунакы болгъанын айтыу.

2. Устаз айтхан сёздеде /т/ тауушну табыу, сёзде орнун айтыу: таякъ, тауукъ, тюлкю, атлы, балта, къурт, кирит, отун.

3. «Харифлени» 39-чу бетинде суратчыкъла бла сёзлюк ишни бардырыу: тоб, телефон, телескоп, терезе, тюе, атла, тайла.

Къысха айтымла къуратдырыу. (Бу тобду. Ол кёк бетледи. Ортасы бла сары эмда къызыл сыз тартылыбды. Бу терезеди. Ол юйню «кёзюдю»...)

IV. Керилиу минут.

3. «Т» хариф бла шагъырей этиу. Устаз «т» хариф къалай джазылгъанын кёрюзтеди. Сабийле уллу бла гитче «т» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

4. «Джазмалада» 9-чу бетде элибле бла сёзле джаздырыу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

IV. Керилиу минут.

5. Китабны 40-чы бетинде гёзенеклени тешиу.

6. Столбикледе сёзлени окъутуу,

7. Айтымланы, керекли интонация бла айтыргъа, логика басымны тюз салыргъа юретиу.

8. 40-чы бетде сурат бла ишлеу. Миллет кийимлени, тепсеулени юсюнден къысха хапар айтыу, макъамгъа тынгылатыу, харс урдуруу ишле бла эркин хайырлануу.

V. Дерсни тамамлау, магъана чыгъарыу.

Окъулгъанны къайтарыу

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени къайтарыу, бегитиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Кесилген харифледен «Марат», «Тамара» деген сёзлени джаздырыу.

2. «Харифлени» 40-чу бетин окъутуу.

III. Бёлюмлю таблицадан *та, на, ма, ра, мар, лар, лаш, маш, шаш, шар, рат, тар* деген бёлюмлени окъутуу.

IV. Магнит къангада *Нанаиш, Лалаиш, атам, атам* деген сёзлени къураб джазыу.

V. Керилиу минут.

VI. «Харифлени» 40-чи бетинде сурат бла хапарчыкъ къурау, аны айтымлагъа бёлюу.

Майданда уллу той барады. Къобуз согъулады. Дауурбаз къагъылады. Ариу къызла бла джигит джашла абезекге барадыла. Мен да алача тепсерге юренникме. (Бу заманда «Абезекни» макъамы согъулады магнитофон бла неда башха техниканы болушлугъу бла).

«Майданда уллу той барады» деген айтымны схемасын салыу.

«Майдан» деген сёзню схемасын салыу.

VII. Оюн «Ким кёб сёз айтыр» (/Т/ таууш бла башланган).

VIII. Дерсни тамамлау.

ОКЪУРГЪА, ДЖАЗАРГЪА ЮРЕТИУНЮ ЭКИНЧИ КЁЗЮУЮ

Экинчи кёзюуде и, о, е, э, ю ачыкъ тауушлагъа юрене-диле, с, б, д, з, х, к, п, г, й тунакы тауушланы биледиле.

Бу кёзюуде:

а) 3-4 бёлюмлю сёзленн окъуйдула. Эки бёлюмю да тунакы тауушлагъа бошалгъан сёзлени окъуйдула.

б) Адам атла кёб тубейдиле: Мурат, Кулизар.

в) Суратланы тублеринде атлары толу джазылмагъан джерле бардыла. Алайлада точкала салыныбдыла. Точканы орнуна керекли тауушну салыб окъуйдула (сер.. к = сернек).

г) Къысха /й/ болгъан сёзлени окъуйдула «и» бла «й» деб айтхан заманда аланы башхалыкъларын ангылатыргъа керекди.

Былайда айтылгъан затла школгъа джангы келген сабийлеге къыйын боладыла. Устаз мадарлы ишлегенине кёре боллукъду сабийлени билимлери. Сабийле 5, 6, 7 сёзден къуралгъан айтымланы, 6, 7, 8 айтымдан къуралгъан хапарны окъуб тебрейдиле.

Сабийлени къара таныргъа юретген бла бирге, китабны суратлары сабийлени иги халда юретиуге болушадыла. Устаз сабийлени *тил* байлыкъларыны ёсююне, ариу сёлеше билиулерине эс бёлгенлей турургъа керекди. Сабийле кирсизликни, тюзлюкню, ишни тегерегинде джангылыкъны, окъугъан школун, элин, сахарны, Уллу Ата джуртун сую билирге керекдиле.

Бу кёзюуде сабийле айтымла джазадыла. Джазыу ишни аллында устаз керекли соруула бериб, сабийледен толу джууаб алады. Айтым къуратады. Айтымда сёзлени орунларын табыу, сёзлени бёлюмлеге, бёлюмлени тауушлагъа чачыу, джазыу иш ауурдан ауур бола барады. Алгъын бёлюмлени, сёзлени, айтымланы сёзлюк диктант

халда джаза эселе, энди сёзледе харифле джетмеген, харифни орнуна точка салыныб тургъанлагъа, суратына къараб, джетмеген харифни табадыла. Берилген бёлюмлеге кёре сёзле къурайдыла. *Сёз ючюн: тохт..., т...на, ха...а д а.к.*

Сёзле – *тохта, тана, хата.*

Айтымда биринчи сёз уллу хариф бла джазылгъанын биледиле. Ахырына точка (нохтачыкъ) салынырын ангылайдыла. Адамланы атлары, айтымны аллында, ортасында, ахырында келсе да, уллу хариф бла джазылгъанын биледиле.

Тынч сёзлени кёчюредиле (ха-лат). Джазгъан сагъатда сёзледе харифни къюуб джазаргъа джарамагъанын биледиле.

Ыы – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ы» хариф бла шагъырей этиу; айтымда интонациягъа эс бёлюб, айтымланы тюз «макъам» бла айтыргъа юретиу; ангыларын, эслерин кирсизликге буруу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

3. Къайсы харифлени таныйсыз? (Лентада окъулгъан харифлени айтыу).

4. Экранда чыкъгъан суратланы атларын айтыу.

5. Сёзю аллында «ы» харифле бла башланган сёзле айтыу. (Ыргъакъ, ырхы ыз, ырджы..).

6. Сёзю ортасында «ы» харифи болгъан сёзле айтыу. (Сыл, тамыр, дырын, сабыр).

7. Сёзю ахырында «ы» харифи болгъан сёзле айтыу. (Барды, салды, айтды).

III. Джангы дерсни тинтиу. /Ы/ таууш бла шагъырей этиу.

1. «Харифлени» 41-чи бетинде суратланы атларын айтдырыу. Ала бла айтымла къурау. Сёзлюк иш: ба-лыкъ, ыр-гъакъ, ны-зы, ыргъай (щука), ыз.

«Ыргъакъны ычхындыр.» деген айтымдан «ыргъакъ» деген сёзню айырыу.

- «Ыргъакъ» деген сёзде ненча бёлюм барды?
- Эки бёлюм: ыр-гъакъ.
- Биринчи бёлюм къайсыды?
- Ненча тауушдан къуралгъанды?
- Ол не тауушду?
- Тюз айтасыз. «ы» таууш къаллай тауушду: ачыкъмы, тунакымы?

– Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы? (Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду).

2. «Харифлени» бетинден назмуну окъуу, «ы» харифни ачыкълау.

3. Оюн «Ким кёб сёз айтса да «ы» харифге?»

4. «Соруукайны оюну.»

- Этегинг неге илиннгенди? (Ыргъакъгъа).
- Неди ол? (Тюлкюню ызы).
- Бюгюн къайсы кюндю? (Ыйых кюн).
- Тенгинге не этерге керекди? (Ышаныргъа).
- Бек къууанса, сабий не этеди? (Ышаргъан).

V. Керилиу минут.

5. «Ы» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «Ыы» харифни сабийлеге кёргюзеди. Сабийле ала-ны ушашлыкъларын айтадыла.

VI. «Харифлени» 42-чи бетин окъутуу.

1. Сабийле тийгич бла тутуб, сёзлени устаз бла бирге окъуу.

2. «Мурат быхы алды» деген айтымны тюз, айланыу интонация бла окъургъа юретиу.

6. «Ма, атам, гыбы.» – деген айтымны схемасын салдырыу...

- «Ыргъакъ» деген сёзню схемасын салыу.

VI. «Джазмалада» элиблени, сёзлени, айтымланы джазыу.

Сабийлеге джазгъан сагъатда къалай олтурургъа кереклисин, дефтерин къалай салыргъа кереклисин эслерине салыу.

VII. Элберле.

Бела-бела-бела атым.
Бели ингичге, къолан атым,
Таугъа минсе, – къолан атым,
Талау тийсе, къалмаз атым.
(Къумурсха).

VIII. «Харифле» китабдан 42-чи бетинде сурат бла ишлеу.

IX. Дерсни тамамлау.

Соруукайны соруууна джууаб этейик.

– Бу Суусюммек кимни сюрюб барады? (Бетин, кълун заманында джуумаучу, кирли джашчыкълны).

– Тазалыкъ не ючюн керекди? (Санларынгы кирсиз тутсанг, ауурумай турлукъса; кирли затдан адам джйиргеннген этеди)

Эсибизде тутайыкъ,

Кирсизликни сакълайыкъ.

Санларыбызны джууайыкъ.

Къууанч бла джашайыкъ.

Уу – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: У, у, харифле бла эмда таууш бла шагъырей этиу; айланыуда (при обращении) интонацияны джорукъларын юретиу: адамланы атларында басым биринчи бёлюмге тюшгенин эсгертиу; хапарлаучу айтымны буйрукъчу этиб, аны интонациясыны башхалыгълын айыртыу; адеб, намыс джорукъланы билдириу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

Устаз, дерсде керек болгъан затла хар сабийни аллында бар эселе, къарайды.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

Устаз сабийлеге иш береди: экранда суратланы атларында ненча бёлюм бар эсе, анча сызчыгъл болгъан карточканы кёргюзюрге. Сабийле кёргюзгенлерин тюз аууз-

дан айтыб бегитедиле. (У-мар, Ур-кью-ят, Му-рат, тур-ма, тур-на, у-лан, у-мур, ун).

III. Тилбургъучну айтыу. Аллы бла – сёзлюк иш: уучу, уу (ууда), уча, сой (соя), уча уч (уча учдан), ючёу, той (тоя).

Уучу ууда уча соя,

Уча учдан ючёу тоя.

– Къалай ангылайсыз бу тилбургъучда «уча» деген сёзню магъанасын?

IV. Байламлы тилни ёсдюрюу. Сёзле: уучу, уугъа, кийикле, согъум.

1. Сёзле бла айтымла къурау.

Къачда уучула уугъа кетдиле. Ала таугъа чыкъдыла. Анда кёб кийикге тубедиле. Согъум этиб, талай кийикни келтирдиле. Къачдан башха заманда уугъа чыгъаргъа болмайды. Билемисиз, нек? (Бала табарыкъ, балалы кийикге тиерге болмайды).

2. Айтымланы тинтиу, къангада схемасын салдырыу.

3. «Уучула» – бу сёзде ненча бёлюм барды?

V. Тил ёсдюрюу оюнла:

Тюз солуу гимнастика «Тайчыкъ».

Тил айландырыу (артикуляционная разминка).

VI. Джангы дерс. /У/ таууш бла шагъырей этиу.

– Мындан ары биз харифле бла шагъырей бола барлыкъбыз.

Бююнню дерсе алфавитни «Уу» харифи бла танышырыкъбыз.

– Эсигизге бир тюшюрюгюз, тил къаллай болады? (Сёлешиу эмда джазма тил).

– Биз айтсакъ, не эшитебиз? (Таууш).

– Тауушланы къалай белгилейбиз? (Джазмада элиблени джазыб белгилейбиз).

– Къаллай къауумлагъа юлешинедиле тауушла? (Ачыкъла бла къысыкълагъа).

– Къаллай тауушлагъа айтабыз ачыкъла деб? (Тилде тыйгъыч болмай иги джырланган тауушлагъа ачыкъ тауушла дейдиле).

– Китабны 43-чю бетин ачыгъыз, суратлагъа къарагъыз. Сёзлюк иш: улакъла, устаз, урчукъ, ун, указка (балакъа).

– /Уу/ таууш бла шагъырей этиу.

– Бёрю къалай улуйду? (У-у-у).

– Барыгъыз да бирден бир ачыгъыз ауузугъузну. (У-у-у).

– Къалай айтылады, эшитиледи? (Тыйгъычсыз, иги эшитиледи).

– Суратда нени кёресиз? (Улакъны).

– Улакъны юсюнден джомакъ билген бармысыз?

– Улакъ деб айтсанг, аллында къайсы таууш эшитиледи? (/У/ таууш).

– Улакъ деген сёзню схемасын этиб, бояйыкъ.

– Экраннга бир къарагъыз, не кёресиз? (Ургъуй).

– «Ургъуй» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик.

– Ненча бёлюмю барды? Ур-гъуй. (Эки).

– /У/ таууш ненча кере эшитиледи? (Эки).

Схемасын этиу.

V. Керилиу минут. (Тюз тепсеу).

VI. «Уу» харифле бла эмда таууш бла бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу «У» харифни кёргюзеди, аны къайсы хариф болгъанын билген сабийлеге айтдырады. Устаз ала ны джууабларын толтурады: уллу басма хариф «У» -ду.

2. «У» харифни сабийлеге бирден окъутуу.

3. «У» хариф къайсы кесекледен къуралгъанын айтдырыу. «У» хариф эки таякъчыкъдан къуралгъанды.

«У» харифни юсюнден назмуну устаз окъуйду:

Уучу уугъа кетгенди,

Учхул таргъа джетгенди,

«У» харифни, унутуб,

Юйде къоюб кетгенди.

Гитче басма «у» хариф бла сабийлени шагъырей этиу.

4. Устаз уллу эмда гитче «У,у» харифлени къангада джазыб кёргюзеди.

5. Устаз сабийлени харифле салынныкъ касса бла шагъырей этеди, аны бла къалай ишлерге кереклисин ангылатады.

V. Джазыу ишле:

1. Къангада «У, у» харифлени юлгюлерин тагъыу.

2. «У, у» харифлени хауада джазыу.

3. «Джазмалада» 11-чи бетинде ишлеу, джазыу.

4. Басмада харифле бла джазма элиблени джазылгъанларын тенглешдириу.

Керилиу минут.

Джаздыла да джаздыла –

Арыдыла бармакъла.

Ачыб, къысыб, къымылдатыб,

Солутабыз джазаргъа.

VI. Китабны 44-чю бетинде суратчыкъ бла ишлеу.

1. Китабда соруулагъа джууаб этиу.

– Суратда джануарланы атларын айтыгъыз...

2. Столбиклени окъутуу, ызы бла къангада басмалау, бир сёзню схемасын этдириу

3. Тил айландырыу.

Айланыуда (при обращении) интонацияны джорукъларын юретиу: адамланы атларында басым биринчи бёлюмге тюшгенин эсгертиу. Хапарлаучу айтымны буйрукъчу этиб, аны интонациясыны башхалыгъын айыртыу.

Умар, турма аша. (Умар турма ашайды).

Мурат, чибин тут. (Мурат чибин тута).

Анам, башлы чурукъ сатыб ал. (Анам башлы чурукъ ала).

VII. Дерсни тамамлау, магъана чыгъарыу.

Къысха У у – хариф эмда таууш

Дерсни муратлары: къысха «У, у» харифлени ариу, кирсиз джазаргъа, окъургъа юретиу, къысха «у» тунакы хариф болгъанын ангылатыу, ачыкъ «у» хариф бла къысха «у» харифлени башхалыкъларын ангылатыу, айырыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

III. Дерсни темасын айтыу.

– Адам не затсыз джашаялыкъ тюлдю? (Суусуз).

– Къыш джылы кийинмесе, адам не боллукду? (Сууукъ).

– «Суу», «сууукъ» деген сёздеде ючюнчю къайсы таууш эшитиледи?

– (Къысха /у/ эшитиледи).

IV. Бюгюнню дерсде къайсы хариф бла шагъырей боллугъубузну билдигиз.

– Биз къысха «У, у» харифлени уллусун, гитчесин да джазаргъа, окъургъа да юренникбиз. Бу къысха «у» хариф орус тилде джокъду, бизни къарачай тилибизде джюрюйдю. Кеси да, созулмай, къысха айтылады, джарты тунакы тауушду дейбиз. Къысха «у» ачыкъ тауушладан сора келеди.

1. Устаз къысха «у» – ну назмусун китабдан окъуйду. *Сёзлюк*: джарым, къууут, улуйду (улутма).

Къысха «у» - ну башында

Джарым айны унутма.

«Дауут», «къууут» сёзлени,

Керексизге улутма.

2. Къысха «У» хариф бла сёзле къурау. (Уу, суу, сууукъ, тау, алыу, айтыу).

– Биз къысха «у» таууш эмда къысха «У, у» харифле бла шагъырей болдукъ, къысха «у» тауушу болгъан сёзле табдыкъ, Уллу бла гитче къысха «У, у» харифлени джазаргъа, окъургъа да юрендик.

«Харифлени» 45-чи бетинде бёлюмлени, сёзлени, айтымланы окъутуу.

V. Дерсни бегитиу.

1. Оюн «Соруукай». Устазны сорууларына джууаб бериу – къысха «у» харифлери болгъан сёзле бла.

– Сен не алыб келесе? (Суу).

– Сен къалайда джашайса? (Сууну бойнунда).

– Былай къалын нек кийингенсе? (Сууукъ болгъанма).

– Атанг къайдады? (Таудады).

– Нек кетгенди? (Угъа).

– Сеннге не алыб келликди? (Буу).

Сёзлени бёлюмлеге бёлюб, къысха «у» харифи болгъан тауушну, сёзде орнун айтдырыу.

(Экранда Къобан сууну сураты).

Сабийле аны не зат болгъанын айтадыла. (Суу).

– Тюздю. Энди «суу» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик. Ненча бёлюмю барды? (Суу – бир бёлюмю).

– Сёзде ненча ачыкъ тауушу болса, анча бёлюмю болады.

– Къалай ангылайсыз, эки «у» хариф бардыла «суу» деген, сезде бири *ачыкъ* бири *тунакы* некдиле? (/У/ – ачыкъ тауушду, къысха «У» къысха айтылады, ол тунакы тауушду).

– Ортасында таууш къайсыды? (Къысха /у/ - тауушду, кеси да созулмай къысыгыракъ айтылады).

– Чегетде айюню ким урду? (Уучу).

– Уучу деген сезде экинчи таууш къайсыды (Къысха у).

– Бёлюмлеге бёлейик. (Уу- чу).

– Ненча бёлюю барды? (Эки).

Уучу, деген сёз бла айтымла къурау. (Уучу таугъа баргъанды. Анда бууну тутханды).

Айтымланы схемаларын этиу.

– Ачыкъ таууш къайсыды? (/У/ таууш).

– Къысха «у» – къысыкъ тауушду. Ол созулмай къысха айтылынады: –/у/.

– Къысха «у»-ну аллында къаллай таууш болады? (Ачыкъ таууш).

VI. Керилиу минут.

Китабны 46-чи бетинде окъутуу, суратла бла ишлеу.

Джаныуарчыкъланы азыкъчыкъларын тануу, айтыу.

Суратчыкъла бла хапарчыкъ къурау. Аны айтымлагъа бёлюу. Айтымланы сёзлеге айырыу.

3. Тауну суратына къараб, айтымла къурау.

Ма Учкулан ёзен. Къалай ариудула таула. Ала Махар тауладыла. Ма кёпюр. Ол Къобанны юсю бла салыннганды. Къобан суу башланнган джеринде сайчыкъды.

Артда учсуз-къыйырсыз башха суучукъла кшошулуб, кенгине джайылады. Краснодар крайны юсю бла барабара, ол Азау тенгизге энеди. (Экранда, картада кёргюзтюу).

VII. Тил айландырыу.

1. Тюз солутуу гимнастика.

«Ариу ийисли гюлле»: Ауузунгу къаты джабыб, бурнунг бла терен солуб, бир кесекге солуунгу тыйыб; андан сора, тылпыунгу ийген заманда, дженгил былай айтыргъа: «Ариу ийисли гюлле».

2. Тил айландырыу (артикуляция гимнастика).

«Джаякъла»: Олтуруб кёзюу-кёзюу джаякъланы кёбдюрюб, хауаны бир джаякъдан бирине ийиу, андан сора, эки джаякъны да бирден кёбдюрюу. Алай 6-7 кере этиу.

Тилбургъучла:

– Киштик, киштик!

– Мяу-мяу...

– Ач болдунгму?

– Хоу-хоу...

Тюз айтышла (чистоговоркала):

Уу–уу–уу – барама уугъа.

Ну–ну–ну – кёреме бууну.

Ау–ау–ау – бир мийик тау.

Ал–ал–ал – татлы сууну ал.

VIII. Керилиу минут.

(Къалай олтурургъа, дефтерлени къалай салыргъа кереклисин сабийлени эслерине салыу).

1. Къысха «У, у» харифлени хауада джазыб юрениу.

2. Къысха «У, у» харифлени эки тизгин джазыу.

3. Уллу эмда гитче къысха «у» харифлени башындан джалгъаб тизгин джазыу, 12-чи бетде джазма элиблени джазыу къысха (У у).

IX. Керилиу минут.

Хазыр экранда джазылгъан къысха «У» харифи болгъан сёзлени окъутуу: Уу, Дауут, Дууут суу, сууукъ, буу. Хар сёзню схемасын салыу, анализ этиу.

1. «Дауут» деген сёзню бир тизгин джазыу. Устаз къысха «У, у» къалай джалгъаннганларын кёргюзтеди, тюз джазаргъа юретеди.

2. «Джазмалада» джазылыб тургъан айтымны окъуу: «Умар уллу ташны суудан алды».

3. Айтымгъа анализ этиу, схемасын салыу. « Умар уллу ташны суудан алды» деген айтымны джазыу.

(Устаз, столланы арасы бла айланыб, сабийлени джазгъанларын тюзетеди, кёлларындан тутуб кёргюзтеди, иги джазгъанланы махтайды).

XI. Магнит къангада *сууукъ, суу, уучу, тау, алыу* деген сёзлени къураб джазыу. Заман къалса, ол сёзлени къангада джаздырыу, схемасын этдириу, боятдырыу.

XII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Оо – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «О, о» харифле бла /о/ таууш бла шагъырей этиу; тюз окъургъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

3. Билген бармысыз, бу къайсы харифни юсюнден айтылады?

Тёб-төгерек тогъай,

Кеси да толгъан ай. (О хариф).

III. Джангы дерсни тинтиу.

– Бюгюнню дерсде «О, о» харифле бла, /о/ таууш бла шагъырей боллукъбуз.

1. «Харифлени» 47-чи бетин окъутуу.

2. «О, о» харифле бла /о/ таууш бла шагъырей этиу.

3. 47-чи бетдеги суратла шагъырей болу, сёзлюк ишни бардырыу: орден, оракъ, отунла, от, орун-дукъ. Аланы къангада басмалау.

4. «О» хариф бла сёзле къурау. (От, оракъ, ол, Осман, окъуу, оюнчакъ, оюн, онгар, онглу, отун, отлау, олтур, орам).

5. «Харифлени» 47-чи бетинде сурат бла хапар къурау. Сёз ючюн:

Элде бир юйге от тюшгенди. Ёртени бек джаннганды. Итни ачы юргенине адамла чабышхандыла. «01» болушлукъ къуллукъгъа (службагъа) терк огъуна къонгурау этгендиле. От джукълатыучу (пожарный) машинала келгинчи, ол юйден алай хазна кълалмагъанды. Хатаны уа камсык сабийле сернек бла ойнаб этгендиле. Сабийлени да больницагъа алыб кетгендиле. Ала кючден-бутдан солуйдула.

– Энди сернек бла ойнарыкъ тюлбюз, – дегендиле ала врачлагъа.

Устаз хапарын айтады, соруула береди, текстге кёре, оюм чыгъартады сабийлеге.

IV. 48-чи бетде сурат бла устаз юретген соруула бере, эшитирге излепенин айтдыра, къысха хапар къурайдыла. Сёз ючюн:

– Бу не орамды?

– Джюрюген тынчмыды огъесе кърккунчлумуду сахар орамда?

– Кълаллайладыла мында орамла?

– Не кёресиз алада?

– Тынчмыды быллай машина джюрюше орамны ары джанына ётген?

– Кълаллай болушлукъ барды джолоучугъа, шофёрлагъа да, киши билемисиз?

– Ненча кёзю барды аны? Кълалай джанадыла ала?

– Джолоучулагъа аталыб ишленген акъ сызлы джолчукъланы ким кёргенди, сахарда болсун, элде болсун?

– Джолда джюрюу джорукъладан нени билесиз?

V. Устазны къысха хапары:

Сахар орамда

Сахар орамда джюрюген кърккунчлуду. Мында орамла кенгле боладыла. Ала бла кёб машинала джюрюйдюле. Орамны бир кыйырындан бир кыйырына ётген бир да кыйынды.

Алай болса да болушлукъгъа светофор келеди. Аны юч джарыкъ кёзю барды: кызыл, сары, джашил. Кызыл джанса, тохтаб, сакъларгъа керекди. Андан сора сары кёзю джанады. Сарыдан сора джашил кёз джанса, ол заманда орамны ары джанына ётерге болады. Аны да кенг акъ сызла тартылгъан джолчукъ бла, сакъ кълараб барыргъа керекди.

«Орамда автобуса барадыла» деген айтымдан «орамда» деген сёзню айырыу.

– «Орамда» деген сёзде ненча бёлюм барды? (Юч бёлюм: о-рам-да).

– Биринчи бёлюм кълалсыды?

– Ненча тауушдан кълуралгъанды?

– Ол не тауушду?

– Тюз айтасыз. /О/ таууш кълаллай тауушду: ачыкъмы, тунакъмы?

- Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы?
- Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду.
- 2. /О/ тауушу болгъан сёзле табыб айтдырыу.

Керилиу минут.

VI. «О» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «о» харифни сабийлеге кёргюзеди. Сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла

VII. «Харифлени» 48-чи бетин окъутуу.

3. Сабийле тийгичле бла тутуб, сёзлени устаз бла бирге окъуу.

4. «Мурат, уллу шар ал» деген айтымны тюз, айланыу интонация бла окъургъа юретиу.

5. Джазыу иш. «Джазмаланы» 13-чю бетинде джаздырыу.

4. «Оракъ» деген сёзню схемасын этиу, бёлюмлеге бёлюу.

VIII. Оюн: «Соруукай». Сабийле джууабха «О» бла башланган сёзле табаргъа керекдиле

– Атынг къалайды? (Осман).

– Къайсы орамда джашайса? (Къасайланы Осман атлы орамда).

– Не этерге сюесе? (Ойнаргъа).

– Къайсы оюнну сюесе? (Ой, тегерек-тегерекни)

– Не этесе? (Окъуйма)

– Уллу эгечинг къайсы классда окъуйду? (Онунчуда).

– Ненча сомунг барды? (Он).

– Не аллыкъса тюкенден? (Оймакъ).

IX. «Ма орта орам» деген айтымны схемасын салдырыу. «Орам» деген сёзню схемасын салыу.

X. Дерсни тамамлау.

Бб – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: /б/ таууш эмда «Б, б» харифле бла шагъырей этиу; «Джазмалада» джазылгъан сёзлени ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа, окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу, табигъатха, чыпчыкълагъа суймекликлерин терен этиу.

- I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.
- II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.
«Харифледе» 48-чи бетни окъутуу.
3. Таблицадан бёлюмле окъутуу.
- III. Джангы дерсни тинтиу.
– Суратда нени кёресиз? (Бешикни).
– «Бешик» деген сёзню аллында къайсы таууш эшитиледи? (/Б/)
– Бешикни тебретген заманда не айтабыз? (Белляу).
– Бешикге сабийни къалай салабыз? (Бёлеб).
– Бюгюн дерсде /Б/ таууш бла шагъырей боллукъбуз.
1. «Б» хариф бла башланган сёзле айтыу: *балий, бешик, белляу, бёлеген, бал, будай*. Быланы сурастарын кёргюзюб, айтымла къуратыу. *Балий татлыды. Бешик джангыды. Будай чагъады*.
2. Миллет макъамгъа тынгылау. – «Балий терекчик» деген джырны билемисиз? (Хоу).
– Келигиз, джырны магнитофон бла бирге джырлайыкъ. (Сёзлерин билгенле джырны джырлайдыла, сёзлерин билмегенле джыргъа тынгылайдыла).
3. Устаз «Харифлени» 49-чу бетинде назмуну окъуйду. Сёзлюк иш: бал, бал таракъ, билим, залим.

Бал-бал, бал таракъ,

Балдан татлы не болад?

– Балдан татлы билимди,

Бэ-ни билген залимди.

- Бу назмуда «Бал» деген сёзден /б/ тауушну айырыу. /Б/ таууш тунакы болгъанын айтыу.
Акъбайланы И. назмусу бла сабийлени шагъырей этиу.

Тереземи тюбюнде,

Къызыл балий чагъады,

Заман болмай джыяргъа,

Кеси аллына агъады.

Сёзлюк иш: *быкъы*.

2. Устаз айтхан сөзледе /б/ тауушну табыу, сөзде орун айтыу: *быхы, бёрю, бешик, бёчке, балта, бичен, бугза, быкзы, бурма.*

IV. Керилиу минут.

V. «Б, б» харифле бла шагъырей этиу.

Устаз «Б, б» харифле къалай джазылгъанларын кёрюзтеди. Сабийле уллу бла гитче «Б, б» харифлени ушашлыкъларын, башхалыкъларын айтадыла.

«Джазмалада» 14-чю бетде элибле бла сөзле джаздырыу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

VI. Тилбургъучланы айтыу.

Балсыз бёчкеме баллы бёчке.

Экранда (къангада) «Батыр адебли джашчыкъды» деген айтымгъа анализ этиу, схемасын салыу.

VIII. Дерсден магъана, оюм чыгъарыу.

Оюн: «Соруукай». – Джууабны «Б» бла башланнган сөзле бла берирге.

– Къанатлы къайры кьонду? (Бутакъгъа).

– Ол чыпчыкъны аты къалайды? (Бёдене).

– Чыпчыкълагъа не этерге керекди? (Будай берирге).

– Сени атынг къалайды? (Батыр).

– Кимледенсе? (Боташладан).

– Кимни джашыса? (Болатны).

– Джай къайда тураса? (Буруш сыртында).

– Нёгеринги аты къалайды? (Будиян).

– Къалай окъуйса? (Бешлеге).

IX. Дерсни тамамлау.

Ии – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «И, и» харифле бла /И/ таууш бла шагъырей этиу; тюз окъургъа, джазаргъа юретиу, ачыкъ тауушланы эки къауумгъа юлешингенлерин айтыу, ангыларын, эслерин, юй хайыуанлагъа суюмекликлерин терен этиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

III. «Харифлени» 50-чы бетин окъутуу.

– Къайсы харифлени таныйсыз? (Лентада окъугъан харифлени айтыу).

1. Экранда чыкыгъан суратланы атларын айтыу.

2. «Харифлени» 51-чи бетинде суратчыкъла сөзлюк ишни бардырыу: ий-нек, ий-не тоб бла ийнеле, ит, киштик, эшик, тепси, ишчи, итиу, кирпич; алада «и» къайсы бёлюмде болгъанын ачыкълау; суратчыкъгъа къараб, «ийне» деген сөзню кёб магъаналы болгъанын чертиу.

3. Сөзню аллында «и» харифле бла башланнган сөзле айтыу. (Ит, ийне, ийнек, итиу, ишчи, ийис, Идрис, Ислам, Инал).

4. Сөзню ортасында «и» харифи болгъан сөзле айтыу. (Миз, тиш, кир, сир, бичен, билеу, тиреу).

5. Сөзню ахырында «и» харифи болгъан сөзле айтыу. (Бизни, сизни, келди).

IV. Устаз назмуну окъуйду. «И» таууш бла шагъырей этиу.

– Киштик И-ни билмейди,

«Ий» демейин, «Мяу!» дейди.

Ит да аны суюмейди,

Арбазына иймейди.

V. «И» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «И, и» харифлени сабийлеге кёрюзтеди. Сабийле алааны ушашлыкъларын айтадыла.

VI. «Харифлени» 52-чи бетин окъутуу.

VII. Байламлы тилни ёсдюрюу: сурат бла ишлеу.

«Харифлени» 52-чи бетинде сурат бла хапар къурау устазны болушлугъу бла. Устаз соруула береди, сабийле джууаб береди. Устаз, айландырыб, аланы джууабларын тюзете, ишни ол болумда бардырады. Ахырында, бу текстге ушаш, хапар къуралады. *Сёз ючюн:*

Алимни тиши ауругъанды. Ол тенги Иналгъа болушлукъ излеб келгенди. Инал аны джазыкъсыннганды.

– Олтур шиндикге. Мен сени бусагъат сау этейим, – дегенди.

– Къалай сау этгенди Инал Алимни? (Сабийле джууабын береди).

VIII. Сёзю тинтиу.

– «Инал» деген сёзде ненча бёлум барды? (Эки бёлум: И-нал).

– Биринчи бёлум къайсыды?

– Ненча тауушдан къуралгъанды?

– Ол не тауушду?

Тюз айтасыз. /И/ таууш къаллай тауушду: ачыкъмыды, тунакъмыды?

– Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы?

Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду.

4. Оюн «Соруукай».

– Атынг кимди? (Индира).

– Тукъумунг къалайды? (Ижаладан).

– Къайда джашайса? (Ильичде).

– Атангы аты кимди? (Идрис).

– Атанг къайдады? (Ишде).

– Эшике не салыныбды? (Кирит).

– Не заманды? (Ингирди?)

– Ол семиз неди? (Иркди).

IX. «Джасмалада» элиблени, сёзлени, айтымланы 15-чи бетде джаздырыу. Сабийлеге джазгъан сагъатда къалай олтурургъа кереклисин, дефтерин къалай салыргъа кереклисин эслерине салыу.

X. Нарт сёзю тинтиу. *Сёзлюк иш: Сау – ауругъан* – была магъаналары бла бир-бирине къаршчы сёзледиле; *ачтокъ* – была да алайдыла.

Ауругъанны сау билмез,

Ач къарынны токъ билмез.

– Нек айтылады алай?

XI. «Харифлени» 52-чи бетин окъутуу.

1. «Соруукайны» сорууларына джууаб этейик.

– Адамла не ючюн ишлейдиле? (Ишлемесенг, джугъунг да болмайды. Кеси аллына кёкден джукъ тюшмейди).

– Ишлерге не ючюн керекди? (Ишлесенг, санларынгы къымылдатсанг, аурумай, саулукълу да турлукъса, джукъ керекли да боллукъ тюлсе).

– Ишни юсюнден ким биледи нарт сёз?

Ишлемеген – тишлемез.

Иш ишлесенг, кюрешсенг,

Кишиден джукъ излемейсе.

Эринмейин кюрешсенг,

Хар ненги да иги этсенг,

Къууанчынгы этерсе,

Муратынга джетерсе.

XII. Дерсни тамамлау.

Д д – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Д, д» харифле бла /д/ таууш бла шагъырей этиу, «д» харифни тауушун табаргъа юретиу, «д» харифи болгъан сёзлени окъургъа юретиу, суратлау айтымчыкъланы окъуу, айтымланы схемаларын къангада сызыу; интонациягъа эс бёлюу, буйрукъчу айтымла бла хапарлаучу айтымланы башхалыкъларын чертиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

– Къангада кесигиз юйде этиб келген «итчиклени» суратларына къарагъыз. Ким къайсы суратны бек джаратдыгъыз?

1. Харифлени 52-чи бетде сёзлени окъутуу.

2. Оюн «Соруукай» Соруулагъа джууаб берирге керекди – «и» харифге башланган сёзле бла.

– Атынг къалайды? (Исса).

– Къайда джашайса? (Индиш аягъында).

– Ананг къачан келликди? (Ингирде).

– Итинги аты къалайды? (Иссиди).

3. «И» таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзле табыб айтдырыу.

III. Джангы дерс «Д» элиб бла эмда таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз сабийлеге элберле айтады:

- Ауругъанны сау этиучю? (Дохтур).
  - Сау этер ючюн, дохтур не береди? (Дарман).
- Сабийле излеб, аны не зат болгъанын айтадыла. (Дохтур, дарман).
- Тюздю. Энди «Дохтур» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик. Ненча бёлюмю барды? (Эки. Дох-тур).
  - Биринчи бёлюмде биринчи таууш къайсыды? («Д» тауушду).
  - Дахир деген сёзде биринчи таууш къайсыды (Д).
  - Бёлюмлеге бёлейик. (Да- хир).
  - Ненча бёлюмю барды? (Эки).
  - Дахир, дырын деген сёзле бла айтымла къурау.
  - Дахир дырын джыяды.
- Айтымны схемасын этиу.
- Тунакы таууш къайсыды? (/Д/ таууш).
  - /Д/ таууш тунакыды. Ол созулмай, къысха айтылынады: д-д-д.
2. Харифлени 53-чю бетинде суратчыкъла бла сёзлюк ишни бардырыу: ди-но-завр, дау-ур-баз, дюк-кюч, дом-май. /Д/ тауушу аллында, ортасында ахырында болгъан сёзле табыб айтдырыу.
3. Китабдан назмуну окъуу. Сёзлюк: дюлдюр – породистый.
- Дадау къошха кетгенди,
 Дюлдюр атха мингенди:
 «Дыр-р!» – деб айта билмейин,
 «Нё-ё!» – деб, джардан кетгенди.
- IV. Керилиу минут.
4. «Харифлени» 53-чю бетинде суратла бла ишлеу. Сурат бла хапарчыкъ къурау. Аны айтымлагъа бёлюу. Бу айтымлада /Д/ тауушну табыу.
- V. «Д» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «д» харифни кёргюзеди, сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла. Бёлюмлю таблицада «д» харифни табыб кёргюзтедиле.
- VI. «Харифлени» окъуу 53-54 чю бетде.
1. Сабийле, балакъланы алыб, устаз бла бирге сёзлени къошуб окъуйдула, гёзенекледен сёзле къурайдыла, къурагъанларын басмалайдыла. Сёзлюк ишни тохтаусуз бардырыргъа керекди.

Сёзлюк иш: марда – норма, доза, талды – бек арыды, мырды – болото, трясина, орда – халкъ басынган, джыйын.

2. 54-чю бетден суратлау айтымчыкъланы окъуу, айтымланы схемаларын къангада сызыу. Интонациягъа эс бёлюу, буйрукъчу айтымла бла хапарлаучу айтымланы башхалыкъларын чертиу.

VII. Джазыу ишле.

1. Магнит къангада *Дадаш, дюлдюр* деген сёзлени джазыу.

Д, д харифлени джазыу. Джазыу тизгинни тышына чыгъармай, сызчыкълагъа дери джетдириб; азчыкъ онг джанына таяндыра, эс ийе джазыу.

Тил байлыкъларын ёсдюрюу ишле.

3. Керилиу минут.

Ауузунгу къаты джабыб, бурнунг бла терен солуб, бир кесекге солуунгу тыйыб; андан сора, тылпыуунгу ийген заманда дженгил былай айтыргъа: «Ариу ийисли гюлле».

4. Тил айландыргъан гимнастика.

«Джаякъла»: Олтуруб, кёзюу-кёзюу джаякъланы кёбдюрюб, хауаны бир джаякъдан бирине ийиу, андан сора эки джаякъланы да бирден кёбдюрюу. Алай 6-7 кере этиу.

Тилбургъучла:

Эртде биреу бар эди.

Темир тиреу бар эди...

Тюз айтышла: Дан-дан-дан, мен аудум таудан.

Ди-ди-ди, анам дугъум берди.

IX. Керилиу минут.

Келебиз кёлге, къарайбыз ёрге.

Къаргъа учду терекден.

Гёбелек учду гюлден.

Кёмюлдюк кёлге, атландыкъ юйге.

X. Дерсни бегитиу.

Китаб бла ишлеу, 54-чю бетни окъуу.

Суратла бла ишлеу. «дюккюч» деген сёзню бёлюмлеге бёлюу, фонетика айырыу этиу.

– Суратда кимлени кёресиз? (Сабийлени).

– Джашчыкъ не этеди турады? (Эшекге миниб турады...)

3. Устазны ушагъы: «Саулукъну сакълау»

«Ким дженгил айтса да?» Адамны санларыны атларын айтыу.

(Джаякъ, чач, тил, тишле, тёппе, кёзле, сырт, аууз...)

ХІІ. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

– Биз бюгюн «и» харифни къайтардыкъ, «Д, д» харифлени таныдыкъ, «Д, д» харифлени джазаргъа юрендик, бёлюмлени, сёзлени кесгин окъудукъ.

Зз – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «З, з» харифле эмда таууш бла шагъырей этиу; «з» хариф бла сёзле окъургъа, джазаргъа да юретиу; барын да бирден тышындан окъургъа, бош эмда къош айтымла къуаргъа, схемалагъа къараб айтымла къуаргъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу, табигъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 54-чю бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен сёзлени джаздырыу.

III. /З/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз «заман», «зыба» суратланы кёргюзеди.

– Суратда нени кёресиз?

– Суратха къараб, айтымла къурагъыз.

– Бу айтымда ненча сёз барды?

– Биринчи сёз къайсыды?

– Бу сёзде ненча бёлюм барды?

– Биринчи бёлюмню аллында не тауушну эшитесиз?

– /З/ тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз – /З-з-з/?

– Тюз айтасыз, /з/ таууш, ачыкъ тауушлача, созулмай къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

2. /З/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзле табыб айтдырыу.

Сёзле: залим, зырма, зыраф, (зыбыр) зебра, дагъыда аны кибик сёзле.

IV. «З» хариф бла шагъырей этиу.

II. Китаб бла ишлеу.

III. Сёзлюк: зукку – косоглазый, зурнук – журавль.

Зукку чибин, зуу-зуу эте,

«Зурнукма!» – деб учады;

Зэ харифни атына

«Зуу-зууду!» – деб айтады.

4. Устаз уллу, гитче «з» харифни да кёргюзеди. «З, з» харифле къалай джазылгъанларын айтады. Сабийле уллу бла гитче «З» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

5. «З» харифни бёлюмлю таблицада табыб кёргюзтюу.

VI. Керилиу минут. (Кёзлени солутуу зарядка).

Кёзлеригизни джабыгъыз, ачыгъыз.

Джерге къарагъыз, ёрге къарагъыз.

Онг джаныгъызгъа къарагъыз.

Сол джаныгъызгъа къарагъыз.

VII. «З» харифни джазаргъа кереклисин юретиу, тюз тизгин джаздырыу. Джазмалада» 34-чю бетде ишлеу. «З, з» харифлени джазыу, «з» хариф бла бёлюмле джазыу.

VIII. «Харифлени» 55-чи бетинде суратчыкъла бла ишлеу.

Зугул, заман, (зыбыр) зебра, забит (изящный), Зурум, заба, залим...

5. Сурат бла айтымла къуратыу.

6. Айтымладан «Зурум» деген сёзню айырыу.

7. «Зурум» деген сёзде «з» тауушну табыу.

8. Бёлюмледен «за-ба» деген сёзню джазыб окъуу.

IX. «Харифлени» 56-чы бетинде гёзенеклени окъуу, аланы басмалау.

1. Сабийле балакъачыкъларын алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Суратчыкъ бла ишлеу. «Заманны къалай билгендиле».

X. Оюн: «Ким кёб сёз айтыр?»

– «З» таууш сёзню аллында болгъан.

– «З» таууш ортасында болгъан сёзле, кёб сёз ким айтыр?»

– «З» таууш ахырында болгъан сёзле.

XI. Дерсен магъана, оюм чыгъарыу:

– Биз бюгюн окъулгъан харифлени къайтардыкъ, «з» харифни таныдыкъ; «з» харифи болгъан сёзлени окъургъа, джазаргъа да юрендик.

Сс – хариф бла таууш

Дерсени муратлары: /с/ таууш эмда харифле бла шагъырей этиу; сабийлени окъургъа, джазаргъа юретиу; айтымла къураб, алада «Сс» харифлени табыу, айырыб айтыу; ол сёзлени магъаналарын ачыкълау; окъургъан сагъатда солууларын тюз алыргъа, логика басымны тюз салыргъа эслерин айландырыу.

Дерсени барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсени къайтарыу.

5. «Харифлени» 56 -чы бетинден окъутуу.

6. Таблицадан бёлюмлени окъутуу.

III. /С/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Назмуну устаз окъуйду.

Сымайылчыкъ, Сымайыл. (*Божья коровканы атыды*)

Аття келе, уч да кет!

эС харифни танысам,

Сен суйюмчю ал да кет!

2. Экранда садакъ, сохан, сагъат, суу, самолет (учакъ), сибиртги суратла кёргюзюб, айтымла къурау. Суу барады. Сагъат заманны тюз кёргюзеди.

Бу айтымлагъа анализ этиу, «садакъ» деген сёзден «с» тауушну айырыу. /С/ таууш тунакы болгъанын айтыу.

3. Устаз айтхан сёздеде /с/ тауушну табыу, сёзде орнун айтыу:сахан, сыйдам, сай, сырт, сыбызгъы, сурат, сал, сый.

– Шарны тешиги болса, ийген заманында къаллай таууш этеди? (Ссс – с – с).

– Биринчи къайсы таууш эшитиледи?

(Устаз сабийлеге алай береди сорууланы, ала кеслери теманы да, дерсени муратларын да ангыларча)

– /С/ тауушну айырырча, сёзлеге эсигизни ийигиз. *Сал, суу, су-рат* деген сёздеде къайсы харифлени джазмагъансыз, аланы тюблерин сызыгъыз?

– «С» харифни къаллай тауушу барды? (Къысыкъ тауушу).

IV. Китабдан 57-чи бетде суратла бла ишлеу. «Сагъатла къаллай тюрлю боладыла?»

V. Керилиу минут.

VI. «С» хариф бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу бла гитче «С, с» харифлени къалай джазылгъанын кёргюзтеди. Сабийле уллу бла гитче «с» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. 58-чи бетде столбикледе сёзле бла *сёзлюк ишни* бардырыу: санау, сабан, сотур, соруш, сууур, сатыу; ызы бла окъутуу, тауушну тюз-терс айтылгъанына эс бёлюу.

VII Джазмалада 35-чи бетде ишлеу.

Хар элибни, джазыучу тизгинни ичин толтуруб, башы бла тюб тизгинлеринден чыкъмай джазаргъа юретиу.

VIII. Керилиу минут.

Тил айландырыу:

Солтан садда ойнайды.

Сайрам ёрге чынгайды.

Салауат сызгъырады.

Сагъатына къууанады.

IX. «Харифлени» бетинде гёзенекле бла ишлеу.

1. Айтымла къураб, алада «Сс» харифлени табыу, айырыб айтыу. Ол сёзлени магъаналарын ачыкълау. Окъургъан сагъатда солууларын тюз алыргъа, логика басымны тюз салыргъа эслерин айландырыу.

– Экранга къарагъыз, нени кёресиз? (Сууну).

– Суусуз джашау джокъду, аны ючюн сууну кирсиз тутаргъа керекди.

Айтым къурау «суу» деген сёз бла.

– «Суусуз джашау джокъду!» темагъа презентациягъа къарайыкъ.

3. 58-чи бетинде окъуу, суратлагъа къысха хапар къуратыу...

Х. Оюн «Ким кѐб адам атла айтса да?». «С» хариф бла сѣзле айтыу. (Салауат, Солтан, Сурат, Саният, Сайрам, Сагъыт).

ХІ. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

– Нени джаратдыгъыз дерсде? Бек сейир неге болдугъыз? Джангы не зат билдигиз, неге юрендигиз?

Х х – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Хх» харифни ариу, кирсиз джа-заргъа, иги окъургъа юретиу; сабийлени эслерин тиллерин, ангыларын ѳсдюрюу; айтымла къуаргъа, аланы сюзерге юретиу, табигъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Окъулгъан харифлени эсге тюшюрюу. Къайсы харифлени джазаргъа, окъургъа юреннгенбиз?

– Бюгюнню дерсни темасын билир ючюн, элберни билдигиз.

Тышы тоб кибик,

Ичи от кибик.

(Харбыз).

– «Харбыз» деген сѣзде биринчи таууш къайсы хариф бла башланады? («Х» хариф бла).

– «Х» харифни къаллай тауушу барды? (Къысыкъ).

Экранда «Х, х» харифле кѳрюнедиле.

– «Х» харифле бла сѣзле къурау, айтыу. (Халы, харбыз, хауун, хант, хауа, халат, хота, хырха, хыбыл, Хасан, Халимат, Хусей, Хаулат, Хамзат).

3. Айтымла къурау.

Халимат халы сатады. Хусей татлы хант ашайды. Хасан харбыз кеседи.

– Джагъалашса, ит къалай хырылдайды? (Ххх-х-х)

– Тюз айтасыз, кесигиз билдигиз бюгюнню теманы къайсы харифни юсюнден барлыгъын.

III. Китабдан 59-чу бетни устаз окъуйду. Сабийлеге окъутхан заманда /х/ тауушну айырыб тюз айтдырады. /Х/ тауушну джумушакъ неда къаты айтылгъанына эс бѳлюу.

Хумха тюлдю – хырхады;

Хар неге да устады;

Хурзук элде джашайды,

Харбыз-хауун ашайды;

Бузда хойнух бурады,

Харслы тойла къурайды;

Билсенг, хапар айтады,

Билмесенг а, хатады.

Эки аякъ, эки кѳол,

Анда – онгу, мында – сол;

Ха харифге тенг болсанг,

Хорламлагъа элтед джол!

IV. Суратла бла ишлеу. **Сѳзлюк:** харбыз, халы, хауун, харс...

– Джашла къайдадыла? (Спорткомплексде бузда)

– Не ойнайдыла? (Хоккей).

– Сиз билемисиз хоккей ойнай?

V. Китабны 60-чы бетин окъутуу, гѳзенеклени тешиу, магъаналарын ачыкълау. Заманнга кѳре, хурджунлу генлендеринде, бири уа классха юлгюге къанганы аллында, тешген сѳзлени джазыу.

Заманны къысхартыр ючюн, классны эки бѳлюб, хар гѳзенекни эки вариант бирем-бирем чыгъыб, эришиб, алай ойнаргъа да боллукъду.

2. Тилбургъучла айтдырыу:

Халат, хота тигебиз, халатсыз джаза билебиз.

3. 60-чы бетде нарт сѳз бла ишлеу.

– «Макъаны къуйругъу – бир тутум» деген нарт сѳзню ангылаймысыз? Къарачыгъыз суратха. Неден джаратылады макъа?

Макъа хырыудан джаратылады. Хырыу – ол чабакъны, макъаны дагъыда башха суу джаныуарчыкъланы гаккыларыды. Беш кюн ѳтгенлей, хырыудан макъа къуртчукъла чыгъадыла. Тѳрт айдан а макъа къуртчукъладан гитче макъачыкъла чыгъадыла.

Къысха заманны ичинде хырыудан макъачыкъла джаратылгъаны ючюн, айтылады: «Макъаны къуйругъу – бир тутум», – деб.

VI. «Джазмаланы» 36-чы бетинде джазыу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу,

1. Уллу бла гитче «Х, х» харифлени къалай джазаргъа кереклисин юретиу, эки тизгин джаздыртыу.

2. Ха-лит, хау-ун деген бѐлюмлени тизгин джаздырыу.

VII. Керилиу минут.

3. Окъутуу эмда джаздыртыу, схемаларын салыу: «Харун харбыз ашайды. Хызыр хаун салады. Ханым, татлы харбыз аша» деген айтымланы.

VIII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Кк – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Кк» хариф эмда /к/ таууш бла шагъырей этиу; «к» хариф бла сѐзле окъургъа юретиу; тил айландырыуну бардырыу, ангыларын-эслерин байындырыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 60-чы бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен *китаб, киштик, къаргъа* деген сѐзлени джаздырыу.

III. /К/ таууш бла шагъырей этиу.

Устаз къызчыкъ кюзгюге къарагъан суратны кѐргюзеди.

– Суратда кимни кѐресиз? (Къызчыкъны, кюзгюню).

– Суратха къараб, юч сѐзден къуралгъан айтым айтыгъыз. (Къызчыкъ кюзгюге къарайды).

– Бу айтымда ненча сѐз барды? (Юч).

– Экинчи сѐз къайсыды? (Кюзгю).

Бу сѐзде ненча бѐлюм барды? (Эки).

– Экинчи бѐлюмню аллында не тауушну эшитесиз? (/К/-ны)

/К/ тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз – /к-к-к/?

– Тюз айтасыз. /К/ таууш созулмай, къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

2. /К/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сѐзле табыб айтдырыу.

– Китабны бетинде суратчыкълада не кѐресиз? (Кемени, китабны, кѐзлюклени, кеселеккени, кирпичлени, кирпичи балачыкъланы, киштикни, касканы).

– /К/ таууш сѐзлени къайсы бѐлюмюнде эшитилгенин ачыкълау.

IV. Бюгюнгю дерсде энтда бир хариф бла шагъырей болдукъ. Ол къайсы харифди? («К»).

1. Устаз «К» харифни назмусун окъуйду.

Как-как, как бише,

Как чоюн отдан тюше;

Ка харифни билмеген,

Къошулмайса юлюшге.

Назмуну сабийле бла тизгин-тизгин окъуб, устазны ызындан къайтаргыб, ызы бла экишер тизгин окъуб, аны да къайтаргыб... Бу халда сабийлени тюз-терс айтханларына эс бѐле бардырылады иш.

Ангылашынмагъан сѐзлени окъурну аллы бла устаз магъанасын айтыргъа, танышдырыргъа дурусду.

2. Устаз уллу, гитче «к» харифни да кѐргюзеди. «К» хариф къалай джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «к» харифни ушашлыкъларын айырадыла.

3. «К» харифни бѐлюмлю таблицада табыб кѐргюзтюу.

4. «Джазмалада» 37-чи бетинде, юлгюлеге къарай, джазыу ишлени бардырыу.

V. Керилиу минут.

Къайдан-къайры керилдим,

Къайдан-къайры созулдум.

Къарачай кертмени кѐрдюм;

Анга джеталмай къалдым.

VI. «Харифлени» 37-чи бетинде сурат бла ишлеу.

1. «Классда сабийле бла компьютерле» сурат бла айтымла къурау.

2. Айтымладан «классда» деген сѐзню айырыу.

3. «Классда» деген сёзде «к» тауушну табыу.

4. Бёлюмледен «классда» деген сёзню джазыб окъуу.

VII. «Харифлени» 62-чи бетинде сёзлени эмда текстни окъуу.

1. Сабийле балакъачыкъланы алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Къангадан (китабдан) къараб, текстни дефтерлеге кёчюрюу.

Кулизарда алакат китабла бардыла. Азамат андан китаб алды. Ма уллу китаб. Аны ариу суратлары барды. Азамат китабны кирсиз тумады.

– Къангада текстге къараб, хар сёзню ичигизден айта джазыгъыз.

– Хар сёзню джазыб бошагъанлай, къарагъыз, джангыдан сёзню окъуб халатыгъыз болмагъанына ишексиз болугъуз.

– Бу джазгъан текстде бюгюн шагъырей болгъан харифни тубюн сызыгъыз.

VIII. Оюн: «Ким кёб сёз айтыр?»

– «К» таууш сёзню аллында болгъан.

– «К» таууш ортасында болгъан сёзле.

– «К» таууш ахырында болгъан сёзле.

IX. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

Ее – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Е, е» харифле бла эмда таууш бла шагъырей этиу; «Е,е» харифлени ариу, кирсиз джазаргъа, айтылгъан сёзню ичинден тауушланы айырыргъа юретиу; фонетика джаны бла тауушну ачыкъ эшитиуню айтдырыу; адеб, намыс джорукъланы билдириу; аллары окъуугъа айланыргъа тырмашдырыу; тил байлыкъларын ёсдюрюу, табигъатха соймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

Устаз дерсде керек боллукъ затланы хар сабийни аллында болурча этеди.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Устаз сабийлеге иш береди: экранда суратланы атларында ненча бёлюм бар эсе, анча сызчыгъы болгъан карточканы кёргюзюрге. Сабийле кёргюзгенлерин тюз аууздан айтыб бегитедиле.

2. «К» харифге башланган адам атла айтыу. (Кулизар, Келимат, Керим, Къазий, Къамал, Кючюк, Куна, Кулина..).

III. Джангы дерсни айтыу.

– Бюгюн танышырыкъ харифибиз, къалгъан ачыкъ харифледен бир башхалыгъы барды – къарачай тилде сёзню аллында «Е» хариф джазылмайды, хаман да ортасында, ахырында джазылады.

IV. Джангы дерс. /Е/ таууш бла шагъырей этиу.

– Биз айтсакъ не эшитебиз? (Таууш).

– Тауушланы къалай белгилейбиз? (Джазмада элиблени джазыб белгилейбиз).

– Къаллай къауумлагъа юлешинедиле тауушла? (Ачыкъла бла тунакылагъа).

– Къаллай тауушлагъа айтабыз ачыкъла деб? (Тилде тыйгъыч болмай, иги джырланган тауушлагъа ачыкъ тауушла дейдиле).

– Китабны 53-чю бетин ачыгъыз, суратлагъа бир къарагъыз.

– /Е/ таууш бла шагъырей этиу.

– Эчки къалай, кычырады? (М-е-е-е-е).

– Барыгъыз да бирден эчкича айтыгъыз. (Ме-е-е-е).

– Къалай айтылады, эштиледи? (Тыйгъычсыз, иги эштиледи).

– Суратда нени кёресиз? (Кертме).

– Кертме сёз бла айтым къурагъыз?

– Кертме деб айтсанг, экинчи къайсы таууш эшитиледи? (/е-е/ таууш).

2. Соруулагъа джууаб этиу.

– Экранга бир къарагъыз, не кёресиз? (Теке).

– «Теке» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик.

– Ненча бёлюмю барды? (Те – ке – эки бёлюм).

– «Е» таууш ненча кере эшитиледи? (Эки кере).

Схемасын этиу.

V. Сурат бла ишлеу. «Сабийле кёгет джыя» деген сурат бла хапарчыкъ къурайыкъ. Аны къайтарыб айтадыла.

а) «Сабийле кертме джыядыла» деген айтымны сёзлеге бёледиле.

б) «Кертме» деген сёзю бёлюмлеге бёледиле: Керт-ме.

в) Бёлюмлени тауушлагъа бёледиле: (Биринчи бёлюм, керт – экинчи -ме).

г) Сабийле бирем-бирем, ахырында бютеу класс бир аууздан /е/ тауушну айтадыла.

д) /Е/ таууш айтылгъан заманда адамны ауузу бир кесек ачылыракъ, таууш да эркин, тыйгъычсыз, кесгин чыкъгъанына устаз сабийлени акъылларын, эслерин бёледиле.

е) /Е/ тауушу болгъан сёзле табыб айтдырыу. /Е/ тауушну сёзю къалайында (аллында джюрюмегенин, ортасында, ахырында болгъанын айырыу.

Керилиу минут. (Абезекни тартыууна тынгылай)

VI. Сабийле бла «е» харифни бегитиу, джаздырыу.

1. Устаз уллу, гитче «Е, е» харифлени къалай джазылгъанларын кёргюзеди.

2. Къангада «Е, е» харифлени юлгюлерин тагъыу.

3. «Е» харифни сабийлеге бирден хауада джаздырыу.

4. «Е» хариф къайсы кесекледен къуралгъанын айтдырыу.

– «Е» хариф төрт таякъчыкъдан къуралгъанды.

5. «Е» харифни юсюнден назмуну устаз окъуйду.

Сёзю аллы э болур,

Ичи уа е-ден болур:

Е харифни билмесенг,

Сени чотунг не болур?

Керилиу минут:

Теке таудан келеди-келеди,

Мийик таудан тюшеди-тюшеди,

Тёгерекге къарайды-къарайды,

Сакъалчыгъы кълтырайды,

Башын ары-бери бурады,

Бойнун, санларын солутады.

6. «Е, Е» харифлени хауада джазыу.

7. «Джазмалада» 38-чи бетинде ишлеу, джазыу.

8. Басмада харифле бла джазма элиблени джазылгъанларын тенгleshдириу.

VII. Грамматикадан ал билдириуле. Бу кёзюде, дефтерде джазмагъанлай,

1) «Харифлени» 62-чи бетинде пиктограммаланы теше, бирлик эмда кёблук санны къурау, сёз ючюн: терек, терек+ле=терекле; сенек+ле=сенекле; кертме+ле=кертмеле. Устаз джазады, сёзлени магъаналары тюрлендими, къалай тюрленди, къаллай кесекчик тюрлендирди – бу соруулагъа сабийледен джууаб табаргъа керекди.

2) Экранда неда къангада ишлейди устаз. Керт-меле+рим=кертмелерим...

– им деген кесекчик нени билдиреди? Энтда къарачыгъыз: сенекле(р)+им=сенеклерим; терекле(р)+им=тереклерим? Ким ангылаяды?

– Тюз айтаса, меники болгъанын билдиреди.

– Къайтарыб айтыгъыз, затны кёб болгъанын къалай билдик?

– Затны меники болгъанын а къалай билдик?

VIII. Китабны 63-чю бетинде суратчыкъла бла ишлеу.

– Суратчыкълада не кёресиз?

1. 64-чю бетде сёзлени окъутуу, магъаналарын ачыкълау.

2. 64-чю бетде сурат бла ишлеу. Кимни кёресиз суратда? Не этедиле ала?

– Суратда сабийлеге «Е» харифи болгъан атла атагъыз.

– Мен бусагъат сизге хапар окъуюм, сиз эсигизни ийиб тынгылагъыз. Ол нени юсюнденди?

Текстни устаз окъуйду. Сабийле магъанасына тынгылайдыла.

– Нени юсюнденди хапарыбыз? (Тереклени).

– Къллай тереклени юсюнденди? (Кертме, алма, бал эрик)

– Мен энтда окъуюм, сиз балакъаларыгъыз бла тарта, ичигизден мени бла биргелей окъугъуз.

– Энди бирер айтым тышыгъыздан окъугъуз. Сёзлени тюз окъугъуз, джутмай, кесгин, ким да ангыларча. Башла, Ахмат...

IX. Оюн. «Е» таууш болгъан сёзлени «Ким кёб айтса да?» (Кеме, теке, терек, керек, кесме, кертме, терезе, темир, кемир, келир).

4. Гёзенекле бла ишлеу. Хар столбикни окъутуу.

– Биринчи столбиклеге соруула беригиз. (Не? – Сенек, терек, кертме).

– Бир сенек, бир терек, бир кертме.

– Экинчи столбикге салайыкъ соруула? (Неле? – Сенекле, терекле, кертмеле).

– Кёб сенекле, кёб терекле, кёб кертмеле.

– Сёзню къайсы кесекчиги билдиреди затны бир бла кёб болгъанын? (-ле кесекчик)...

4. Е е харифни «Джазмалада» 38-чи бетде джазыу эмда башха джазыу ишлени да толтуруу.

Х. Дерсни тамамлау, оюм чыгъырыу.

Чч – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ч, ч» таууш эмда харифле бла шагъырей этиу; окъургъа, джазаргъа юретиу; грамматикадан ал билдириуле – адамланы атларында уллу хариф джазылгъанын айтыу, айтымла уллу хариф бла джазылгъанын бегитиу, табигъатха, Ата джуртха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. «Харифлени» 64-чю бетин окъутуу.

2. Гёзенекледен сёзле къурашлырыу.

III. /Ч/ таууш бла шагъырей этиу.

Экранда: чычхан, чёгюч, чындай, чырпы, чынга, чёртлеуюк, чага, чач, чоюн. Суратларын кёргюзюб, не болгъанларын ангылатыб, къысха айтымла къурау.

(Чычхан чабады. Чёртлеуюк бишгенди. Чора чындай киеди...)

Бу айтымлагъа анализ этиу, «чычхан» деген сёзден /ч/ тауушну айырыу. /Ч/ таууш тунакы болгъанын айтыу.

2. Устаз айтхан сёздеде /ч/ тауушну табыу, сёзде орнун айтыу: чач, чегет, четен, чайыр, чибин, чана, чарх, чарыкъ.

– Хауаны ариу не этеди? (Терекле).

– Кёб тереклеге къалай айтабыз? (Чегет).

– Биринчи къайсы таууш эшитиледи?

– Будагъа заран не салады? (Чычхан).

– Биринчи къайсы таууш эшитиледи? /ч/

– «Ч» харифни къаллай тауушу барды? (Къысыкъ).

(Устаз сабийлеге алай береди сорууланы, ала кеслери теманы да, дерсни муратларын да ангыларча).

– /Ч/ тауушну айырырча, сёзлеге эсигизни ийигиз. Чал, чал-ман, чага деген сёзлени айырыу.

IV. Китабдан 65-чи бетин окъутуу.

– Чаб-чаб, чапачыкъ,

Чыран Сыртха чаб да чыкъ;

Чэ-ны анда табарса,

Чынгаб-чынгаб озарса!

V. Суратла бла ишлеу. *Сёзлюк иш*: чибин, челек, чюгюндюр, чабакъ, чакъынджикле, чапыракъла, чычхан.

Керилиу минут.

VI. «Ч» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу бла гитче «Ч, ч» харифлени къалай джазылгъанын кёргюзтеди, уллу бла гитче «ч» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

VII. «Джазмалада» 39-чу бетде ишлеу.

Хар элибни, джазыгучу тизгинни ичин толтуруб, башы бла тюрб тизгинлеринден чыкъмай джазаргъа юретиу.

Керилиу минут.

Таначыкъ таугъа барады,

Андан тоюб къайтады.

Чынгайды, бурулады:

Тойгъанына къууанады.

IX. «Харифлени» 65-чи бетинде сурат бла ишлеу.

1. Сурат бла айтымла къурау.

2. Тилбургъучну кесгин азбар айтдырыу.

Джуу-джуу – джууала,

Эки чычхан суу ала.

Амма боза бишире,
Акка отун тюшюре,
Босагъада абына,
Сакъалчыгъы къабына.

3. Айтымладан «Ч» тауушу болгъан сёзлени айырыб айтыу.

4. Экраннга къарагъыз, нени кёресиз? (Чегетни).

– Чегет – бизни ёпкебизди! Алай не ючюн айтылады? (Кирсиз хауаны солусанг, ёпкеле таза боладыла. Ёпке таза болса, къанынг таза болады. Къаны таза болса уа, адамны саулугъу иги болады, адам алай хазна аурумайды. Аны ючюн бизге табигъатны сакъларгъа керекди. Тереклени керексизге кесмезге, сындырмазгъа, табигъатны аяргъа, сюерге керекди).

Х. «Харифледе» 66-чы бетни окъуу.

1. Биринчи – сёзлени, сёзлюк ишни да бардыра. Сабийле билмеген сёзлерин суратда кёрселе, эслеринде иги къалады.

2. Текст бла ишлеу. Алгъы бурун устазны окъууу мардасыз керекди хар дерсде да!

Аны ызы бла сабийле. Текстден /ч/ тауушу болгъан сёзлени артда, сабийлеге табдырыб, окъутуу, бегитиу.

3. Оюн «Ким кёб адам атла айтса да?» «Ч» хариф бла сёзле айтыу. (Чотча, чынар, Чомур..).

XI. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

– Бек сейир неге болдугъуз? Не затда бек къыйналдыгъыз? Джангы не зат билдигиз, неге юрендигиз?

Пп – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Пп» харифни ариу, кирсиз джазаргъа, иги окъургъа, эслерин тиллерин, ангыларын ёсдюрюу; айтымла къууаргъа, аланы сюзерге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Окъулгъан харифлени эсге тюшюрюу.

– Къайсы харифлени джазаргъа, окъургъа юреннгенбиз?

1. Джангы дерсни тинтиу.

Ал сёз: – Бююннгю дерсни темасын билир ючюн, элберни билигиз.

Чычхандан къоркъады,
Кеси уллуду. Не ди ол? (Пил).
Бир атым барды да,
Хаман джолну чабады. (Поезд).

2. – Пил, поезд деген сёздеде биринчи таууш къайсы хариф бла башланады? («П» хариф бла башланады).

Экранда «П, п» хариф кёрюнеди.

– «П» харифле бла сёзле къурау, айтыу. (Пил, пелиуан, почта, парий, пайтон, палтон, поезд, Пилял).

3. Айтымла къурау.

(Пахат памидор джыяды. Пурч тилинги кюйдюреди).

4. «Харифлени» 67-чи бетин окъутуу. *Сёзлюк иш:* пелиуан – силач, богатырь; пиля тоб – оюнда таш: пилятобну тёнгеретиб ийиб, башха ташны уругъа керекди.

Пил пелиуан болгъанды,
Пилял аны озгъанды.
Пэ харифни билмеген
Пиля тобну бузгъанды.

5. Суратла бла ишлеу.

– Адамла не ишлейдиле? (Паркда солуйдула).

6. Китабны 67-68 чи бетин окъутуу, тинтиу. Джангы сёзлеге эс ийиу. *Сёзлюк:* пил, папагъай, палтон, парта, поезд.

III. «Джазмаланы» 40-чы бетинде ишлеу. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу,

Уллу бла гитче «П, п» харифлени къалай джазаргъа кереклисин юретиу, эки тизгин джаздыртыу.

IV. *Чырпы, тепси, шапа, шорпа, Чолпан, чолпу, чепкен, чаппа, шылпы* деген сёзлени тизгин джаздырыу.

V. Керилиу минут.

Тилбургъучла айтдырыу.

(Пилял пайтоннга миннгенди, парий аны сюргенди).

VI. «Харифлени» 68-чи бетинде сөзлени окъутуу, эмда къангагъа чыгъарыб, бирем-бирем устазны аууздан айтханын джазаргъа юретиб башлау.

(Сабийлени да боллукъду болушлукъгъа чакъырыргъа. Бу халда диктант джазаргъа юрене башлайдыла).

VII. *Пилял, пурч* деген сөзле бла айтымла къуратыу, анализ этиу, схемаларын салыу.

VIII. Дерсен магъана, оюм чыгъарыу.

Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени джазыу джорукъларын къайтарыу; ала бла сөзле джаздырыу; ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисиз эсге салыу.

II. Окъулгъан харифлени къайтарыу: къалай джазылгъанларын къангада эки сабийге джаздыртыу, классны эки бөлүб, хар къауумдан бирем-бирем чыгъара. (Къауумла джазар сөзлени бир-бирлерине берселе, сабийлени бегитиу джанындан эслери игирек уянынкъды).

IV. «Харифлени» 69-чу бетлеринде суратха эслерин ийиу.

1. Устазны ал сөзю:

– Суратха эслеб бир къарагъыз. Нени кёресиз?

– Аны юсуне аты джазылыб турады. Сиз джангыз эки харифин билмейсиз, алай болса да, окъуй башласагъыз, билликсиз не джазылгъанын. Кёрюгюз къарыуугъузну! (Къарачае...о-Черкеси...!) Машалла! Кемени атына белгили адамланы, джерлени, планеталаны атлары аталадыла. Барыбыз да билейик, бизни да барды уллу кемебиз! Энди хапарны окъуюкъ...

2. Хапарны тинтиу.

– Энди тюбюнде суратха къарагъыз. Не джазылады, ким окъур? Сиз эм биринчи харифни билмейсиз. Къайда, ким ангылар, къайсы сөз джашырылыб турады? («...арт атамы хапарлары»). Эртде заманлада ингирде, хар иш тыннгандан сора, эркишиле ныгъышда неда къошда,

малларына да къарай-къарай, дуниядан ким не эшитген бир-бирлерине айтыб, оноу этиб, джомакъла айтыб, алай кёз ачхандыла. Кёз ачхан неди? Джукълаб тургъанча болмай, джашаудан хапарлы болгъаннга, ариу солуй билгеннге айтылгъанды.

– Къатында суратха бир къарайыкъ. Кимледиле былайда? (Тиширыула). Ала башха олтургъандыла. Ким биледи, нек? Ишлегенлери да, ашагъанлары да башха болгъанды. Тиширыулары, къызлары къатында эркишиле табсыз сөз айтыб къоюб, аланы сыйлары тюшмесин деб, алай сакълагъандыла ананы, эгечни, юй бийчени сыйын.

Бусагъатда уа не кёресиз? Джаратамысыз болумну? Ариу, намыслы турур ючюн, биз джукъ эталлыкъбызмы?..

Сабийлени джууабларына тынгылай, устаз оюм этдиреди.

V. **Керилиу минут.** (Эртдедеги къарачай-малкъар тартыуладан тынгылатдырыу)

VI. Сынау иш джаздырыу. «Харифледе» 69-чу бетдеги текстни кёчюрюу.

VII. Дерсни тамамлау, андан магъана, оюм чыгъарыу.

Гг – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Г, г» хариф эмда /г/ таууш бла шагъырей этиу; «г» хариф бла сөзлени кесгин, иги, окъургъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу, табигъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерслени тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 69-чу бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен *гагарак, гардош, гаккы, гара суу, гырджын, гокка* деген сөзлени джаздырыу.

III. /Г/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз гардошла ёсуб тургъан суратны кёргюзеди.

– Суратда нени кёресиз?

– Суратха къараб, юч сөзден къуралгъан айтым къурагъыз.

- Бу айтымда ненча сёз барды?
- Биринчи сёз къайсыды?
- Бу сёзде ненча бёлюм барды?
- Биринчи бёлюмню аллында не тауушну эшитесиз?
- /Г/ тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз: /г-г-г/.
- Тюз айтасыз. /Г/ таууш созулмай, къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

3. /Г/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзле табыб айтдырыу.

4. Суратчыкъла бла ишлеу: гылын, гугурукку, гыбы, гёбелекке, гардош, гогуш(гурий)...

3. «Харифледен» «Г» харифни назмусун окъуу.

Гюппе-гюппе джыябыз,
Гэ харифни алабыз.
Гёзендеги аманны
Гюрге кюннге къоябыз.

- Гюппе не болгъанын къайсыгъыз билесиз?
- Джыямысыз гюппе?

IV. «Г» хариф бла шагъырей этиу.

4. Устаз уллу, гитче «Г, г» харифлени да кёргюзёди. «Г, г» харифлени джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Г, г» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

5. «Г» харифни бёлюмлю таблицада табыб кёргюзтюу.

6. «Джазмаланы 41-чи бетинде джазыу юлгюлеге къарай джазыу.

V. Керилиу минут.

VI. «Харифлени» бетинде сурат бла ишлеу.

– Элбер къонакъгъа келгенди бизге. Окъуюкъ, не джазады?

«Башы таракъ, къуйругъу оракъ».

(Гугурукку)

– Къаллай харифлени билмейбиз энтда?

9. Сурат бла айтымла къуратыу.

10. Айтымладан «Гардош» деген сёзню айырыу.

11. «Гардош» деген сёзде /г/ тауушну табыу.

12. Бёлюмледен магнит къангада «гардош» деген сёзню джазыб окъуу.

VII. «Харифлени» 71-чи бетинде сёзлени окъуу. Сёзлюк ишни бардырыу, суратлада кёргюзюб, магъанасын ачыккълау: габдеш, гара, гебха, геммеш, гиздох, гырхы...

1. Сабийле балакъачыкъларын алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Тيوبюнде суратчыкъ бла ишлеу.

– Суратда нени кёресиз?

– Къалайыды былайы, сюемисиз билирге? Къарачыгъыз тегерекге, не кёресиз? (Ариу, мийик таула, шоркъа дженгил, терк саркыгъан суучукъ, наратла, башха терекле. Къалай ариуду!)

– Энди окъуюкъ. Сиз, эсигизни ийиб, меннге тынгылагъыз...

Текст бла ишни бардырыу.

VIII. Оюн: «Ким кёб сёз айтыр?»

– /Г/ таууш сёзню аллында болгъан.

– /Г/ таууш ортасында болгъан сёзле.

– /Г/ таууш ахырында болгъан сёзле.

IX. Дерсни тамамлау, андан магъана, оюм чыгъарыу:

Къысха Йй – хариф эмда таууш

Дерсни муратлары: къысха «Йй» харифлени ариу, кирсиз джазаргъа, окъургъа да юретиу, къысха «й» тунакы хариф болгъанын ангылатыу, ачыкъ «и» хариф бла къысха «й» харифлени башхалыкъларын ангылатыу, айырыргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

III. Дерсни темасын айтыу.

– Адам не затсыз тигаллыкъ тюлдю? (Ийнесиз).

– Сют къайдан алабыз? (Ийнекден).

– «Ийне», «Ийнек» деген сёзде экинчи тауушну къалай айтылгъанына эс ийигиз: – /й/. (Къысха «й» эшитиледи).

Бююнню дерсде къайсы хариф бла шагъырей боллугъубузны билдигиз.

– Биз къысха «Й, й» харифлени уллусун, гитчесин да джазургъа, окъургъа да юренникбиз. «Й» созулмай, къысха айтылады, тунакы тауушду дерге боллукъду.

1. Устаз къысха «Й»-ны назмусун китабдан окъуйду.
Сёзлюк иш: чох.

Чох салабыз башына,
«Къысха» дейбиз атына,
И харифге ушайды,
Аны аты къалайды?

2. Къысха «Й» хариф бла сёзле къурау. (Йод, сой, той, къуй, туйме, кийме, къой).

3. «Харифлени» 72-чи бетинде суратларын айтдырыу, бёлюмлени, сёзлени окъутуу.

4. Текстни тинтиу: Хар айтымгъа соруу бериб, аны джууабын сабийле текстде табыб окъурча, ол халда бардырыу.

– Айтек не этиб келди?

– Челекни алыб ким тебреди?

– Ол не эте биледи?

– Ийнекни аты къалайды?

– Айшат къаллай адамды?

– Айшатны айраны къаллайды?

V. Элберни тинтиу, билиу.

VI. Байламлы тилни ёсдюрюу ишле.

1. Экранда: Сурат «Сабийле ойнайдыла».

– Кимни кёресиз? Не этедиле ала? (Ойнайдыла сабийле).

– Тюздю. Энди «Ойнайдыла» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик. Ненча бёлюмю барды? – Ой-най-ды-ла. (Тёрт бёлюмю).

– Сёзде ненча ачыкъ тауушу болса, анча бёлюмю болады.

– Эки къысха «й» хариф бардыла «ой-най-ды-ла» деген сёзде.

– Къысха «й» къысха айтылады.

– Къысха «Й» болгъан сёз бла джууаб беригиз.

– Чегетде нени кёрдюнг? (Айюню).

– Бёлюмлеге бёлейик. (А-йю).

– Ненча бёлюмю барды? (Эки).

– «Айю» деген сёзде экинчи таууш къайсыды (Къысха «й»)

Айю, деген сёз бла айтымла къурау. (Айю чегетде джашайды).

2. Айтымланы схемаларын этиу.

– Къысха «й»-ни тауушу къысхады. Ол созулмай къысха айтылады.

VII. Керилиу минут.

VIII. Китабны 72-чи бетинде окъутуу, суратла бла ишлеу.

1. Сурат бла хапарчыкъ къурау. Аны айтымлагъа бёлюу. Айтымланы сёзлеге айырыу.

– Ай-ай-ай, – деб джылайды тюлкючук. Ташлада айюден къачама деб, аякъчыгъын кесгенди. Ол Айболитге келгенди.

– Айболит, меннге бир дарман эт! – деб тилегенди.

Айболит аны аягъына йод джагъыб:

– Ташлада айланма! – дегенди.

– Къысха «Й» къайсы сёзде тубеди?

IX. Джазыу ишле. (Къалай олтурургъа, дефтерни къалай салыргъа кереклисин сабийлени эслерине салыу).

1. Къысха «Й, й» харифлени хауада джазыб юрениу.

2. Къысха «Й, й» харифлени эки тизгин джазыу.

3. Уллу эмда гитче къысха «й» харифлени башындан джалгъаб, тизгин джазыу, «Джазмалада» 42-чи бетинде джазыу къысха (Й, й).

Керилиу минут.

Бегитиу. Хазыр экранда неда къангада джазылгъан къысха «Й» харифи болгъан сёзлени окъутуу: Йод, той, къой, кий, ий, ай, ой. Хар сёзню схемасын салыу, анализ этиу.

1. «Мийик» деген сёзню бир тизгин джазыу. Устаз къысха «Й, й» къалай джалгъанганларын кёргюзтеди, тюз джазургъа юретеди.

2. Айтымгъа анализ этиу, схемасын салыу.

(Устаз, столланы арасы бла айланыб, сабийлени джазгъанларын тюзетеди, къолларындан тутуб кёргюзеди, иги джазгъанланы махтайды).

3. Кесилген харифледен кьой, сайла, той, сой, деген сёзлени кьураб джазыу. Заман кьалса, ол сёзлени кьа-нгада джаздырыу.

VI. Кьайтарыу. Оюн «Соруукай». Устазны сорууларына кьысха «у» харифлери болгъан сёзле бла джууаб бериу.

– Сен не алыб келесе? (Суу).

– Сен кьалайда джашайса? (Суу бойнунда).

– Былай кьалын нек кийингенсе? (Сууукъ болгъанма).

– Атанг кьайдады? (Таудады).

– Нек кетгенди? (Анда кьой кютеди).

– Сеннге не алыб келликди? (Кёзлеу суу).

Сёзлени бёлюмлеге бёлюб, кьысха «у» харифи болгъан тауушну сёзде орнун айыртыу.

XII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Ээ – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Э» бла шагъырей этиу; тюз окъургъа, джазаргъа юретиу, ачыкъ тауушланы эки кьауумгъа юлешингенлерин айтыу, эслерин, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени кьайтарыу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

3. «Харифлени» 72-чи бетин окъутуу.

– Кьайсы харифлени таныйсыз? (Лентада окъугъан харифлени айтыу).

4. Экранда чыкыгъан суратланы атларын айтыу.

III. /Э/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Сёзю аллында «э» харифле бла башланган сёзле айтыу. (Эмен, элек, эркеч, эчки, эт, эсли, эрик, эшек, эки, эшик..).

2. «Харифледе» «э» харифни назмусун окъуу.

Э – эркечди, алчыды,

Е да – анга джалчыды;

Э аллында турады,

Эрлай-бурлай бугъады.

Устазны ал сёзю: Кьарачай тилде «э» хариф кьуру сёзю аллында джазылады. *Сёз ючюн*: эмен, элек, эрик, эшме.

1. «Харифлени» 73-чю бетинде суратла бла айтымла кьуратдырыу.

2. «Эрикле бишгендиле» деген айтымдан «эрикле» деген сёзю айырыу.

– «Эрикле» деген сёзде ненча бёлюм барды? (Юч бёлюм: э-рик-ле).

– Биринчи бёлюм ненча тауушдан кьуралгъанды?

– Тюз айтасыз, юч бёлюмден. «Э» таууш кьаллай тауушду: ачыкъмыды, тунакымыды?

– Биз аны кьалай айтабыз – созубму, кьысхамы? (Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду).

3. «Э» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «Э, э» харифлени сабийлеге кёргюзеди. Сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла.

4. /Э/ тауушу болгъан сёзле табыб айтдырыу. Ызы бла китабда берилген сёзлени окъутуу: биринчи – устаз, аны ызы бла – сабийле. Сёзлюк ишни бардырыгъа унутмазгъа.

3. «Харифлени» 74-чю бетин окъутуу.

Сабийле балакъачыкъла бла тутуб, сёзлени устаз бла бирге окъуу. /Э/ тауушну кьалай айтханларына, бёлюм басымгъа, логика басымгъа, интонациягъа уллу эс бёлюрге.

(Эдик Элдардан уллуду. Аны тири эшеги барды. Эдик эчкилени сыртха алыб барады. Ол аланы иги отлауда тутады. Эчкиле семиздиле. Эдикни аллында текеле бла эки чемич барды. Эдик эслиди. Аны эгер ити барды).

5. Оюн «Ким кёб сёз айтса да «э» харифге?»

4. Соруукайны оюну.

– Атынг кьалайды? (Эсли).

– Не этесе? (Эчкиле кютеме).

– Азыкыгъа ненг барды? (Эт бла эриклерим)

– Тенгинги аты кьалайды? (Элмен).

Керилиу минут.

VI. «Эсли эслиди» деген айтымны схемасын салдырыу.

«Эчки» деген сёзю схемасын салыу.

VII. «Джазмаланы» 43-чю бетинде элиблени, сёзлени, айтымланы джазыу.

Сабийлеге джазгъан сагъатда къалай олтурургъа кереклисин, дефтерин къалай салыргъа кереклисин таймаздан эсге салыб турургъа.

VIII. Тилбургъуч (дженгил-дженгил айтыргъа юренирге).

Сёзлюк иш: чемич – эки джыл болгъан эчки.

(Эки эчки бла беш семиз чемич).

Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

Юю – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ю» бла шагъырей этиу; тюз окъургъа, джазаргъа юретиу, ачыкъ тауушланы эки къауумгъа юлешингенлерин айтыу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. Таблицадан бёлюмле окъутуу.

3. «Харифлени» 74-чю бетин окъутуу.

4. Лентада окъугъан харифлени айтыу.

5. Къайтарыу: экранда чыкыгъан суратланы атларын кесгин айтыу; къайсы харифден башланганын сабийле кесилген харифле бла кёргюзе, ишни ол халда бардырыу.

III. /Ю/ таууш бла шагъырей этиу.

1. «Ю» харифле болгъан сёзле айтыу: (айю, юлгю, сюрме, тютюн, джюджек, джюн, тюлкю, сют, тую). Устаз суратларын кёргюзюб барады. «Харифлени» 75-чи бетинде суратчыкъла бла сёзлюк ишни бардырыу.

Харифледе «ю» харифни назмусун окъуу.

Юч джыл толгъан юлгюдю,

Кючю болгъан кючлюдю;

Ю харифни таныгъан

Барысына юлгюдю.

1. «Харифлени» 75-чи бетинде сурат бла хапар къурау. Къызчыкъгъа, киштикге «ю» харифи болгъан атла

атау, «ю» харифли сёзлени хар айтымда дегенча хайырландырыргъа.

(Бу Гюлнарады. Аны Кюлкю деб киштикчиги барды. Гюлнара Кюлкюге сют берди. Ол аны суююб ичди).

2. Хапарны айтымлагъа бёлюу. «Аны Кюлкю деб киштикчиги барды» деген хапарны окъуу. «Кюлкю» деген сёзню айырыу.

– «Кюлкю» деген сёзде ненча бёлюм барды? (Эки бёлюм: Кюл-кю)

– Ненча тауушдан къуралгъанды?

– Тюз айтасыз, эки бёлюмден. «Ю» таууш къаллай тауушду: ачыкъмыды, тунакымыды?

– Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы? (Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду).

2. /Ю/ тауушу болгъан сёзлени «Харифлени» 76-чы бетинден окъутдуруу.

3. Гёзенекледе сёзлени ачыкълау. Сёзлюк ишни бардырыу.

4. «Харифлени» 76-чы бетинде текстни тинтиу. Сёзлюк иш: *уучу, эгер, мамурач, эследи, балалы, хыйла.*

IV. Оюн «Ким кёб сёз айтса да «Ю» харифге?

Соруукайны оюну.

– Атынг къалайды? (Юсюб).

– Не этесе? (Юй ишлейме).

– Азыкыгъа ненг барды? (Сют)

– Тенгинги аты къалайды? (Юнюс).

V. Керилиу минут.

VI. Джазыу ишле.

«Джазмаланы» 44-чю бетинде элиблени, сёзлени, айтымланы джазыу. «Ю» харифни джазмада къалай белгиленнгени бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «Ю, ю» харифлени сабийлеге кёргюзеди. Сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла.

Сабийлеге джазгъан сагъатда тюз олтурургъа кереклисин, дефтерлерин къалай салыргъа кереклисин эслерине таймаздан салыу.

VII. Китабны 76-чы бетинде элберни билирге, эсде тутуб, азбар айтыргъа.

VIII. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

Къайтарыу. Бегитиу

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени джазыу эмда джорукъларын къайтарыу; ала бла сёзле джаздырыу; ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Окъулгъан харифлени, бёлюмлени, сёзлени къайтарыу, къалай джазылгъанларын къангада, бирер сабийни чакъыра, джаздыртыу.

III. Чыгъармачылыкъ анализ-синтез иш. Окъугъан билген элберлени джууабларын джаздырыу.

– Бизге бююн Элбер шохубуз кёб элберле джыйыб келгенди. Биз аланы не болгъанларын тюз билиб, тюз джазыб, иги окъуучула болгъаныбызны кёргюзтсек, энтда ол да, башха къонакъла да келликдиле. Джууабларын биригиз къангада, къалгъанла дефтерлеригизде джазарыкъсыз. Чыкъ, Керим, бери. Сен къангада джазарыкъса. Тынгылагъыз.

– Бир алтын джюзюгом барды да, дуняны джарытады. (Кюн).

– Отха салсам, джанмайды, суугъа атсам, батмайды. (Буз).

– Башы – таракъ, къуйругъу – оракъ. (Гугурукку).

– Бир атым барды да, хаман джолну чабады. (Поезд).

– Не барама-барама, балта узуну баралмайма. (Бешик).

– Къычырыгъы эл джыя, къарталары джел джыя. (Къобуз).

– Тепсиледе – къызыл сыргъа, тилге джетсе, тилинг къыза. (Шибижи).

– Бир къызым барды да, джылына джети чепкен киди. (Нартюх).

– Тегереги – сары ай, хар ким анга къарай. (Лампа).

– Джаягъына тартсанг, стемейге барады. (Хойнух).

– Тишлери – тешикде, сакъалы – эшикде. (Сарысмакъ).

– Суугъа киргинчи – таш, суугъа кирсе – тас. (Шекер гырт).

IV. Сурат бла ишлеу. «Харифлени» 28-чи бети.

Адамны санларыны атларын эсге тюшюрюу, талай сабийге айтдырыу: баш, боюн, имбаш, къол, билек, къол аяз, чына, бармакъ, онг къол, сол къол...

Керилиу минут. Миллет макъамгъа тынгылай, харс уругъа юрениу.

VI. «Джазмалада» этилмеген ишлерин джарашдырыу.

VII. Дерсни тамамлау.

Ёё – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ёё» бла шагъырей этиу; тюз окъургъа, джазаргъа юретиу, эслерин, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Азбар этген назмуларын эсге тюшюрюу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. 76-чы бетдеги гёзенеклени къайтарыу. Гёзенекледен сёзле къурашдырыу:

Юр-кюу – (не?), юр-сюр (ким? къаллай?), юр-ге (не?)...

3. Экранда чыкъгъан неда устаз кёргюзген башха суратланы атларын айтыу.

III. /Ёё/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Сёзню аллында «ё» харифле бла башланган сёзле айтыу. Ёрге, ёгюз, Ёрюзмек, ёрлеб, ётмек, ёч, ёлчеле.

2. Китабны 77-чи бетинде суратчыкъланы атларын айтыу: ётмек, кёгюрчюн, кёлек, кёзле, гёбелекке, вертолёт, чёртлеуюк.

3. «Харифледе» «Ёё» харифни назмусун окъуу.

Ёрге ёрлеб, Ёрюзмек

Ё харифни билгенди;

Къызыл Фукну кёкледен,

Джерге атыб ийгенди.

IV. Элбер.

Эки къарнаш бир джолну,

Эки джанында джашайдыла.

Ёмюрлени къараб,

Бир-бирлерин кёрмейдиле.

(Кёзле).

V. Байламлы тилни ёсдюрюю.

1. «Кёзле» деген сёз бла къысха хапарчыкъ къурау.

Адамгъа дунияны ариулугъун кёрюрю ючюн, анга кёзле берилгендиле. Адам хаман кёргенин сюзюб турур ючюн, анга ангы берилгенди...

Айтымны айырыу: Кёзлеге «Дунияны джарыгъы», – дейдиле.

2. «Кёзлеге» деген сёзню айырыу.

– «Кёзлеге» деген сёзде ненча бёлюм барды? (Юч бёлюм: – кёз-ле).

– Бирнчи бёлюм къайсыды? (Кёз-)

– Къайсы тауушладан къуралгъанды ол? (/к/, /ё/, /з/).

– Биз танымагъан къайсыды?

– «Ё» таууш къаллай тауушду: ачыкъмыды, тунакымыды?

– Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы?

– Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду.

– /Ё/ тауушу болгъан сёзле табыб айтдырыу.

3. Устаз уллу эмда гитче «Ё, ё» харифлени сабийлеге кёрюзеди. Сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла.

4. Китабдан 78-чи бетде сёзлени окъутуу. Сёзлюк ишни бардырыу.

5. Гёзенекледе сёзлени тюз окъутуу, сёзлюк ишни бардырыу.

6. «Харифлени» 78-чи бетинде текстни тинтиу.

VI. Оюн «Ким кёб сёз айтса да «Ё» харифге?

IV. «Соруукайны оюну».

– Атынг къалайды? (Ёлмесхан).

– Не биширесе? (Ётмек).

– Малынг-тууарынг, ненг барды? (Ёгюзюм).

– Къарнашынгы аты къалайды? (Ёрюзмек).

VIII. «Джазмаланы» 29-чу бетинде элиблени, сёзлени, айтымланы джазыу.

IX. Дерсни тамамлау.

Къайтарыу. Бегитиу

Дерсни муратлары: окъулгъан харифлени джазыу эмда джорукъларын къайтарыу; ала бла сёзле джаздырыу; ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

Окъулгъан харифлени къайтарыу, къалай джазылгъанларын къангада, бирем-бирем чакъырыб, сабийлеге джаздыртыу.

III. Къангадан кёчюрюю. Сёзлюк иш: *ёзен, энеди...*

Устаз окъуйду, магъанасын тинтеди. Къыйын сёзлени джазылгъанларына сабийлени эслерин бёледи.

Тау ёзен

Эки ёзенден эки уллу суу энеди. Суула терен тау ёзенлени ичин келедиле. Бу эки ёзенде терек кёбдю. Ханс уллуду, хауа тазады.

Мийик таула кёкге тийгенча кёрюнедиле. Бир-бир тауланы тёпцелерин булутла басыбдыла. Ёзен сууланы юслери бла кёпюрле бардыла. Ала бла машинала, адамла да ётедиле.

Керилиу минут.

IV. Элберле айтышыб ойнау.

V. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Къкъ – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Къкъ» хариф эмда /къ/ таууш бла шагъырей этиу; «Къкъ» харифле бла сёзле окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюю.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге хазырлау.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 78-чи бетин окъутуу.

III. «Къ» таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз Къарачайны Къадау ташын кѣргюзеди.

– Суратда нени кѣресиз? (Уллу ташны).

– Бу таш Къарачайны Къадау ташыды. Муну эртделен келген тарихи барды. Бу таш кѣкден тюшгенди деб, алай айтадыла. Микроскоп бла къараб, алимле быллай таш джерде джокъду деб, аллай анализле алгъандыла. Ол бек къаты ташды. Окъла атыб да кѣргендиле, алай болгъанлыкъгъа ол чачылмагъанды. Къадамача сюелиб турады. Кеси да бир да ауурду, къалгъан ташлача болмай.

Къарачайны Къадамасыды ол, Къадау ташы! Халкъыбыз анга къачан да уллу сый береди.

Суратха къараб, юч сѣзден къуралгъан айтым айтыгъыз. (Къарачайны Къадау ташы).

– Бу айтымда ненча сѣз барды? (Юч).

– Экинчи сѣз къайсыды? (Къадау).

– Бу сѣзде ненча бѣлюм барды? (Эки).

– Биринчи бѣлюмню аллында не тауушну эшитесиз? (Къ)

– «Къ» тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз – /къ-къ/?

– Тюз айтасыз, «къ» таууш созулмай къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

2. Китабны 81-чи бетинде суратчыкъланы болушлугъу бла сѣзлюк ишни бардырыу: къобуз, къаб, къоян, къарылгъач, къазла, къайыкъ, Мамия Къала (Хурзукда).

«Къ» таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сѣзле табыб айтдырыу.

IV. Устаз «Къ» харифни назмусун окъуйду. *Сѣзлюк иш:* Къаранч Къол.

Къакъ-къакъ, къаргъала,
Къаранч Къолда къар джауа.

Къа харифни, Къарчаны,
Къадау ташны бил, таны.

Назмуну сабийле бла анализин этиу.

V. Джазыу ишле.

1. Устаз уллу, гитче «Къ, къ» харифни да кѣргюзеди. «Къ» харифни къалай джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Къ, къ» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Къ» харифни бѣлюмлю таблицада табыб кѣргюзтюу.

VI. «Харифлени» 81–82-чи бетинде сѣзлени окъуу.

Сабийле балакъачыкълары бла, устаз бла бирге окъуйдула.

VII. Керилиу минут.

Къайдан-къайры керилдим,
Къайдан-къайры созулдум –
Къарачай кертмени кѣрдюм,
Къадалыб, аны юздюм.

2. Гѣзенекледе сѣзлени тешиу эмда къангада эки вариант болуб, сабийле бирем-бирем чыгъыб, хар вариантдан сѣзлени къангада джазыу.

3. Джазыу элиблени 46-чы бетинде, юлгюлеге къарайкъарай.

VIII. Байламлы тилни ѳсдюрюу.

1. «Харифлени» 81-чи бетинде суратла бла айтымла къурау.

2. Устазны сабийле бла ушагъы. Быллай хапар къурагъа тыйыншлыды.

(Бу суратда тенгизде къайыкъла джюзюб барадыла. Арлакъда джелпекли (джелпек – парус) кеме да кѣрюнеди. Бу кемеле эртдеги заманланы сууда улоуларыды (транспорт). Къайыкъны къалакълары (весло) бла сууну тартыб, сууда алай джюзгендиле. Бусагъатда да бардыла аллай къайыкъла.

Бу суратда уа уллу кеме барады сууда. Къатында моторлу къайыкъ барды. Аны юсюнде «София» деб джазылыб турады).

3. Текстни окъутуу, тинтиу. Тинтген заманда хар айтымгъа соруу бериб, аны хапарын айтдырыгъа. Алай бла, эндиги текстлени окъутхандан сора да, окъугъанларыны хапарын текстге джууукъ айтыргъа юретиб башлау.

IX. Оюн: «Ким кѣб сез айтыр?»

– «Къ» таууш сѣзню аллында болгъан.

– «Къ» таууш ортасында болгъан сѣзле.

– «Къ» таууш ахырында болгъан сѣзле.

X. Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

Гъгъ – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Гъ, гъ» хариф эмда «Гъ» таууш бла шагъырей этиу; «гъ» хариф бла сёзле кесгин, иги окъургъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу, таби-гъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Ётген харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 82-чи бетин окъутуу.

III. /Гъ/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз 83-чю бетде таудагъы бугъойну суратын кёр-гюзтеди.

– Суратда нени кёресиз?

– Суратха къараб, юч сёзден къуралгъан айтым къу-рагъыз. (Тауларыбызда терен бугъойла бардыла).

– Бу айтымда ненча сёз барды?

– Ючюнчю къайсыды?

– Бу сёзде ненча бёлюм барды?

– Экинчи бёлюмню аллында не тауушну эшитесиз?

– /Гъ/ тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз– /гъ-гъ/?

– Тюз айтасыз. /Гъ/ таууш, созулмай, къысха айты-лады, ол себебден тунакы тауушду.

2. /Гъ/ таууш аллында, ортасында, ахырында бол-гъан сёзле табыб айтдырыу.

«Харифледен» «Гъ» харифни назмусун окъуу.

Гъыр-гъыр этиб кючюкле

Ойнайдыла кюнчюкде.

Гъа харифни орнуна,

«Мяу» дейдиле киштикле.

IV. «Гъ» хариф бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу, гитче «Гъ, гъ» харифлени да кёргюзёди. «Гъ, гъ» харифлени джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Гъ, гъ» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Гъ» харифни бёлюмлю таблицада табыб кёргюзтюу.

3. Кесилген харифледен сагъат, къаргъа, агъаз, агъа, арбазгъа, къозугъа, къаргъа, багъа деген сёзлени джаз-дырыу.

V. «Джамаланы» 47-чи бетинде джазыу юлгюлеге къарай джазыу.

Керилиу минут.

VI. «Харифлени» 84-чю бетинде сёзлени окъуу. Устаз-ны биргесине сабийле бирден окъуйдула. Сёзлюк ишни бардырыу.

«Харифлени» 84-чю бетинде сурат бла ишлеу. «Сакъ болугъуз» деген темагъа къысха айтымла къуратдырыу.

«Харифле» 84-чю бетинде текстни окъуу.

1. Сабийле, балакъачыкъларын алыб, устаз бла бирге ичлеринден окъуйдула.

VII. Оюн: «Ким кёб сез айтыр?»

– /Гъ/ таууш сёзню аллында болгъан.

– /Гъ/ таууш ортасында болгъан сёзле.

– /Гъ/ таууш ахырында болгъан сёзле.

VIII. Дерсни тамамлау, магъана, оюм чыгъарыу.

Нгнг – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Нг, нг» харифле бла /нг/ таууш бла шагъырей этиу, «Нгнг» харифлери болгъан сёзлени окъургъа юретиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

– Къангада кесигиз юйде этиб келген суратларыгъыз-гъа къарагъыз. Ким къайсы суратны бек джаратдыгъыз?

1. «Харифлени» 4-чю бетинде текстни окъутуу. Соруу-лагъа джууаб этдириу:

– Къурулушчула не эте тургъандыла?

– Неге керекдиле быргъыла?

– Кавказ таулада къаллай къоркъуу барды?

– Школну къабыргъасында не зат тагъылады?

– Неге джарайды ол?

– Кюн бузуллугъун къалай билирге боллукъду?

III. Джангы дерсни тинтиу. /Нг/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз сабийлеге тилбургъучну эслерине салады: Джау-джау-джау, ...

Сабийле, эслерине тюшюрюб, бирден тышларындан тилбургъучну айтадыла.

– Машалла! Энди «Джангур» деген сёзню бёлюмлеге бёлейик. Ненча бёлюмю барды? (Эки - джа-нгур).

Экинчи бёлюмде биринчи таууш къайсыды?

– /Нг/ къаллай тауушду?

– /Нг/ таууш къысыкъды. Ол созулмай, къысха айтылады – /нг-нг/.

– /Нг/ тауушу ортасында ахырында болган сёзлени китабны 85-чи бетинден айтдырыу: *тенг, тенгиш сабийле; Къара тенгиз, дангыл тюз...*

Сёзню аллында /нг/ келмегенин эсгертиу.

2. Китабдан назмуну окъуу.

Аман айтыр: «Меннге!» – деб,

Иги айтыр: «Тенгнге!» – деб.

Бешикдеги: «Бнг-нга!» – дейди,

Ол харифге, айт, не дейди?

IV. Керилиу минут.

3. «Нг» хариф бла шагъырей этиу. Устаз уллу эмда гитче «нг» харифни кёргюзеди, сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла. Бёлюмлю таблицада «нг» харифни табыб кёргюзтедиле.

4. «Харифлени» 86-чы бетинде сёзлени окъутуу, сёзлюк ишни таймаздан бардырыу. Сабийле, тийгичлени алыб, устазны ызындан сёзлени окъуйдула. Ызы бла кеслери ичлеринден бир кере окъуб, тышларындан окъуйдула биргелей. Андан сора бир-бири ызындан «сынджыр» окъутуу.

V. Джазыу ишле.

Нг, нг харифлени «Джазмаланы» 48-чи бетлеринде джазыу.

Тизгинден тышына чыгъармай, сызчыкълагъа дери джетдириб; азчыкъ онг джанына таяндыра, эс ийиб джазыу.

VI. Тил айландырыу ишле.

Келебиз кёлге, къарайбыз ёрге.

Къаргъа учду терекден.

Гёбелек учду гюлден.

Кёмюлдюк кёлге, атландыкъ юйге.

Тилбургъучла:

Эртде биреу бар эди.

Темир тиреу бар эди...

VII. Керилиу минут.

VIII. Дерсни бегитиу.

1. Китаб бла ишлеу 86-чы бетде текстни окъутуу. Алгъы бурун устазны ушагъы: «Иги окъуучуну кюню къалай болады?»

2. Сёзлюк: *чынг алгъы бурун, кенг – тар, сенгилчек.*

3. Текстни анализин бардырыу.

IX. Суратла бла ишлеу. «Къарт анамы хапарлары».

– Неге юретедиле сизни къарт аналарыгъыз? Хар биригиз, сагъыш этиб, бирер зат айтыгъыз. Сизни айтханыгъызны мен къарт аналарыгъызгъа айтыб, алагъа бюсюреу этерикме, сизге акъыл-намыс юретгенлери ючюн.

– Меннге къарт анам урларгъа джарамайды дейди.

– Меннге ...

2. Бурун замандан а къаллай хапарла айтадыла сизге? Эртде къалай тургъандыла сабийле? Къайда солугъандыла? Неге джарагъандыла?

X. Оюн «Соруукай». Соруулагъа джууаб берирге керекди «нг» харифи болган сёзле бла.

– Гитче сабий къалай джылайды? (Бнга -нга).

– Китабынгы кимге бергенсе? (Мынга).

– Кимге къарайса? (Анга).

XI. Дерсни тамамлау, андан магъана, оюм чыгъарыу.

Сынау кёчюрюу

Дерсни муратлары: сабийлени билимлерин тинтиу, халатсыз джазаргъа юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Джазган заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

III. Сынау кёчюрюу.

1. Окъурну аллы бла сёзлюк ишни бардырыу.

Сёзлюк иш: гара, алчы сохтала, табигъат, гин, пурч, хант (хантдан).

2. Устазны окъууу.

Махарда

Махарда алакат гара суула бардыла. Школну алчы сохталары ары бардыла. Ала анда табигъатны ариулу-гъуна къарадыла, къууандыла. Тереклеге, ханслагъа, суулагъа къарадыла. Ойнадыла, джырладыла. Сора шорпа биширдила. Аны ичине сохан, гин, гардош, пурч салдыла. Татимлы хантдан ашадыла. Сохтала гара сууладан ичдила. Тамам иги солудула.

Гара суу дарманды !

IV. Текстни тинтиу, сюзюу, кыйын бълумлеге эс ийиу.

V. Сынау ишни дефтерлерине кечюрюу.

VI. Озгъан дерследе окъулгъанны, ётгенни кыйтарыу.

V. Джангы джылгъа назмуланы азбар айтдырыу, байрамгъа хазырланыу.

Жж – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Ж, ж» харифле эмда таууш бла шагъырей этиу; «ж» хариф бла сёзле окъургъа, джазаргъа да юретиу; бирден окъургъа юрениу, бош айтымла къуаргъа, схемалагъа къараб айтымла къуаргъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу; табигъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Харифлени кыйтарыу, суратчыкъла бла сёзлени джазылыуларын эсге тюшюрюу.

2. «Харифлени» 86-чы бетин окъутуу.

3. Кесилген харифледен сёзлени джаздырыу.

III. «Ж» таууш бла шагъырей этиу. Тил айландырыу

– Устаз, къамыжакъ, жираф (сурахай), суратланы кёрюзеди.

– Суратда (экранда) нени кёресиз?

– Суратха къараб, айтымла къурагъыз. (Бу гардош ашаучу къамыжакъды. Бу узунбоюн сурахайды (жирафды). Къызчыкъ бузлама (морожена) ашайды. Бузламаны

(мороженаны) аты «Эскимоду». Бу межгитди. Межгит элде эм уллу межамды).

– «Бу межгитди» деген айтымда ненча сёз барды?

– Биринчи сёз кыйсыды?

– Бу сёзде ненча бълум барды?

– Биринчи бълумню аллында не тауушну эшитесиз?

– «Ж» тауушну биз созубму айтабыз огъесе кыйсха айтубмы кыйбыз, тынгылагъыз – /ж-ж-ж/?

– Тюз айтасыз, /ж/ таууш созулмай кыйсха айтылады, ол себеден тунакы тауушду.

2. Бегитиу ишле. /Ж/ таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзле табыб айтдырыу.

IV. «Ж» хариф бла шагъырей этиу.

1. Китаб бла ишлеу.

2. Сёзлюк иш: даж-даж, гыйжылдады, Ожай.

Даж-даж этди балачыкъ.

Гыйжылдады чаначыкъ.

Ожай дерсге кетгенди,

Жэ харифге джетгенди.

Устаз уллу, гитче «ж» харифни да кёрюзеди. «Ж, ж» харифлени кыйлай джазылгъанларын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Ж, ж» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Ж» харифни бълумлю таблицада табыб кёрюзютюу, окъутуу.

V. Керилиу минут. (Кёзлени солугуу зарядка).

3. «Ж» харифни джазаргъа кереклисича юретиу, тюз, тизгинде орнун айыртыб джаздырыу. «Джазмалада» 49-чу бетде ишлеу. «Ж, ж» харифлени джазыу, «ж» хариф бла бълумле джазыу.

VI. «Харифлени» 88-чи бетинде сёзлени окъуу.

1. Сабийле балакъачыкъланы алыб, устаз бла бирге окъуйдула.

2. Суратчыкъ бла ишлеу.

3. Текстни, биринчи сёзлюк ишин бардыра, тинтиу.

VII. Оюн: «Ким кёб сёз айтыр?»

– /Ж/ таууш сёзню аллында болгъан. (Джокъду аллай сёз).

– /Ж/ таууш ортасында болгъан сёзле.

– /Ж/ таууш ахырында болгъан сёзле.

VIII. Дерсден магъана, оюн чыгъарыу.

Дждж – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: /дж/ таууш эмда «Дж, дж» харифле бла шагъырей этиу; джазылгъан сёзлени ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа, окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

III. /Дж/ таууш бла «Дж, дж» харифле бла танышдырыу.

– Суратда нени кёресиз? (Джюджекни).

– «Джюджек» деген сёзню аллында къайсы таууш эшитиледи? (/Дж/).

1. Суратланы кёргюзюб, сёзлюк ишни бардырыу, айтымла къурау.

Сёзлюк: джангкылыч, джая, джулдуз, джыккыр, джашчыкъ, джашил...

2. Устаз бла бирге /дж/ тауушу болгъан сёзле табыу, сёзде орнун айтыу: джау, джангур, джиб, джити, джырна. Ала бла айтымла къурау.

3. Бу айтымлагъа анализ этиу, «джангур» деген сёзден «дж» тауушну айырыу. «дж» таууш тунакы болгъанын айтыу.

IV. Керилиу минут.

4. Китаб бла ишлеу 89-чу бетде.

Назмуну тинтиу, тил айландырыу.

5. 89-чу бетде сурат бла ишлеу. Дуния аламны юсюнден къысха хапар айтыу.

– Дунияда биз кесибиз джашамайбыз. Кёкге къарасагъыз, къараб, учу-къыйыры кёрюнмеген бир хауа кёребиз. Бизни кёзюбюз джетген хауагъа «кёк» дейбиз. Ол кёк бетли болгъаны ючюндю алай аты. Аллай кёкле джети къат (слой) барды деб, алай айтылынады алимле джазгъан китаблада. Кёкге къарасагъ, бизни кюндюз джарытыб, бизге да, къалгъан джаны болгъан затха да джарыкъ, джылыу эмда джашау бериб тургъан бир джулдуз барды. Аны атын сиз билесиз, неди ол?... (Кюн).

Ол джулдуз бизге эм джууукъ джулдузду. Асыры джарыкъ джангандан, биз аны кюндюз да кёребиз. Кюннге

тюз къараргъа болмайды, кёзню кюйдюреди. Андан сора да кёбдюле джулдузла. Аланы биз кече кёребиз.

Биз джашагъан джерни атына уа «Джер» планета дейдиле. Орусча «планета Земля». Космосдан къарасала космонавтла, ол кёк бетли кёрюнеди. Аны ючюн анга «Голубая планета» дейдиле... Къарачыгъыз ... (Устаз суратда джулдузланы кёргюзтеди, ала бары да Кюнню тегерегине айланганларын билдиреди).

Кечеги кёкге къарасагъ а, анда «Джетегейле – джети джулдуз» бёлекни (созвездие) кёребиз. Аны танымагъан билмеген хазна инсан джокъду. «Джетегейле – джети джулдуз деген бёлекни джети джулдузу барды. Ол «Большая Медведицады», «Темиркъазакъ» а – ол да кесича бир мазаллы джулдузду. Орусча анга «Полярная звезда» дейдиле. «Темиркъазакъ» джулдуз орнундан тебмейди. Къалгъан джулдузла уа аны тегерегине айланадыла. «Темиркъазакъ» бла биледиле шимал (север) къайсы джанында болгъанын. «Темиркъазакъны» башха аты «Темиркъазыкъды».

Энди тынгылагъыз тилбургъучха. Сиз аны магъанасын ангыларгъа керексиз. Биз аны бир солууда (бир кере солуб) джети кере айтыб кёярча, алай иги азбар этерге керекбиз. Ол заманда уллу адамлагъа саналлыкъбыз, муратларыбыз толлукъду (халкъда айтыугъа кёре).

Джетегейле – джети джулдуз,
Темиркъазакъ – кеси джулдуз,
Джетегейле джети айланмай,
Ким айтса да,
Сюрюучюге танг атмаз!

Устазны болушлугъу бла окъуйдула, азбар этедиле.

6. Устаз «дж» хариф къалай джазылгъанын кёргюзтеди.

Сабийле уллу бла гитче «дж» харифни ушашлыкъларын айтадыла, хауада джазадыла...

V. «Джазмалада» 50-чи бетде элибле бла сёзле джаздырыу.

Джазгъан заманда тюз къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни таб тутаргъа кереклисиз эсге салыу. Айтымгъа анализ этиу, схемасын салыу.

VI. Керилиу минут.

VII. Бегитиу ишле.

1. Китабны 90-чы бетинде джумушла бла ишлеу. Сёзлюк ишни таймаздан бардыра, сёзлени окъутуу эмда къурамларын тинтиу.

2. Хапарны тинтиу. **Сёзлюк:** тюшден сора, чынг алгъа, дженгил огъуна, кёк джашнады, кёзлеуле, букъдула, тамам джебегибизге дери (до нервов).

VIII. Дерсден магъана, оюм чыгъарыу.

Яя – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: «Я» хариф бла шагъырей этиу; тюз окъургъа, джазаргъа юретиу; ачыкъ тауушланы эки къауумгъа юлешингенлерин айтыу; ангыларын, эслерин, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. Таблицада бёлюмлени окъутуу, магъаналарын тинтиу.

3. «Харифлени» 90-чы бетин окъутуу.

– Къайсы харифлени таныйсыз? (Лентада харифлени экранда чыкыгъан суратланы атларын айтыу).

III. Байламлы тилни ёсдюрюу.

1. «Харифлени» 92-чи бетинде суратчыкъла бла ишлеу, атларын айтдырыу (къоян, рояль, Кяба, элия (молния); ала бла хапар къурау. Хапарны айтымлагъа айырыу.

2. «Мен рояльда согъама» деген айтымны схемасын салдырыу.

«Рояль» деген сёзню къангада схемасын салыу, бояулу мел бла боятдырыу.

– «Рояль» деген сёзде ненча бёлюм барды? (Эки бёлюм: ро-яль).

– Экинчи бёлюм къайсыды?

– Ненча тауушдан къуралгъанды? (Юч: /й+а+/ль/

– «Я» хариф ненча тауушдан къуралгъанды? (/й+/а/).

– Тюз айтасыз. «Я» таууш къаллай тауушду: ачыкъмы, тунакымы?

– Биз аны къалай айтабыз – созубму, къысхамы? (Созуб айтабыз, ол себебден ачыкъ тауушду).

2. /Я/ тауушу болгъан сёзлени китабны бетлеринден табыб айтдырыу.

IV. «Я» хариф бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу эмда гитче «Я, я» харифлени сабийлеге кёргюзеди. Сабийле аланы ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Харифлени» 92-чи бетин окъутуу, сёзлюк ишни таймаздан бардырыу.

Сабийлеге, балакъачыкъ бла тизгинде сёзлени кёргюзтдюрюб, устаз бла бирге окъутуу.

3. Оюн «Ким кёб сёз айтса да «я» харифге?»

– Сёзню аллында «я» харифле бла башланган сёзле айтыу. (Якъуб, январь, Япон, ярабин...)

– Сёзню ортасында «я» харифи болгъан сёзле айтыу.

– Сёзню ахырында «я» харифи болгъан сёзле айтыу.

(Уя, ая, къая, джая, боя, зя, д а.к).

4. «Соруукайны оюну».

V. Керилиу минут.

Эсибизге алайыкъ—

Кирсизликни сакълайыкъ.

Санны кирсиз тутайыкъ.

Къууанч бла джашайыкъ.

1. Соруукайны соруууна джууаб этейик.

– Тазалыкъ не ючюн керекди? (Санларынгы кирсиз тутсанг, аурумай турлукъса, айбат кёрюннюксе..).

VI. «Джазмалада» 51-чи бетлеринде элиблени, сёзлени, айтымланы джазыу.

Сабийлеге джазгъан сагъатда къалай олтурургъа кереклисин, дефтерлерин къалай салыргъа кереклисин эслерине салыу, «я» харифни къызыл бетли боятыу (ачыкъ таууш болгъаны ючюн).

VII. Бегитиу ишле.

1. Элбер (къоянны юсюнден).

2. «Харифле» китабдан 92-чи бетде назмуну тинтиу (**сёзлюк иш:** ёре къулакъчыкъ, джигейчик–джигейчиги, джюрекчигин басхынчы); азбар этдириу, «Къоянчыкъны джырчыгъына» тынгылатыу, джырлатыу.

VIII. «Къарт анамы хапарлары» деген теманы ачыкълау. Бурун сабийле къаллай гинджи оюнла ойнагъандыла, къаллай гинджиле болгъандыла, аны юсюнден къысха хапар айтыб, Акъбайланы Х. «Къарачай-малкъар сабий оюнла» деген китабында 150-чи бетни хайырландыра, устаз кеси эркинлиги бла сайлагъан оюнну тинтеди, ойнатады.

IX. Дерсни тамамлау.

Фф – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: /ф/ таууш эмда «Ф, ф» харифле бла шагъырей этиу; джазылгъан сёзлени ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа, окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. Тилбургъучну азбар айтдырыу.

2. Текстни окъутуу.

III. «Харифледе» 93-чю бетни окъутуу.

1. Суратчыкъла бла сёзлюк ишни бардырыу.

Сёзлюк: светофор, дельфин, фыргъауун (фараон), космос кеме «Фотон». Ала бла айтымла къурау, хар бирини юсюнден къысха билдириу этиу.

2. Бир айтымгъа анализ этиу, «светофор» деген сёзден «ф» тауушну айырыу. «ф» таууш тунакы болгъанын айттыу. Къангада «светофор» деген сёзню схемасын этиу, ачыкъ тауушланы къызыл мел бла, тунакы (согласный) тауушланы да кёк мел бла боятдырыу.

3. Устаз айтхан сёздеде «ф» тауушну табыу, сёзде орнун айттыу: телефон, футбол, дельфин, Фатима, Файруз, Фуат...

4. «Ф, ф» харифле бла шагъырей этиу.

«Ф, ф» харифлени къалай джазылгъанларын кёрдюрюу. Сабийле уллу бла гитче «ф» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

5. Устаз назмуну окъуйду, аны ызы бла сабийле харифни атын эсге аладыла, къайтарыб айтадыла, бегитедиле.

IV. Керилиу минут.

V. Китаб бла ишлеу (94-чю бет).

1. Таблицадан бёлюмле окъутуу, сёзлюк ишни, компьютер техниканы эркин хайырландыра бардырыу.

VI. «Джазмалада» 52-чи бетде элибле бла сёзле джаздырыу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

VII. Керилиу минут.

VIII. Бегитиу ишле.

1. Гёзенекледе сёзлени тешиу, аланы бир-биринден айырмагъанлай къангада джазаргъа тырмашдырыу (сабийлени кеси разылыкълары бла къангагъа чакъырыб джаздырыу, къалгъанланы, китаб джабылыб тургъанлай, къангада джазылгъанны тюзюн-терсин айырыргъа тырмашдырыу).

2. Китабда текстни окъуу, тинтиу, окъутуу. *Сёзлюк:* фабрика.

– Сабийле, билемисиз сизни кийимлеригиз, чурукъларыгъыз, портфеллеригиз къайда этилгенлерин? Аланы машиналаны, роботланы кючлери бла *фабрикалада* этедиле... *Мастерскойлада* да этиледиле затла. Башхалыгъы неди десегиз, мастерскойда *энчи заказны* тындырадыла. Мастерскойла кеслери да алай уллу болмайдыла. *Фабрикада* уа кёб адам ишлейди, ала энчи заказ алмай, кеслери стандарт ёлчеле (размерле) бла, керекли материалладан кърал заказны тындырадыла... Энди текст бла ишлейик...

3. Къулакъ эшитген тауушланы, бёлюмлени, сёзлени дефтерге тюз кёчюрюу ишлени башлау. Диктант джазаргъа хазырлау.

Устаз сабийлеге 95-чи бетде ёрюш тизгинледе сёзлени окъуб, джазылгъанларын эслеринде тутаргъа тырмашдырады. Бир минутдан бир сабийни кеси разылыгъы бла къангагъа чакъырады.

Сабийле анга китабдан 2–3 сёз бередила, ол аланы къангада джазады, сабийле – кеслерини алларында столда неда кассада. Алай 3 неда талай сабийни ауушдурургъа болады.

4. Оюн. Окъугъан, билген элберлерин эсге тюшюре, устазны болушлугъу бла къангада, кёзюу-кёзюу чыгъыб, джазадыла. Эки-юч джангы элбер къошаргъа дурусду.

IX. Дерсни тамамлау, окъулгъандан магъана, оюм чыгъарыу.

Ц ц – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: Ц, ц харифле эмда /ц/ таууш бла шагъырей этиу; «ц» хариф бла сёзлени кесгин окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу, табигъатха суймекликлерин терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. Окъулгъан харифлени къайтарыу.

2. «Харифлени» 95-чи бетин окъутуу. Соруулагъа текстге джууукъ джууаб бериу.

– Фатиманы атасыны аты неди?

– Ол ким болуб ишлейди?

– Къайда ишлейди Ханафий?

– Къайры бардыла Файруз бла Ханифа?

– Не кёрдюле къызчыкъла фабрикада?

– Фабрикада не ишлей эдиле адамла?

III. /Ц/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Устаз мотоциклны суратын кёргюзеди.

– Суратда нени кёресиз?

– Суратха къараб, юч сёзден айтым къурагъыз.

– Бу айтымда ненча сёз барды?

– Биринчи сёз къайсыды?

– Бу сёзде ненча бёлюм барды?

– Биринчи бёлюмню аллында не тауушну эшитесиз?

– «Ц» тауушну биз созубму айтабыз огъесе къысха айтыбмы къоябыз, тынгылагъыз – /Ц-ц-ц/.

– Тюз айтасыз. «Ц» таууш созулмай, къысха айтылады, ол себебден тунакы тауушду.

2. Къалгъан суратла бла сёзлюк ишни бардырыу.

3. «Цц» харифни бёлюмлю таблицада табыб кёргюзтюу.

4. Кесилген харифледен *циркуль*, *цемент*, *цирк*, *концерт*, *циркуль* деген сёзлени джаздырыу.

5. «Ц» таууш аллында, ортасында, ахырында болгъан сёзлени айыртыб айтдырыу.

IV. «Харифледен» «Ц» харифни назмусун окъуу.

Цэ харифни мамматха,

Цапля бизге бергенди; (Цапля – къангкъаз)

Цифрала бла саната,

Цементчик да ийгенди.

V. Джазма «Цц» харифле бла шагъырей этиу.

1. Устаз уллу, гитче «Ц, ц» харифлени да кёргюзеди. «Ц, ц» харифлени джазылгъанын айтады. Сабийле уллу бла гитче «Ц, ц» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

2. «Джазмаланы» 53-чю бетинде юлгюлеге къарай джазыу.

VI. Керилиу минут.

VII. «Харифлени» бетинде текстни тинтиу. *Сёзлюк*: джарыкълыкъ юй, джарыкъ халда.

VIII. Элберни айтыу.

Бурну – джити Алимчик,

«Тёгерекге» – залимчик. (Циркуль)

1. Сёзлюк иш.

– Сабийле, сиз билемисиз *циркуль* не болгъанын, неге керек болгъанын? Циркулну кючюу бла *тёгерек* сиз тартылады. *Тёгерек* демей, «*кюрен тартаргъа*» дерге да боллукъду. Циркулну кючюу бла мекямла ишлейдиле, клумбала саладыла сахар орамлада, майданлада (площадлада)...Андан сора уа циркулну неде джаратыргъа боллукъду? Сиз кесигиз (экеулен) уллу «циркуль» болуб да къаллыкъсыз. Къалай, ким айтыр?..

2. Бёлюмледен сёзле къураб, аланы къангада, кассаларында джазыб, окъулгъанны бегитиу.

IX. Оюн: «Ким кёб сез айтыр?» Устаз сёзню айтады, сабийле уа, ол сёз къайсы харифге бошалгъан эсе, ол харифден башлайдыла джангы сёзню. Сёз ючюн: мотоцикл – лампа – ат – тоб – баш – ...

X. Дерсни тамамлау.

Вв – хариф бла таууш

Дерсни муратлары: /В/ таууш эмда «В, в» харифле бла шагъырей этиу; джазылгъан сёзлени ариу, кирсиз, халатсыз джазаргъа, окъургъа юретиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни ишин тинтиу.

1. «Харифлени» 96-чы бетин окъутуу.

2. Таблицадан сёзлени окъутуу, магъаналарын ангылатыу (окъугъанларын суратда кёргюзюб барыргъа).

III. Джангы дерсни ангылатыу.

1. Суратларын кёргюзюб, айтымла къурау.

– Суратда нени кёресиз? (Вертолётну).

– «Вертолёт» деген сёзню аллында къайсы таууш эшитиледи? /в-в-в/ Бу халда суратла бла ишлеу.

2. Айтымлагъа анализ этдириу, «вертолёт» деген сёзден «в» тауушну айырыу. «в» таууш тунакы болгъанын айтыу.

3. Устаз айтхан сёздеде «в» тауушну табыу, сёзде орун айтыу: вагон, волейбол, космонавт, пингвин (сымач).

IV. Керилиу минут.

V. Китаб бла ишлеу (97-чи бет).

1. «В, в» харифле бла шагъырей этиу.

Вэ харифни хапары

Орус тилден келеди:

Вагон, Вова атланы

Энди ким да биледи.

2. Устазны «В, в» харифлени неге ушагъанларын (кёзлюкlege), къалай джазылгъанларын кёргюзтююу.

3. Сабийле уллу бла гитче «в» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

4. Таблицада сёзлени окъутуу, сёзлени суратлары бла шагъырейликни эркин хайырландырыу; гёзенеклени тешдириу; «Москва» бла «Вова» уллу харифден нек джазылгъанларын ачыкълау.

VI. «Джазмалада» 54-чю бетде элибле бла сёзле джаздырыу.

Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

VII. Керилиу минут.

VIII. Бегитиу ишле. Китабны 98-чи бетинде суратха кёре ушакъ.

– Суратда нени кёребиз? (Заводну)

– Мынга ушагъан, къайда болса да кёргенигиз болгъанмыды? (Цемент завод).

– Табигъатха, хауагъа къаллай заран салына турады, эслеб къарачыгъыз?

– Энди мен текстни окъуюм, сиз эсигизни ийиб тынгылагъыз...

Текстни бу халда тинтиу.

IX. Оюн «Бешташ».

«Къарачай-малкъар халкъ оюнлада» (Акъбайланы X). 59-чу бет.

X. Дерсни тамамлау, андан магъана, оюм чыгъарыу.

Сынау кёчюрюу. Щц хариф бла таууш.

Дерсни муратлары: къара таныудан билимлерин тинтиу эмда сынау. /Щ/ таууш эмда «Щ, щ» харифле бла шагъырей этиу; окъургъа, джазаргъа юретиу; окъулгъан харифлени, бёлюмлени, къыйын сёзлени къайтарыу,

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

1. Джазгъан заманда къалай олтурургъа, ручканы, дефтерни къалай тутаргъа кереклисин эсге салыу.

II. Окъулгъан харифлени, бёлюмлени, къыйын сёзлени къайтарыу, къалай джазылгъанларын къангада бир сабийге джаздыртыу: эл, къара, джумуш, таугъа, барыргъа, юй, суу.

III. Сынау иш (кёчюрюу).

Спорт

Бизни элде спорт секцияла бардыла. Анда къарачай тутушха, боксха, къол таш атаргъа, штанга кёлтюрге

юретедиле. Элчи джашчыкъла алагъа бек суйюб джю-
рюйдюле. Бизни элден кёб гёджеб чыкъгъанды.

Физкультура саулукъгъа игиди!

IV. /Щ/ таууш бла шагъырей этиу.

1. Назмуну устаз окъуйду.

Щётка ящикде букъса,
Ще харифни окъусакъ,
Тилибизге чолады,
Эки ша-ча болады.

2. Экранда «щ» харифи болгъан суратла кёргюзюб,
айтымла къурау.

3. Бу айтымлагъа анализ этиу, «щётка» деген сёзден «щ»
тауушну айырыу. «Щ» таууш тунакы болгъанын айтыу.

4. Устаз айтхан сёздеде «щ» тауушну табыу, сёзде
орнун айтыу.

(Устаз сабийлеге алай салады сорууланы, ала кесле-
ри теманы да, дерсни муратларын да ангыларча).

– /Щ, щ/ тауушланы айырырча къаллай сёз билесиз?
Мен болушайым. Ары кёгет джыаргъа болады, дагъыда
гардош, шыша...Ким айтыр? (*Ящик*).

– «Щ» харифни къаллай тауушу барды? (Къысыкъ
тауушу).

V. Китабны 100-чю бетин окъутуу, суратла бла сёзлюк
ишни бардырыу.

VI. Керилиу минут.

VII. Тизгинде «Щщ» харифле бла шагъырей этиу.

Устаз уллу бла гитче «Щ, щ» харифлени тизгинде
къалай джазылгъанын кёргюзтеди. Сабийле уллу бла гитче
«щ» харифни ушашлыкъларын айтадыла.

VIII. «Джазмалада» 55-чи бетде ишлеу.

1. Хар элибни, джазыучу тизгинни ичин толтуруб, башы
бла туб тизгинлеринден чыкъмай джазаргъа юретиу.

IX. Кёз ачыу, элберле билиу.

Юй башында – ала кюйюз,
Ортасында – джарты гырджын. (*Ай бла джулдузла*).
Башы – таш, тубю – таш,
Ортасы – баш. (*Таш макъа*).

Анасындан къызы туугъан,
Къызындан анасы туугъан. (*Суу бла буз*).

X. Дерсни тамамлау.

**«Ъ» (къаты белги) бла «Ь» (джумушакъ белги)
харифле**

Дерсни муратлары: ъ эмда «ъ» хариф бла ша-
гъырей этиу; тил айландырыу, байламлы тилни ёсдюрюу
ишлени бардырыу; табигъатха аяулу кёзден къараргъа
юретиу, миллетлик ангыларын байындырыу, терен этиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Озгъан дерсни тинтиу.

1. «Харифлени» 100 -чю бетин окъутуу, /щ/ тауушну
тюз айтдырыу.

2. Къангада, хурджунлу гетенледе сёзлени басмалатыу:
ваза, Москва, завод, фатар, фахму, къая, джаякъ, гяхи-
ник, къоянчыкъ, бояу, кямар.

III. Джангы дерсни тинтиу – «ъ» хариф бла шагъы-
рей этиу.

1. Назмуну устаз окъуйду.

Къаты белги дюргенди,
Джокъду энчи тауушу;
Башха тилден киргенди,
Болмагъанча къонушу.

2. Экранда суратланы кёргюзюб, айтымла къурау:
подъезд, съезд, объектив (фотоаппаратны).

Мен биринчи подъездде джашайма. Депутатла Акъ
юйге съездге джыйылгъандыла. Фотоаппаратны объективи
картны джууукъ-узакъ этерге джарайды.

3. Мен биринчи подъездде джашайма.

Бу айтымгъа анализ этиу, «подъезд» деген сёзден «ъ»
тауушну айырыу.

– «ъ» (къаты белгини) кесини тауушу джокъду, ол
къатында харифни тауушуна тийишеди, къаты этеди.
Дагъыда «ъ» (къаты белги) эки тауушну джазаргъа болу-
шады, ол бизге орус тилден келген сёздеде тубейди.

4. Сурат бла ишлеу.

Устаз, тубюнде берилген хапарны айтдырыр ючюн, керекли соруула бериб, ол хапарны сабийлеге кзурадтырады, кваты белги «ъ» болгъан сёзлени ачыкълайды, тюз айтдырады. *Сёзлюк*: кват – этаж, кёб кватлы – многоэтажный, туб кват – нижний, первый этаж.

Бу сахарды. Мында юйле кёбдюле. Энци юйле да бардыла. Энци юйлени бир неда эки эшиги болады. Кёб кватлы юйлени туб кватха кирген эшиклерине подъезд дейдиле. Аллай юйлени кёб подъездлери болады.

V. Керилиу минут.

VI. Джумушакъ белги («ъ») бла шагъырей этиу.

Назмуну устаз окъуйду:

Бу белги да кёнакъды,
Джумушакъды, азабды;
Къысыкъ хоншу сайлайды,
Татлы тил бла алдайды.

1. Басма «ъ» харифни кёргюзюу, кваты белги «ъ» бла тенгleshдириу, башхалыгъын ачыкълау.

2. Джумушакъ белги болгъан сёзлени керекли джерлерин джумушакъ айтыргъа юретиу.

Устазла бу кёзюуде иги эс бёлмегенлери ючюн, башха тилледен келген джумушакъ белги болгъан сёзлени кёб сабий тюз айталмай кылады: Ставрополь, лагерь, компьютер...

3. «Харифлени» 101-чи бетинде экинчи сурат бла ишлеу.

4. Сурат бла айтымла кзурау.

Джашчыкъ дерс этеди. Компьютерде ол дерсге керекли затлагъа кыарайды.

VII. Керилиу минут.

VIII. «Джазмалада» 56–57-чи бетледе джумушла бла ишлеу.

Хар элибни, джазыу тизгинни ичин толтуруб, баш бла туб тизгинлеринден чыкъмай джазаргъа юретиу.

IX. Дерсни тамамлау.

Байрам дерс: Харифлени байрамы

Ариу сёзге терилме,
Ачы сёзге керилме,
Акъыл сёзде хорлама,
Джалгъан сёзде орналма,
Тёзе билген билинир,
Аман дженгил терилир.
I. Устазны сёзю.

– Хурметли джамагъат! Багъалы кёнакъларыбыз!
Окьюучуларыбыз!

Бюгюн бизде бек уллу байрамды. Биз, 1-чи классны сохталары, кыарачай алфавит бла танышдыкъ. Энди биз болгъан харифлени танийбыз, окъуй, джаза да билебиз.

Багъалы сабийле! 1-чи сентябрда келген эдигиз сиз школгъа. Бюгюнлюкде уа окъуй да билесиз, джаза да билесиз, санай да билесиз! Сиз школда окъугъанладан барындан да гитчесиз, алай болгъанлыкъгъа сизни кыаралыбызны окъуй-джаза билген адамларына кёшаргъа боллукъду. Бек сюйген китабыгъыздан, «Харифледен», дуниядан кёб тюрлю хапарла окъудугъуз, адамла бла, сахарла бла, таула бла, суула бла дагъыда кёб сейирлик затла бла шагъырей болдугъуз.

Мен сизни да, ата-аналаны да, джыйылгъан миллетни да ма бу алапат байрам бла алгъышлайма!

Энди не билгенибизни кёнакъларыбызгъа да айтайыкъ, кёргюзген да этейик.

Б а й р а м н ы   б а р ы у у

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Чалыкъламай толтурургъа.
Ишде мен артха кыалмам,
Окьюудача барырма.
Школуму бошаргъа
Усталыкъ да алырма.
Агъач уста болурма,

Не моторну билirme,
Къралыма джарарча
Джашау джолгъа кирирме.

(Байрамукъланы Х).

Зынгырдауукъ къонгурау,
Зынгыр-зынгыр этсенг а,
Кечикдирмей дерслеге,
Сен окъургъа элтсенг а!
Тынч турма да, къонгурау,
Хар дерсимде кымылда.
Энтда «бешчик» алгъанма –
Джарыгъыракъ зынгырда.

(Шидакъланы М).

(Къонгурау къагъылады)

3. (Харифле (окъуучула) тизилибдиле, башларында бёркчюкле, керекли хариф бёркчюкню ал бетине джазылыб).

Устаз: Гочияланы Софьяны «А-дан башлаб алгъышым» деген назмуларына тынгылагъыз.

А
Арымасын атынг,
Абынмасын джашынг,
Аман айтылмасын,
Аджал къатылмасын.

Б
Баба къуран окъусун,
Биба урчукъ толтурсун,
Билял отунла джарсын,
Балбу къонакъла алсын.

Г
Гардош хычын тепсиде,
Гоппан бла джау салыгъыз,
Габырайланы тешиб,
Гаммешлени сауугъуз.

Д
Далхат къошха кетеди,
Дауум азыкъ этеди,
Дугъумчукъ да Асланчыкъланы
Дыгъы-дыгъы этеди.

Дж
Джау джуммакъланы джутаикъ,
Джуурт ичиб джатаикъ,
Джети сагъатда къобуб,
Джерге урлукъ атайикъ.

З
Зауукъ эте джашайикъ,
Зарны джардан атайикъ,
Зем-зем сууладан ичиб,
Загъыданны чалайикъ.

И
Игиликле кёрейик,
Иркле, ёгюзле кесейик,
Итинг ачдан улумасын,
Ишден джашынг сууумасын.

К. Къ
Къарачайда джашайикъ –
Къала болсун юйюбюз,
Как бла къакъ эт ашайикъ –
Къадар болсун кюнюбюз.

Л
Лахор эте, лай эте,
Лаба сууда джюзейик,
Лохпай джашчыкъла тууб,
Лячин тутуб кёрейик.

М
Макъырсынла къозула,
Мамырлы ёзенледе,
Макъамла да согъула,
Маралла тепсей кенгде.

Н

Нартла ёсген джерледе,
Нюрлю тангла атсынла,
Насыб тойла юйледе,
Накъыш тиге апсынла.

О

Ожай минсин атына,
Олий джексин арбаны,
Огъур чыкъсын аллына,
Оннга болсун баргъаны.

П

Пердауусха барайыкъ,
Пайруз ташла алайыкъ,
Примпук болсун юсюбюз,
Пилге миниб тюшюбюз.

Р

Разы болсун миллетинг,
Рахат тегюб келбетин,
Раджаб айны Айыча,
Рачикъау нартны тайыча.

С

Сабий къызчыкъ кюлгенча,
Сабах тюшден уяна,
Сейир кекден тюшгенча,
Сыйлы Кюнден уяла.

Т

Таулада атханча танг,
Тар ёзенни кенг этген,
Таурух болгъан нарт атанг,
Ташлада джазма кесген.

У

Урлугъуча тирлиги:
Усталыгъы, учханы,
Улан орну – бешиги,
Ууаныгы, тарпаны.

Х

Хазнанг дунягъа джетсин,
Хайырынг къурумасын,
Хариблик кери кетсин,
Харам иннет урмасын.

Ч

Чауул ташынг тебмесин,
Чыгъанагъынг ёсмесин,
Чартламасын къойларынг,
Чачылмасын тойларынг.

Ш

Шайтан сени джыкъмасын,
Шамши терге чыкъмасын,
Шапагъат төре болсун,
Шатлыкъ элинге къонсун.

Ы

Ыстым тойла кёб болсун,
Ырыс бизге джетмесин,
Ындыр мелхумдан толсун,
Ырхы джолну кесмесин.

Э

Эбзеден къонакъ келиб,
Эзеу анга чабмасын,
Элингде сабий ёлюб,
Эртден къуугъун басмасын.

Ю

Юйюнг толуб туудукъдан
Ючаякъла къурсунла,
Юзюлмейин зауукъдан,
Юйдегиле туусунла.

(Сахнагъа Тарыхла(санаула) чыгъадыла).

Сохта (къууанчлы): – Биз санай да билебиз! Тынгыла-
гъыз!

(Сабийле, кийимчиклерине да тархла (цифрала) тую-
релиб, бирем-бирем хар бири кесине аталгъан назмудан
сора сахнагъа чыгъадыла).

Назмуланы Сылпагъарланы Кулина къурагъанды.

«БИР» – Субай терек – бутакъсыз,

Булчукъсуз, чапыракъсыз.

Сан аскерни санауун

Ол башлайды ажымсыз.

Сау санланы тизгенде –

Ол бёлунед кесине.

«ЭКИ» – Къынгырбоюн дуадакъ
Акъ тенгизде джюзеди.
Дерс этмеген сабийни
Тефтерине киреди.
Уялгъандан къызара,
Эринчекге кюледи...
Ырысламай, атын айт, –
Бу биз айтхан, шо, неди?

«ЮЧ» – Оракъ саблы орагъым –
Джарамайды орургъа.
Окъуучуну алгъаны –
Талпымаса окъургъа.
Андан «дагъан таймаз» деб,
Санайла аны огъургъа.

«ТЁРТ» – Кёкге ауузу ачылыб,
Къуйрукъчугъу салыныб,
Бирча теб-тенг экеулен
Кереленсе, ол чыгъа,
Дагъыда ол экеулен
Къошуллуб да, – ол чыгъа!

«БЕШ» – Къынгыр саблы чолпучукъ,
Сабы артха бюгюлюб.
Аны алсала, сохтала
Той туталла суйюнюб.
Анча санлы бир затла –
Тёрт санынгда тизилиб.

«АЛТЫ» – Токъмакъ башчыкъ – тюрбюнде,
Джигейчиги – ёргеде.

«Бир», «эки», «юч» дегенде,
Барына да бёлюне.

«ДЖЕТИ» – Гылдыуайлы чалкъычыкъ –
Джарамайды чалыргъа.
Башхартады бир ыйыкъ
Аны ышанын айтыргъа.
Талай джулдуз юйюрге
Анча джулдуз тизиле.

«СЕГИЗ» – Ингичкебел субайчыкъ,
Эки бирча тогъайчыкъ,
Таб къубуллуб сюелед,
Тёрт сау саннга бёлюнед.

«ТОГЪУЗ» – Джангыз кёзлю токъмакъбаш,
Джангызаякъ сюеле.
Аягъы уа голчуракъ,
Аллы таба бюгюлед.
Ашураны джырнасы
Анча затдан этилед.
Эсеблеуню бардырсанг, –
Юч сау саннга бёлюнед.

(Сылпагъарланы К).

(Сабийле сахнагъа бары да чыкыгъандан сора, «математикалыкъ диктант» бардырылады оюн халда. Устаз, сёз ючюн, айтады: «Ючге бешни къошсанг, ненча болады?» «Тархла» (сабийле дженгил сагъыш этедиле, сора, сёз ючюн, «Сегиз» дженгил аллына бир атлам этеди. Сорууланы «джыйырман» ичинде къууаргъа боллукъду).

4. – Биз тебсей да билебиз!!!

Тебсе, тебсе, ойнатчы санланы,
Харс къагъыгъыз аямай къолланы,
Къысха тартчы къобузну –
Кёргюзейик оюнну.

5. Тебсеу «Шуточная»

6. Назму окъуу.

– Хайда, аланла, джюрюгюз,
Биз окъургъа барайыкъ,
Туугъан кеси тилибизде
Билим-акъыл алайыкъ.
– Окъумагъан сокъурду,
Сокъур ташха абыныр,
Бусагъат дуняда
Кёз ачмагъан къабылыр.
– Билим – дуняны бийи,
Билим – дуняны бачхычы.
Хар не затны сен суйсенг,
Билим – аны ачхычы.

(Алийланы У. Дж).

Белляу сёзю анамы –
Ёзеними саламы,

Къонакълагъа – суусабым,
Ана тилим, китабым.
Уян энди, тенгчигим,
Кюн тау башладан къарады,
Эрлей тур да сен кийин,
Заман озуб барады.
Санларынгы сен ойнат,
Джуу бетинги, къолунгу,
Школгъа заман озгъунчу, –
Алай аша ашынгы.
Ашаб, ичиб бошасанг,
Бар школгъа окъургъа,
Хар не тюрлю джанындан
Окъуб, билим алыргъа.
(Гочияланы С).

7. «Эринчек джашчыкъны тарыгъыуу»
(Ёзденланы Рашид)
(Сабийле сценкачыкъ саладыла).
Автор:

Сууукъ къышны тебериб,
Джаз киргенд элге.
Бачхалада къар эриб,
Синггенди джерге.
Суудан тоуб, кеф болгъанд,
Джылыннганды джер.
Къыш джукъудан аязыгъанд
Бюгюн бизни эл.

Сохта:

– Уллу, гитче киргелле
Бирден бачхагъа,
Баразала этгелле,
Гардош салыргъа.
Мени ойнарым келеди,
Сюймейме ишни!
Гардош салыр заманым
Къайда бард мени?!
Баразагъа ийилсем,
Арылды белим

(– «Белим арылды» (къычырыб айтады), «Къарт болгъанса!» – *деб да, бир къызчыкъ кюледи*).

«Белим арылды», – десем,
Кюледи келин.
Атам къарайд огъурсуз.
Меннге чамланад.
(Атасы: «Тур, сен хомух»)
«Болма, – дейди, – болумсуз!»
Ауузу «от чагъад»!

Акка:

«Ишлемеген тишлемейд», –

Сохта:

Деб урушад акка.
Ол кеси уа ишлемейд,
Урушса да манга!

Сохта: Кесинг нек ишлемейсе?!

Акка : Къарт болгъанма мен.

Сохта: Ол чурумму да!

Акка: Аллах уялтмагъан!!! (Таякъ бла сермейди)

Сохта:

Къача кетиб аладан,
Анама барсам:

Ана:

«Айыбды адамладан, бюгюн бош турсанг»,

Сохта:

Дейди меннге анам да,
Бере челекни...
Аккам, анам, атам да,
Сюймейле мени!
Бир кесекден, мен ёсsem,
Аккача болсам, (пауза)
Ма, кёрюрме ишлесем,
Чырт гардош салсам!

Устаз: Бизде аллай эринчекле джокъдула да, сабийле?!

– «Харифле» китабыбыз бизни къралыбыздан да ханпарлы этгенди.

Сохтала:

– Бизни кърал уллуду. Аны аты Россияды. Ара шахары Москвады.

– Биз Къарачай-Черкес республикада джашайбыз. Республикабызны ара сахары – Черкескеди.

– Бизни республикада 4 сахар барды. Аланы атлары: Черкесск, Джэгетей-Аягъы, Къарачай сахар, Курорт Теберди.

– Европада эм мийик тау бизни Минги Тауубузду. Аны юсюнде не исси кюнледе да къар чырт эримеген джерлери барды.

– Бизни сууларыбызны кирсизлигини юсюнден, тауларыбызны ариулугъуну юсюнден, адамларыбызны игликлерини юсюнден, туугъан эллерибизни юсюнден биз кёб джыр да билебиз:

1. «Минги Тау». Семенланы Сымайыл

(Бир къаууму джырлайды, 2-3 пара тебсейди. Къобуз согъулады, харс урулады).

2. «Айючук» (джыр). Ёзденланы А. («Эльбрусоид» – Карач.-балк. музыка)

Джаяу джолну кетиб барад Айючук,
Томалады къынгыраякъ джюрюкчук.
Баштебенча кёрюнсе да, – ётлючук,
Ол чегетде барындан да кючлючук.

Къарт Айюге салам беред, джол къояд,
Алдауукъчу тюлкючукню уялтад,
Ол ёз къоркъакъ къоянчыкъгъа болушад,
Къылыкъ этген бёрючукге урушад.

Ол устады халкъ джырланы джырларгъа,
«Тюз тепсеуге», «Абезекге», «Джангызгъа».

Чолпу, къашыкъ, аякъ этед агъачдан,
Сыппа салат ол джууукъда танышлан.

Ол чегетде аджашханнга – джол уста,
Джети атагъа дери санайд ол уста,
Дерсге барса, ол алады «тёрт» бла «беш»,
Анга ушагъанла бла сен тюбеш!

3. (Джашагъан джерлерине кёре, ол джерни юсюнден джыр бар эсе, джырлансын, алай тюл эсе, назму айтылсын).

4. «Боз алаша» (къарачай-малкъар халкъ джыр – «Эльбрусоид» – Карач.-балк. музыка, анс. «Алания»). Бир къаууму джырлайдыла, башхалары тепсейдиле.

Сохта:

Мени джуртум – мийик сыртла, къаяла,
Джашил чегет, шоркъа суула, тенгизле.
Тауда элле, дангыл тюзде сахарла,
Сюймеклигим къалай уллуду сизге.

Устаз:

– Энди, ким кёб элбер джомакъ билаллыкъ эсе, бир кёрейик, саугъа да берейик!

Элберле

Эл ичинде бир ана
Кёб сабийни сюеди,
Анга келиб киргеннге
Акъыл – билим береди. (Школ)

Бир затым барды да:
Ат болуб да чабады,
Къуш болуб да учады. (Билим)

Таууш этмей сёлешген,
Халкъгъа акъыл юлешген. (Китаб)
(дагъыда талай джомакъ)

«Харифле» китаб:

– Мен **Китабма!** Тюшню тюнча этейим,
Сени алыб, джудузлагъа элтейим,
Сени къатыш таурухлагъа кирейим,
Къызгъанмайын акъыл байлыкъ берейим.
Мен **Китабма!** Шохум болсанг ёмюрге,
Бир джерде да саналмазса телиге.

(Ёзденланы Рашид)

Алфавит

А-дан тизиб башладыкъ,
Я-да ишни бошадыкъ.
Бу джорукъну атына
Алфавит деб атадыкъ.
Хар бирини аты бар,
Орну, хаты, саны бар;
Иги сохта окъуса,
Отуз сегиз харфы бар.

(*Акъбайланы Харун*)

Устаз:
Джылны чакълары уа къайсыладыла? (Къыш, джай,
джаз, къач)

Оюн «Къачан?»

Джылны чакълары

Устаз:

Джелле къаты, кюнле сууукъ,
Джайдан эсе, къышха джууукъ,
Терекледен алмаланы къагъадыла,
Чапыракъчыкъла сары болуб агъадыла.

Къачан? (*Къачда*)

Акъ джабыу джабханды
Ташны, тауну, юйню, бауну,
Оджакъланы тютюнлери
Къызыу-къызыу чыгъадыла,
Къурт, къамыжакъ да

Джер тубюнде бугъадыла....

Къачан? (*Къыш*)

Къарла да эриб,

Шоркъаладан агъадыла,

Къар тубюнде

Джанкъозчукъла чагъадыла.

Къачан? (*Джаз*)

(Байрамкъулланы Ф).

Устаз:

Энди ойнайыкъ. Оюн «Бу уа неди?»

Шохуду адамны,
Сакълайды арбазны,

Уллуду сезими,

Чыдамы, тѣзюмю.

Ызларгъа гудуну,

Адам да джетмейд муну. (*Ит*)

Джангур джауса –

Джибитдирмез.

Кюн къыздырса, –

Кюнню иймез. (*Кюнлюк*)

Ичи от кибик,

Тышы тоб кибик. (*Харбуз*)

Кюндюз джанады,

Кече батады. (*Кюн*)

Мени ашамайла, менсиз джукъ ашамайла. (*Туз*)

Уудукъ, уудукъ

Сууурдукъ.

Ой, къазанда къууурдукъ.

Къууут этдик

Тартдырыб.

Ашадыкъ

Бал татдырыб. (*Нартюх*)

Ананг тылы басды да,

Отха къазан асды да, –

Мени чѣплеу джауда биширдиле,

Сени ауузунга тюшюрдюле.

Бар эдим да – джокъ болдум.

Ач эдинг да – токъ болдунг. (*Локъум*)

Устаз: Келигиз, барыбыз да бир «сыйланайыкъ»,
къарачай хантланы айта биллик эсегиз.

Сабийле: Айран, сохта, джѣрме, локъум, хычын, суу-
саб д.а.к.

III. Къонакълагъа сѣз.

IV. Байрам дерсни тамамлау.

Устаз: – Муну бла «Харифлени» таныб бошагъаны-
бызгъа аталгъан дерсибиз бошалды. Китаб акъыл-билим
береди, кѣб затха юретеди. «Китаб адамны шохуду», – деб
аны ючюн айтылады.

Сиз да, сабийле, къалгъан китабланы да былай иги
окъуб, школну бошаб, биришер ишни баджаргъан адам-
ла болугъуз!

Сау къалыгъыз! Эсен кѣрюшейик! Къууаныр байрам-
ларыбыз кѣб болсунла!

1 КЛАСС. КЪАРАЧАЙ ТИЛ (ДЖАЗЫУ)

Сёлешиу тил неди? Джазма тил неди?

Дерсни муратлары: *джазыу, сёлешиу* тилле не болгъанларындан ал билим бериу; тил *чемерликлерин* ёсдюрюу; тил байлыкъларын ёсдюрюу бла бирге сёзледен тауушларын ачыкъ чыгъарыу мадарланы хайырландырыу, аны бла бирге сёзлени грамматика излеген джорукъла бла айта эм джюрюте билирча мадарланы эсинде тутуу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Джангы дерсни тинтиу.

Устазны ал сёзю:

– Къарачай тилни дерслери бюгюнден башлаб джангы халда барырлары бла шагъырей этиу.

– Биз энди къарачай алфавит бла шагъырей болдукъ. Бютеу харифлени таныргъа, тауушланы айтыргъа юрендик. Тауушланы айтхан заманда къалай эшитилгенлерин айыра билебиз.

Бюгюнден башлаб, *къарачай тилде джазыу* бла *ана тилде окъууну* башха-башха юрене башларыкъбыз.

– Энди бир айтыгъыз, джер башында хар затны да тили бармыды? (Джаны болгъан затланы барыны да барды тили).

– Къайсы затла сёлеше биледиле? Сёлешиб бири бирин ангылагъан кимди, неди? (Адамды).

– Адамла къалай ангылайдыла бир-бирлерин? (Сёлешиб, ушакъ этиб, окъуб).

– Сёлешген заманыбызда биз ол нени юсюнден сёлешгенибизни барын да кёрюб барабызмы? (Огъай).

– Не сёлешгенибизни эшитебизми? Не затны эшитебиз? (Тауушну, сёзлени).

– Сёзле айтсакъ, хапар къурасакъ, сёлешсек, ол тилге сёлешиу тил дерге боллукъду. Къайтарыб бир айтыгъыз. (Сёлешиу тил).

– Къуру ауузубуз бла сёлешиб къалмай, дагъыда бир бирибиз бла не затла бла, нелени болушлукълары бла сёлешебиз? (*Телефон бла, радио бла, телевизор бла*).

– Тюз айтасыз. Бизге сёлешиу тилде кёб болушмакълыкъ затла бардыла...

III. Суратла бла ишлеу.

– Юй хайуанла бизнича сёлеше билемидиле? (Огъай).

– Ала бир-бирлерин къалай ангылайдыла? (Кеслерича таууш этедиле).

– Ийнек къалай чакъырады бузоун? (Ёкюрюб).

– Къойла уа? (Мангыраб).

– Эчкиле уа? (Къычыб).

– Итле уа? (Юрюб).

– Киштikle уа? (Макъырыб).

– Ат а къалай билдиреди тайчыгъына? (Кишнеб).

– Четте джанууарла уа къалай билдиредиле кереклилерин?

– Бёрю? (Улуйду).

– Айю? (Мурулдайды)...

– Кёремисиз, хар джаны болгъан зат бир-бирине керекли затын кесича билдиреди.

– Энди бу сагъынганларыбызда къайсы затды сёлеше билген, ушакъ этген, джырлай билген, хапар, таурух айтхан? (Адамды).

– Тюз айтасыз, джангыз адамды сёлеше билген.

– Сёлешиу тил неледен къуралгъанына бир къарайыкъ. (Устаз таблицаны кёрюзеди).

Таууш–бёлюм–сёз–айтым–хапар–сёлешиу тил

IV. Таблица бла ишлеу.

– Келигиз, ТАУУШ бла БЁЛЮМДЕН чынгаб, СЁЗГЕ джетейик да, бир-бирибиз бла сёлешиб бир кёргюзейик:

V. (Эки сабий доскагъа чыгъадыла, диалог къураб сёлешедиле). Сёз ючюн:

– Салам, Абрек! (Салам, Аслан!).

– Сен киногъа барамыса? (Огъай, анама болушама, джер къазама).

– Кел, Абрек, мен да болушурма, киногъа барайыкъ да, андан келсек бирге ишлербиз! (Болсун!)

– Билемисе, кинону бир бек махтагъандыла да джашла, биз да бир къарайыкъ. (Ашхы, Аслан!)

– Кёремисиз, сёлешиу тил къалай игиди, бир-биринги ангылайса.

Керилиу минут.

– Энди бир айтыгъыз, сёлешгенден сора уа не этерге керекди адам? Эсигизге бир тюшюрюгюз, биринчи адамла бир-бирлерине къалай билдиргендиле сагъышларын? Ташлада, терекленини къабукъларында не эте эдиле? (Джазгъан эте эдиле).

– Къалай джазгъандыла? 9-10 бетлеринде китабыгъызда къарачыгъыз, къалай джазгъанларын эсигизге тюшюрюгюз.

– Къаллай назмучукъ юреннген эдик?

– Айт! – деб айтсанг, хауада

Сёзден таууш туады;

– Джаз! – деб джазсанг, къагъытда

Ол джюз джылны турады.

– Китаб окъуй, джаза билген адамгъа не береди? (Билим береди. Окъуй, джаза билмесек, билимлиле боллукъ тюлбюз. Бюгюн окъугъаныбызны кёб турмагъанлай унутуб барлыкъбыз...)

– Джаза билир ючюн, нелени юреннгенбиз? (Харифлени).

– Харифледен неле къурайбыз? (Бёлюмле).

– Бёлюмледен а неле къурайбыз? (Сёзле).

– Сёзледен а неле къурайбыз? (Айтымла).

– Айтымладан а неле къурайбыз? (Хапарла).

– Кёремисиз, сёлешген бла къалмай, биз джазаргъа да билирге керекбиз. Джазма тилибиз энди неден къуралгъанына бир къарайыкъ:

Хариф–бёлюм–сёз–айтым–хапар–джазма тил

– Тюрлю-тюрлю хапарланы неледе окъуйбуз, къайда кёребиз? (Телевизорда, китаблада, журналлада...)

– Келигиз, джазма тил бла къалай хайырланнганыбызны кирсиз джазгъан такъыйкъада кёргюзейик.

VI.Тюз джазыу эмда сёзлюк ишни бардырыу

Къ къ къа къо къу къы

Сёзлюк: **Къобан суу** – река Кубань (суратларын кёргюзюу, къысха хапарлау); **къобуз** – гармонь; **къоян** – заяц; **къурт** – червь; **къызчыкъ** – девочка...

(Устазны болушлугъу бла къыйын (джангы) сёзлени магъаналарын суратын неда къаранчхасын кёргюзген дегенча лагъымла бла хайырлана, ачыкълау, айтымла къуратдырыу, дефтерге кёчюрюу, **къ**-харифни тюбюн сызчыкъ бла тартдырыу).

Къарачайда эм уллу суу **Къобан** сууду.

Бурун **къ**ыл **къ**обуз болгъанды.

Къоянчыкъ **къ**оркъакъчыкъды.

– Бу айтымланы сюзейик: Биринчи айтымда ненча сёз барды?

– Къобан деген сёзде ненча хариф, ненча таууш барды? (5 хариф, 5 таууш).

– Къоянчыкъ деген сёзде уа? (7 хариф, 8 таууш: **я** хариф эки таууш этеди – [й] бла [а]).

Керилиу минут.

VII. – Энди суратла бла ишлейик, хапарын айталлыкъ бир кёрсюн. 104-чю бетде гитче суратланы уллусуна къараб, сабийлеге «Кюзде кёгет джыйыу» деген темагъа хапар айтдырыу

– Суратда кимлени кёресиз?

– Сабийле не ишлейдиле?

– Ала кёгетлени нелеге джыядыла?

– Кёгетлени неге хазырлайдыла?

– Къалай ангылайсыз бу сёзлени: «**Джайда бир кюнню ишлесенг, сау джылны ач болмазса!**» – дегенни?

VIII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Бюгюн дерсде нени билдик? Сёлешиу тил деб неге айтабыз? Джазма тил деб а неге айтабыз?

Тауушла бла харифле

Дерсни муратлары: тауушла бла харифлени къайтарыу, ачыкъла бла тунакыладан ал билимлерин бегитиу; сёзлени айтылыуларына кёре джазыу (транскрипция этдириу); тил байлыкъларын ёсдюрюу; сабийлени ана

тиллеринде тюз сёлеширге эмда джазаргъа юреннген заманда хар сёзюнде бютеу не тюрлю тауушланы да тюз айтдырыргъа тырмашдырыу

Д е р с н и б а р ы у у

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Ётген теманы къайтарыу:

– Джазма тил бла сёлешу тил неге керекдиле адамгъа?

III. Джангы тема бла шагъырей этиу:

– *Таууш* деб неге айтабыз? (Айтылгъанны эшитгени-биз тауушладан къуралады).

– *Хариф* деб а? (Харифлени джазабыз, кёребиз).

– Къаллай тауушла билебиз? (Ачыкъла бла тунакыла).

– Ачыкъла деб нек айтабыз? (Ачыкъ тауушланы созгъан этебиз, ачыкъланы айтыб джырлагъан этебиз).

Устаз доскада джаза барады, сабийле да дефтерлеге, устазны ызындан тауушланы тюз айта, джазадыла.

– Ненча ачыкъ хариф барды? (Ондула – а, о, у, ы, э, е, ю, я, ё, и).

– Ненча таууш барды? (Сегиз – а, о, у, ы, э, и, ю [юй], ё [ётмек]).

– Сезиз нек болдула тауушла? (Я бла е – эки таууш этедиле).

– Кирсиз тауушла быладыла: [а] – алма, [у] – урчукъ, [о] – орун, [э] – эскимо, [э] – элек, [ы] – ыргъакъ, [и] – ит, [ё] – ёгюз, [ю] – юй, юлюш).

– Ачыкъланы къайсы бёлюмлеге белебиз? (Къатыла – [а], [у], [о], [ы]; джумушакъла – [э], [ю], [ё], [и]).

– Аладан сора къаллай тауушла билебиз? (Тунакыла).

– Ала къаллай къауумлагъа юлешинедиле? (Зынгыр-дауукъла бла сангыраулагъа).

– Къайсыладыла зынгырдауукъла? (Б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, л, м, н, нг, р, у (къысха) – 15-диле).

– Къайсыладыла сангыраула? (к, къ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ – 11-диле).

– Бары да биргелей? (Б, в, г, гъ, д, ж, дж, з, й, к, къ, л, м, н, нг, п, р, с, т, у(къысха), ф, х, ц, ч, ш, щ – 26-дыла).

– Былада паралары болгъанла къайсыладыла? (Б-п, в-ф, г-к, гъ-х, д-т, дж-ч, ж-ш, з-с – 8 пара)

– Алагъа тунакыла нек дейбиз? (Тунакыла бла джыр-лаялмайбыз, аланы созалмайбыз, ала тунакы таууш чыгъарыб къоядыла).

– Тунакыла бла, ачыкъла бла неле къурайбыз? (Бёлюм-ле).

– Къайсы тауушла къурайдыла кеслери бёлюмлени? (Ачыкъ тауушла).

– Тунакыла кеслери къураяламыдыла бёлюм? (Огъай).

IV. Ушакъ «Окъуу, билим – была адамгъа не бередиле?»

– Доскада сёзлени окъугъуз. (Сохта, устаз).

– Аууздан бу сёзле бла айтымчыкъла къурайыкъ.

– Хар айтымыгъызда ненча сёзюгюз барды?

V. Тюз джазыу эмда сёзлюк ишни бардырыу.

Дж дж джа джо джу джи джы

Сёзлюк: *Умут – мечта; разыма – доволен; тылы – тесто; заман – время.*

Сёзле бла айтымла къуратыу, иги айтымланы джаздырыу.

Сёз ючюн: *Туугъан джуртума барыргъа умут юз-мей джашайма. Мен устазыма разыма. Анам хычын этерге тылы басды. Заман учуб барады.*

VI. Китабда ишлеу.

105-чи бетде **3-чю ишни** аууздан толтуруу, тубюнде-ги сёзлени дефтерлеге джаздырыу, хар сёзде ненча хариф, таууш болгъанын ачыкълатыу.

Сёз ючюн: *Буджигит – 8 хариф, 8 таууш...*

– Энди басым салайыкъ сёзлеге. Кёбюсюне сёзде *басым* къайсы бёлюмге тюшеди? (Арт бёлюмлеге)...

106-чы бетде *джорукъла* бла шагъырей этиу.

Сабийлеге ишни ангылатыб, дефтерлеге да, доскада да **5-чи ишни** джаздырыу.

VII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу:

– Тауушла бла не этебиз? Харифле бла уа? Къаллай тауушла бардыла?

Ненча ачыкъ хариф барды? Ала бла не эте «биледи-ле»? – Тунакыла бла джырларгъа боллукъмуду?

Ачыкъ харифле бла тауушла

Дерсни муратлары: ачыкъ харифле бла тауушланы башхалыкъларын эгертиу; къуралыуларына кёре аланы къауумлары бла шагъырей этиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу; сёзню аллын эшитдирмей, аягъын джудуруб, не кыйыныракъ тауушланы чалдырыб, тили айланмай кыйнала эсе, устаз, сакъ болуб, хар сабийге энчи тынгылаб, халатын, джангылычын тюзетиу, ол сёзлени кеси ачыкъ айтыб, сабийлеге къайтарыб айтдырыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени эслерин дерсге буруу.

II. Харифлени эмда тауушланы къайтарыу.

– Тауушланы не этебиз? Харифлени уа? Къаллай тауушла бардыла?

– Ачыкъ тауушла бла не этерге болады? (Джырларгъа, созаргъа, кычырыргъа...)

– Ачыкъ тауушла кеслери не къурайдыла? (Бёлюм: о-рун, У-мар, а-на, а-та...)

– Ачыкъ тауушланы дагъыда къаллай къуллукълары барды? (Тунакыла бла бёлюмле къурайдыла, тунакыланы джумушакъ, къаты этедиле, ачыкълагъа басым салынады).

– Къайсыладыла ачыкъ тауушла?

– Алагъа къатыла, джумушакъла нек дейбиз?

– Къаты ачыкъ тауушла бла ким сёзле къураб джаздырады? (Сабийлени югюлерин джазаргъа).

– Джумушакъ ачыкъ тауушла бла уа? (Сабийлеге айтдырыб, дефтерлеге джаздырыу).

– Нек болдула ачыкъ тауушла сегиз?

– Ачыкъ харифле уа ненчадыла? (Ондула).

III. Тюз джазыу.

Аа ла ра ал та ат да аз

Сёзлюк: *устá* – мастер; *чиллэ* – шёлк; *чагá* – тятка; *къонгурау* – звонок.

Сёзле бла айтымла джаздырыу.

Хусей агъач чолпула этерге устады. Келинни башындан чилле джаулукъ атадыла. Гардошха чага этер заман болгъанды. Школ къонгурау сабийлени дерсге чакъырды.

IV. Китаб бла ишлеу.

106-чы бетде джорукъларын окъутуу, ангылатыу, 9-чу ишни устаз бла биргелей толтурургъа.

V. Ушакъ: «Кесинги сакъла» – деген темагъа.

Сабийлеге хапар айтдырыу: кеслерин токдан къалай сакъларгъа керекди, сернек бла ойнамазгъа, джолда къалай ётерге, джолну къайсы джаны бла джюрюрге кереклисин ачыкълау.

VI. Оюн «Тёгерек сынджыр къура» – устаз бир ачыкъ хариф айтса, сабийле ол хариф бла башланган сёз табдыла, экинчи сабий ол сёзню аягъында хариф бла башланган сёз айтады: а- алма, атлы, ыргъакъ, къармакъ, къала, Айтек, Керам...

VII. Дерсни тамамлау:

– Дерсде не джангы зат билдигиз? Неде джаратырыкъсыз билгенигизни?

Тунакы харифлени джазабыз

Дерсни муратлары: тунакы тауушланы къуралыуларына кёре тунакы харифлени къауумлары бла шагъырей этиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу; сабийле кеслери тюз сёлешген бла къалмай, тенгчиклери сёлешген сёзде халатланы эслеб, аланы тюзете билирге алландырыу; аны бары бла бирге сабийлени интонация – акъырын неда кёлтюртуб сёлешиу – джорукълагъа тырмашдырыу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Ачыкъ харифлени, тауушланы къайтарыу.

– Суратлада нелени кёре эсегиз, аланы атларын джазыгъыз. (Ит, къоян, ийнек, тюлкю).

– Сёзде ачыкъ тауушланы тюрлерин сызыгъыз. (Ус-тазны болушлугъу бла, сабийден сабийге кёзююню бере)

2. Тунакыланы къайтарыу.

– Тунакы (кысыкыла) деб, бир къауум тауушлагъа нек айтабыз?

– Къаллайла боладыла тунакыла?

– Зынгырдауукъла къайсыладыла?

– Сангыраула уа?

– Алагъа алай нек айтабыз? (Зынгырдауукъла таууш этиб айтыладыла, сангыраула акъырын, гырхыракъ айтыладыла)

– Орус тилден башха ненча нёгерли тунакы таууш барды? (Дж/ч бла гъ/х).

III. Тюз джазыу, сёзлюк иш.

Нг нг нга нгу нгы нги тенг те-нгиз

Сёзлюк: *мийик* – высокий, *алашá* – низкий; *ёрлегенди* – взобрался, *энишгэ тюшгэнди* – спустился. (Быланы барын да сюжет суратчыкълада кёргюзюб ангылатыу)

ыйык кюн – воскресенье; *баш кюн* – понедельник; *гюргэ кюн* – вторник; *барáс кюн* – среда; *ортá кюн* – четверг; *байрým кюн* – пятница; *шабáт кюн* – суббота.

IV. Текст бла ишлеу. Къыйын ана тилни энчи тауушларын тюз айтдырыу эмда джаздырыу.

Сен, кёкге джете, мийиксе,

Ууакъ тауланы ичинде.

Мияла кибик, джылтырай

Къанга бузларынг юсюнгде.

Азбар этиу, макъамина тынгылатыу, эсде тутуб джазыу, суратлагъа къарай, магъанасын ачыкълау.

V. Китаб бла ишлеу.

108-чи бетде джорукъ бла шагъырей этиу, устазны болушлугъу бла **10-чу ишни** джаздырыу.

Керилиу минут.

VI. Ауздан суратлау иш. «Кавказны таулары». Тауланы, ёзенлени ариулугъун ачыкълагъан суратла бла къысха хапар къурау.

VII. Бёлюмлени толтура сёзле джазыу:

А-..., са-..., ул-..., би-..., джа-..., къа-..., а-..., фа-... .

VIII. Дерсни тамамлау:

– Тунакы тауушла деб, нек айтабыз бу тауушлагъа? Къайсы джыргъа тынгыладыкъ? Алгъан билимгизни неде джаратырыкъсыз?

Диктант «АНАМ». Ачыкъ эмда тунакы харифле

Дерсни муратлары: сёзлени тюз джазыу джорукъларындан билимлерин эсгертиу эмда тинтиу; ыйыкъны кюнлерин билдириу эмда азбар этдириу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау, дерсни мураты бла шагъырей этиу.

II. Текстни окъуу, шагъырей этиу, ангыламагъан сёзлерин ангылатыу.

III. Джаздырыу (эсгертиу диктант). (Устаз, джангылыр деген джерлеринде сабийлеге къалай джазыллыгъыны сора, айтымдан айтымгъа алай джаздырады).

Анам

Анамы джумушу кёбдю. Од арыгъанды. Мен юй сибирдим. Алий суу алды. Анам солуду. (13 сёз)

IV. Грамматика иш бериу:

1) Биринчи айтымда ачыкъ тауушланы тюблерин сызыу;

2) Экинчи айтымда тунакыланы эки сыз бла сызыу.

V. Озгъан дерсни тинтиу.

– Ыйыкъда ненча кюн барды?

– Аланы атлары къалайды? (Билген билгенге чыгъарыб къангада ыйыкъны кюнлерин джаздырыу эмда классха азбар айтдырыу. Неда ыйыкъны ичинде хар кюн сайын не этгенлерин къысха джаздырыу). Сёз ючюн:

Баш кюн библиотекагъа бардыкъ. Гюрге кюн тахтаны ариуладыкъ...

VI. Китаб бла ишлеу.

108-чы бет. **10-чу ишни** толтуртуу, белгиленген сёзлерин айыртыб джаздырыу, тунакы (къысыкъ) тауушланы сюзюу, къаллайла болгъанларын ачыкълау.

VII. Дерсни тамамлау:

– Къарачай алфавитде ненча ачыкъ хариф, ненча тунакы хариф барды?

– Бюгюнню дерс сизге не билим берди?

Халатланы тюзетиу иш. КЪАРАЧАЙ АЛФАВИТ

Дерсни муратлары: сабийлени диктантда ийген халатларын тинтиу эмда аланы тюзетиу; тил байлыкларынын ёсдюрюу; ана тилде сёзлени тюз айтхан бла бирге сёзлени бири-бирине тюз джалгъаугъа юретиу; къарачай алфавитни тамалын салгъан адамла бла шагъырей этерге.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Диктантны тинтиу, иги джазгъанланы белгилеу

III. Халатланы тинтиу. Айтымла къуратыу сёзле бла, ол сёзлени сюзюу.

Керилиу минут.

IV. Къарачай алфавитни юсюнден не билгенлерин тинтиу.

– Ким айтыр, алфавит не затны билдиреди? (Хар харифни аты бла аны орнун билдиреди).

– Кеси да «алфавит» – греклиледен келген сёздю. Аны магъанасы бир-бири ызындан сюелген алфавитни биринчи эки харифи – «альфа» бла «бетта» – деген атларындан къуралыб, бютеу джер башына алай джайылгъанды.

– Къарачай АЛФАВИТ да харифлени «юйюдю». Ол юйде хар харифни кесини орну барды, орус алфавитдеча. Ол алфавитни эртде заманлада таулу сабийлеге биринчи ким чыгъаргъанын билемисиз?

– Акъбайланы Исмаил-хаджи. Кеси да латин алфавит чыгъаргъанды. Ол заманлада Къарачайча киши джаза, окъуй билмей эди. Ол Къуранны иги билгени себебли, гитче сабийлеге джарарча латин алфавит бла «Ана тил» деген китабны чыгъаргъанды. Къарачайлыла Эресейге (Россиягъа) къошулгъанында, белгили алим джашыбыз Алийланы Умар, орус алфавит бла тынч окъурукларынын ангылаб, биринчи болуб таулулагъа Къарачай алфавитни алай чыгъаргъанды.

– Энди бизни къарачай алфавитде ненча хариф болгъанын, ким айтыр, эсибизге бир тюшюрейик? (38 хариф).

– Орус алфавитден ненча харифи кёбдю? (5 харифи).

– Хар хариф оноулашхандыла джыйылыб, къайсыбыз къалайда джашаргъа керекбиз деб. Сора хар бири орунларынын алгъандыла, эм артда уа джангыз Я хариф ойнай къалгъанды. Эсгериб, харифлени ызларындан чабса, анга орталарында орун джокъ. Сора, меннге былайы да боллукъду деб, эм артха сюелгенди, дейдиле...

V. Къарачай алфавитни таблицасы бла ишлеу.

– Энди къарачай алфавитни бир къайтарайыкъ. (Алфавитде устаз берген джууабларына сабийлени чыгъыб, айтыб, харифлерин кёргозтюрюклерин излейди).

– Ол харифле къаллай къауумлагъа юлешинедиле? (Ачыкъла бла тунакылагъа).

– Ачыкъла ненчадыла, келигиз санайыкъ?(10-дула).

– Тунакыла уа? (26).

– Таууш этмеген харифлерибиз бармыдыла? (ь – джумушакъ белги бла ь – къаты белги).

– Мен сизге харифлени юслеринден джомакъла берейим, къайсы харифден башланнганын биле эсегиз, айтыгъыз.

– Харифледен эм татлы къайсыды? (щ – *шекер*).

– Эм татымлы, ансыз ашарыкъдан тоймайбыз? (г – *гырджын*).

– Къарачайны биринчи ашы неди? (э – *эт*).

– Къарачайда ол шхууурну бек сюедиле? (х – *хычын*).

– Хычынны ансыз ашамайдыла? (дж – *джау*).

– Ансыз тепсеялмайдыла? (кз – *къобуз*, д – *даурбаз*).

– Юйде кече джарыкъ болмайды ансыз? (л – *лампа*).

– Къарачайда бурунгу ашарыкъ? (к – *как*).

– Какны аны бла булгъайдыла? (кз – *къалакз*).

– Атны аягъына ол урулады? (н – *нал*).

– Чабакъны аны бла тутадыла? (ы – *ыргъакз*).....

(Алай бла бютеу харифлени эркелете, джомакъчыкъла къурай, эсде тутарча ойнатыу. Былайда хар харифге келишген суратчыкъланы сабийлеге кёргозтюлгени окъуу процессни тамамлау муратына джетдирир).

VI. Дерсни бегитиу.

– Энди къарачай алфавитни китабда да бир къайтарайыкъ. «Харифлени» 110 бетинде 14-чю ишни толтуруу.

VII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу:

– Къарачай алфавитде ненча хариф, ненча таууш барды? Ала къайсы къауумлагъа бѣлюнедиле? Къонакъгъа къайсы суратла келген эдиле бизге? Не этедиле ала бла? (Устаз 4-5-син кѣргюзтеди, джууаб алады).

Бѣлюмле къурайбыз. Сѣзлени кѣчюрюу

Дерсни муратлары: бѣлюмлени къауумлары бла шагъырей этиу; сѣзлени бир тизгинден бир тизгинге кѣчюрюу джорукъларын билдириу; тил байлыкъларын ѣсдюрюу; айтымда сѣзлени магъаналарына кѣре тюрлендире, сѣзлени орунларында джюрюте билирге юретиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Ётген дерсни къайтарыу. Къарачай алфавит

III. Оюн. «Харифлени бил, сѣз къура» – къангада тѣртгюлле (рамкала) сызылыбдыла, ичлеринде – харифлери бла джетмеген сѣзле. Харифлерин толтургъан очко алады (Бир талай сѣз къурагъа боллукъду).

Со..., со-..., со-..., ...и-лим, ...ил, ил-..., къа-з..., ...аз.

– Биз бу оюнда не этдик? (Бѣлюмлеге бѣлюмле къошдукъ да сѣзле къурадыкъ).

– Бѣлюмле неледен къураладыла? (Харифледен).

– Бѣлюмле къайсы харифледен къураладыла? (Тунакыла бла ачыкъладан. Ачыкъла джангыз кеслери да къурайдыла бѣлюмлени).

– Бѣлюмле неге болушадыла бизге? (Сѣзлени бѣлюб, аланы тикирал (тюз, айыртыб) айтдырадыла).

– Къайсы харифле бѣлюм къуратадыла, кеслери да бѣлюм къурайдыла? (Ачыкъла).

– Тунакыла кеслери бѣлюм къураймыдыла? (Огъай).

Сѣзлюк иш, тюз джазыу эмда хат тюзетиу. (Бу ишни бардыргъан кѣзюуде амалсыз суратла керек боладыла)

Алаша́ – низкий, **гылыучу́къ** – ослик, **ѣгю́з** – вол, **бусакъ** – тополь, **муртху́** – калина, **шауешик** – листовница, **джабышмакъ** – боярышник, **нызы́** – ель.

Айтымла къуратыу, джаздырыу.

IV. Китаб бла ишлеу.

1). 111-чи бетдеги джорукъну окъутуу, магъанасын ачыкълау.

2) Дерсни бегитиу. **13-чю, 14-чю ишлени** этдириу.

Керилиу минут.

V. Оюн «Бир сѣзде ненча сѣз бугъунубду?»

«**Къачыргъанды**» – (къар, чыракъ, ыргъакъ, дырын, къач къачыр, къара...).

VI. Дерсни тамамлау.

– Бѣлюм неге керекди? (Сѣзлени бѣлюб окъургъа. Бѣлюм-бѣлюм окъуб, сѣзлени тюз джазургъа). Сѣзлени нек кѣчюребиз? Аланы кѣчюргенде джорукъ бла къалай этерге керекди? Джангы джыл келиучю къонакъ терекчигибизни атын ким эсине тюзюрю? Аны «къарнашлары» бюгюн къонакъгъа келгендиле. Къайсыладыла ала?

Сѣзлени кѣчюрюу

Дерсни муратлары: сѣзлени кѣчюрюу джорукълары бла шагъырей этиу; тил байлыкъларын ѣсдюрюу; сѣзлени тюз джазылыуларыны тамалын кереклисича ангыларлай хазырларгъа; кѣргенлеринден, эшитгенлеринден тюз хапар ала билирге, тил байлыкъларын ѣсдюрюрге.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Тюз джазыу эмда хат тюзетиу.

Дж дж джа джу джы джо джи

Сѣзлюк: **тамада́** – старший; **сырт** – плоскогорье; **спина**; **джангкзылыч** – радуга.

Айтымла къуратыб джаздырыу.

Тамададан эркинликсиз джюрюген гитчелеге къркзуулуду. Покун сыртында залыкзылдыла чакъгъандыла. Джангурдан сора джангкзылыч чыккъды.

III. Джангы дерсни тинтиу, бегитиу.

– Бир бѣлюмден юч сѣз къурагъыз. (Джаз, къач, джай, кел, кет...).

– Эки бѣлюмю болгъан сѣледен да юч сѣз джазыгъыз. (Къа-лакъ, бар-макъ...)

– Юч бѣлюмден кѣуралгъан сѣзле боламыдыла? (Джазы-гъыз, ке-ле-ди, ба-ра-ды...)

– Узун, кѣб бѣлюмю болгъан сѣзлени джазсакъ, тизгиннге сыйынмаса, не этерге керекди? (Кѣчюрюрге).

– Къалай кѣчюрѣбиз? (Бѣлюмлеге бѣлюб).

– Кѣремисиз, бѣлюм энтда неге джарагъанын, сѣзлени кѣчюрюрге болады.

– Къарачыгъыз, къангада къалай кѣчюрюлгенди айтымда сѣзню сыйынмагъан кесеги. (Биз чегет-ге экскурсия-гъа бар-дыкъ. Ан-да бек се-йир эди...)

– Тизгинден тизиннге кѣчюрген заманда сѣзлени не этебиз? (Бѣлюмлеге бѣлебиз).

IV. Китаб бла ишлеу. 113-чю бетдеги **19-чу ишни** толтуртуу.

Керилиу минут.

V. Оюн «Бѣлюмлерин таб». Берилген бѣлюмлеге бѣлюмле къошуб, сѣзле кѣурау:

20-чы иш.

таб, Ки; пу, чол; лѣт, то, вер; уукъ, та; баш, Ала; ѱюк, ле, чѣрт; ме, керт; ма, къыркъ; му, ма, рач; ге, не, те; ле, те, фон; че, ке.

VI. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Сѣзлени тизгинден тизгеннге къалай кѣчюрѣбиз?

Сѣз. Басым

Дерсни муратлары: сѣзде басымны юсюнден ал билем бериу; ачыкъ, тунакы тауушланы къайтарыу; тил байлыкъларын ѣсдюрюу; сѣзге басымны тюз салыу эмда сѣзню магъанасын басым тюрлендиргенин ачыкълау

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Тюз джазыу, сѣзлюк иш эмда хат тюзетиу.

Къ къ къа къу къо къы къу

Сѣзлюк: **Акъыллы** – умный; **гюрбеджѣ** – кузня; **мыч-хѣ** – пила.

Айтымла кѣуратдырыу, тюз джазыу.

Ал дерследе окъулгъанны тинтиу, бегитиу.

– Харифле бла не этебиз? (Харифлени кѣребиз, окъуйбуз).

– Тауушла бла уа? (Тауушланы эшитебиз, айтабыз).

– Харифледен неле кѣурайбыз? (Сѣзле).

– Сѣз неди? (Сѣз затланы атлары, неда затны ишини аты, неда затны ышаны).

– Сѣзле болмасала, биз джукъ сѣлешаллыкъмы эдик? (Огъай).

– Бѣлюмле къаллай харифледен кѣураладыла? (Не ачыкъладан, неда тунакыла бла ачыкъладан).

– Бѣлюмле неге керекдиле? (Сѣзлени тизгинден тизгиннге кѣчюрюрге, сѣзлени бѣлюб окъусакъ, тынч болады, тюз окъуйбуз эмда тюз джазабыз, тюз айтабыз).

– Сѣзде ненча бѣлюм болгъанын къалай билирге боллукъду? (Сѣздеде ненча ачыкъ хариф бар эсе, анча бѣлюм болады).

– Энди оюм чыгъарыгъыз. Сѣзле болмаса, адам улу не этерик эди? (Сѣлеше биллик тюз эди. Джаныууарлача таууш этерик болур эдик).

– Хар затны аты бармыды? (Хо).

III. Джангы дерсни тинтиу.

Сѣзлени ачыкъ тауушларыны санына кѣре бѣлюмлеге бѣлюу: (А-нам, бѣ-рю, къо-накъ, ке-ле-ди, тут-ду, къа-ра, сю-рюу-ден, къо-зу...)

IV. Дерсни бегитиу.

V. Оюн «Ким тюз урады ачыкъ тауушну?» (Бу оюнну басымны ачыкълагъан заманда ойнатыргъа керекди. Сѣзлени ким тюз басымны белгилесе да).

– Бу сѣзледен энди биз ангыларча неле кѣураргъа боллукъбуз? (Айтымла).

– Айтымда сѣзле бир-бирлерине не этиб келедиле? (Магъаналарына кѣре байланыб).

– Айтымла кѣурагъыз. (Анам къонакъдан келеди. Бѣрю сюрюуден къара къозуну тутду...).

– Биз, сѣзле бла айтымла кѣураб, бир затны юсюнден ачыкъладыкъ.

– Энди басымларын тюзете, ким окъур айтымланы?

Керилиу минут.

VI. Китаб бла ишлеу. 115-чи бетдеги джорукъ бла шагъырей этиу, **25-чи ишни** толтуруу.

VII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Бизни тилибиз неледен къуралгъанды? Сёзле нени атларын кёргюзедиле? Сёзле бир бирлерине не этиб келедиле?

Басым

Дерсни муратлары: сабийлени ангылаб окъургъа, сёлеширге, джазаргъа юретиу; тюз сёлеширге юреннген заманда хар сёзюнде бютеу не тюрлю тауушланы да тюз айтдырыгъа тырмашдырыу; басымны сёзледе магъанасын ачыкълау; тил байлыкъны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Ал дерследе алгъан билимлерин тинтиу, бегитиу. Сёзлени толтура, тюз джазыу.

(Дж..з, к..т..б, х..рб..з, с..л..м...)

– Бу сёзледе къайсы тауушла бугъуннгандыла? (Ачыкъ тауушла).

– Ким тюзетир харифлени?

– Къаллай сёзле болдула? (Джаз, китаб, харбыз, салам...).

– Сёзлени тюз ким айтыр?

– Къарачай тилде сёзледе басым къайсы бёлюмге тюшеди? (Кёбюсюне аягъына).

– Басым тюшген бёлюмню къалай айтабыз? (Ауазыбызны кёлтюртуб).

– Бу сёзлеге да бир къарагъыз: алма – алма, турма – турма, сюзме – сюзме, учабыз – учабыз, эшме – эшме, сюрме – сюрме.

– Хар сёзню магъанасын бир ачыкълайыкъ: алма – (суратланы кёргозе ачыкълау) – кёгетди, басым экинчи бёлюмге тюшеди, алма китабны – десем къалай ангылайсыз? (Тийме).

– Турма кёгетни кёргозе эсе, басым къайсы бёлюмге тюшеди? (Экинчиге).

– Турма ёрге, – десек а? (Биринчиге).

(Алай бла хар сёзню башха алыб, магъаналарын нени кёргозгенлерин, басым къайсы бёлюмге тюшгенин ачыкълатыу)

III. Озгъан дерсден оюм чыгъарыу:

Басым къарачай тилде кёбюсюне сёзню аягъына тюшеди. Буйрукъ болса, сёзню аллына тюшеди. Сёз ючюн: алма, барма, этме, салма...)

Адам бла хайуанны неда джануарны атларын айтыб чакъырса да, басым сёзню аллына тюшеди. Сёз ючюн: Бойнакъ, Азрет, Зухра, Мурат, Рамазан...)

Басым сёзню магъанасын тюрлендиреди. Сёз ючюн: тюйме – тюйме, алма – алма, турма – турма...)

Сёзлюк иш, тюз джазыу эмда хат тюзетиу.

Бб Бо ба бу бы бе Бой-накъ бу-руу бы-чакъ бе-ли-бау сюзме – ашарыкъ (хуппегисинден айырылгъан айран гыртчы); **келбет** – приятный; **чюй** – гвоздь.

Айтымла къуратыб джаздырыу.

IV. Китаб бла ишлетиу: 117-118 бетдеги джорукъла бла шагъырей этиу, **28-чи ишни** толтуртуу.

Керилиу минут.

V. Сурат бла ишлеу:

118-чи бетде суратха къарай, не кёргенлерин ачыкълатыу, соруулагъа джууабла бердириу.

– Джашчыкъ къайры баргъанды? Ол не этгенди? Уллу къаз не этгенди? Джашчыкъ къоркъдуму? Къазланы, тюрлю-тюрлю къанатлыланы, джануарланы къозургъа боламыды? Не этерге керекди?

VI. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Сёзледе басым неге керекди? Басым сёзню магъанасын тюрлендиремиди?

Диктант

Дерсни муратлары: ангыламагъан сёзлерин ачыкълау, ангылатыу эмда джаздырыу; текстни тинтиу, грамматика иш бериу: 1) биринчи айтымда ачыкъ харифлени тюблерин сызаргъа; 2) экинчи айтымда сёзлени бёлюмлеге бёлюрге, басым салыргъа; сабийлени тюз джазыудан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Дерсни мураты бла шагъырей этиу. окъурну аллы бла диктантдагъы кыйын сёзлени къангада неда экранда магъаналарын эмда джазылыуларын тинтиу; ызы бла текст бла шагъырей этиу.

Школ бачхада

Биз школ бачхада ишледик. Барыбызны да ишде Аслан озду. Ол кеси эки адам чакълы ишледи. Биз этген ишибизни кирсиз, ариу этдик. Къалгъан классланы ишлери да кирсиз эди.

2). *Ба-ры-быз-ны да иш-де Аслан оз-ду.*

III. Китабда ишлени толтуруу.

116-чы бетдеги текстни окъутуу, улакъчыкъланы ишлерин аууздан сюзюу. Соруулагъа джууабла бердириу:

– Кёпюрню юсюнде неле тюбешгендиле? Ала не этгендиле? Адамлагъа алай этерге джарарыкъмыды? «Уллуну сыйламагъан сыйланмаз», – деб, нек айтадыла?

IV. Дерсни тамамлау.

– Дерсде не магъаналы ишле этдик? Неге юрендик?

Халатла бла ишлеу

Дерсни муратлары: халатла бла ишлеу; ётген дерследе алгъан билимлерин къайтарыу; диктантда ийилген халатла бла ишлеу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Диктантланы сюзюу, иги джазгъанланы белгилеу.

III. Халатлы сёзле бла айтымла къуратыу, джаздырыу, ол айтымланы сёзлерин сюзюе, бютеу ётген темаланы къайтарыу (къарачай алфавит, ачыкъла, кысыкъ тунакыла, бёлюм, басым).

Керилиу минут.

IV. Тил чемерликлерин ёсдюрюу: кеслерини юслеринден неда кёрген затларыны юсюнден хапар айтдырыу.

V. Оюм чыгъартыу, соруулагъа джууаб бердириу: уллу – гитчеге, кызычыкъллагъа – джашчыкъла, адам – бир-бирине сый берирге кереклисин унутмазгъа керек болгъанын ачыкълау...

Сабийлени хапарларын сюзюб, аны ючюн айтхандыла къартла: *«кесин сыйлагъан башханы да сыйлайды»* деген оюмгъа келтириу.

VI. Дерсни тамамлау:

– Дерсде неге юрендик? Не этерге керекбиз, уллу кирсе юйге?

Ат. Тилни кесеклери

Дерсни муратлары: тилни кесеклеринден ал билим бериу; сёз чемерликлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Джангы дерс бла шагъырей этиу.

– Биз бюгюн дерсибизде кёб сейир зат бла шагъырей боллукъбуз. Тилни кесеги – ол неди? Деген соруугъа джууаб табарыкъбыз.

– Аны билир ючюн, соруулагъа джууаб этейик.

– Ненча тюрлю тилибиз барды бизни? (Джазыу тил эмда сёлешу тил).

– Тил неледен къуралгъанды? (Айтымладан).

– Айтымла неледен къуралгъандыла? (Сёзледен).

– Сёзле къаллайла боладыла? (Тюрлю-тюрлю).

– Аланы къалай айырабыз бир-биринден? (Соруула бериб).

III. Суратла бла ишлеу. Устаз къангада неда экранда суратланы кёргозеди:

1) сабийле джаныууарчыкъллагъа къарай тургъан неда джазгъы кюн сабийле эшикде ойнай тургъан – къайыкчыкъланы сууда ийе;

2) бир къауум сабий чыпчыкъ уяла тагъа тургъан;

3) бир къаууму къарт акка бла терек орната тургъан;

4) малла да джайылыб отлай тургъанланы – не да болсун, сабийлеге тилни кесеклерин ачыкъларча, суратда кёб тюрлю затла болургъа керекди.

– Бу суратлагъа бир къарагъыз. Хар биригиз кесинг неда нѳгеринг бла бирге ишлейсиз. Джаны болгъан сѳзлени айырыб джазыгъыз, джаны болмагъан затланы да айырыб джазыгъыз. Артда сюзербиз тюз-терс джазгъаныгъызны. (Сабийле джазыб бошасала, сѳзлени тинтиу).

– Къайсы сѳзлени джазгъанбыз, бир окъуюкъ. (Къызчыкъ, джашчыкъ, акка, чыпчыкъла, терек, къойла, ханс, уя, бачха, трактор...).

– Бу сѳзле бла хапарчыкъ къуаргъа боллукъмуду? (Сабийле, суратлагъа къарай, хапарчыкъ айтадыла).

– Затны кѳргюзген сѳзлени бир алайыкъ. Ол сѳзлеге соруу салаллыкъбызмы? (Хо).

– Къаллай соруу салыргъа боллукъду? (Ким? Не?)

– Ким? деген сорууну къарачай тилде, орус тилдеча, саулай джаны болгъан затха бераллыкъ тюлбюз. Нек? (Устаз ачыкълайды, адамны къалгъан затла бла тенг этмегенибизни – ѳрге тутханыбызны, джаны болсун-болмасын, къалгъан затлагъа не? деген сорууну бергенибизни).

– Ким? деген соруугъа джууаб этген сѳзлени джангыдан джазыгъыз. (Къызчыкъ, джашчыкъ, акка...)

– Не? (Къой, къаз, суу, къайыкъ, терек, чыпчыкъ...)

– Къангада (экранда) джазылгъан сѳзлени окъугъуз. Джомакъланы джууабларын билалгъан, доскагъа чыгъыб, билячасын сорууланы тюблерине джазарыкъды.

– Къайсы джаныуарчыкъ сюеди къозланы, гагаракланы? (Агъач къоянчыкъ).

– Аягъы джокъ, къолу джокъ, эшиклени ачады? (Джел).

– Джер тюбюнде джашагъан джаныуарчыкъ? (Лобан).

– Кѳлеккесинден къоркъгъан? (Къоян).

– Юйге берекет салгъан? (Сабий).

– Акъыл сѳзле сѳлешген, сабийни игиге юретген? (Къарт).

– Омакълыкъны сюеди, узун эшмечиклери барды? (Къызчыкъ)...

IV. Сѳзлени эки къауумгъа юлешиб, бир-бири тюблеринден джаздырыу.

Ким?

Не?

V. Оюм чыгъартыу.

– Аперим! Оюм чыгъарайыкъ: Къарачай тилде ким? деген соруугъа къуру адамлагъа бериледи.

Къалгъан затла, джаны болсун-болмасын, не? деген соруулагъа джууаб этедиле.

– Ким окъуйду школлада? (Сохта).

– Ким окъутады сохталаны? (Устаз).

– Чететни ким сакълайды? (Чететчи).

– Чабакъланы ким тутады? (Чабакъчы).

– Не джылтырайды кече кѳкде? (Ай бла джулдузла).

– Кюндюз не джылтырайды? (Кюн).

– Неледе олтурадыла сохтала? (Шиндикледе).

– Неден окъуйдула? (Китабладан).

– Неде джазадыла? (Дефтерде).

– Не учуб барады кѳкде? (Учакъ (самолет, вертолет)...

(Быллай соруула бердире, бир-бирлерине джууабла бердире ойнатыу).

– Энди къайтарайыкъ: Сѳзле затланы атларын айтыргъа боллукъдула. Ол сѳзле ким? не? деген соруугъа джууаб бердиле. Затны кѳргюзген сѳзлеге тилни кесеги – **АТ** – дейбиз.

Керилиу минут.

– Энди ойнайыкъ. Устаз къангада бир ат джазады, сабийле не аллына неда ызындан сѳзле къошадыла да, магъанасы болгъан айтым болургъа керекди.

– Тоб...(Сабийле сѳзле къоша айтым къурайдыла, сѳз ючюн: Сабийле тоб оюнну бек сюедиле.

– Бу айтымда *ким?* деген соруугъа джууаб берген атла къайсыладыла? (Сабийле).

– Не? деген соруугъа джууаб этген сѳзле бармыдыла? (Тоб, оюн).

– Энтда бу сѳзле бла ойнайыкъ: салат, чыпчыкъ, акка....

VI. Тюз джазыу, сѳзлюк иш.

Дж дж джа джы джу джо джи

Сѳзлюк: *шофѳр* – мешнаны джюрютген ишчи, *шапа* – ушхуур этген адам (повар), *врач* – ауругъанланы бакъгъан адам; *чурукъчу* – сапожник; *устаз* – окъуу-билим джайгъан адам; *къалал* – ручка; нал – атланы туякъларыны тюбюне урулгъан темирле; *кѳгет* – терекледе ѳсген ашарыкъ битимле (фрукты); *эт* – мясо; сурат – картина...

Айтымла къуратыб джаздырыу.

Керилиу минут.

VII. Китаб бла ишлеу. 119-чу бетдеги джорукъ бла шагъырей этиу, **30-чу ишни** толтуртуу.

VIII. Дерсни тамамлау:

– Тилибиз неледен къуралады? Айтымла неледен къураладыла? Сёзле неле къурайдыла? (Тилни кесеклерин). Затны кёргюзген сёзле къайсы тилни кесегин къурайдыла? (Атны). Ат къайсы соруулагъа джууаб береди? Ким? деген сорууну къайсы атлагъа беребиз? Не? деген сорууну уа?

Затны ишин кёргюзген сёзле. Этим

Дерсни муратлары: соруулану кючу бла окъуучулану джангы джорукъгъа келтиртиу; дерсе не джангы зат билгенлерин айтдырыу; джылны ичинде окъугъан бегитиу ишлени бардырыу, тамамлагъан халда неге юренгенлерин, алгъан билимлери бла къалай хайырлану гъа боллукъларын ачыкълатыу; затны ишин кёргюзген сёзле – этим бла – шагъырей этиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Тюз джазыу эмда хат тюзетиу.

Къ къ къо къу къы къа къоян къоркъакъ базыкъ

Сёзлюк: учду-, кишнеди-, тикди -, тутушду-, **башланды**

III. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.

– Сиз юде, школда не этгенигизни айтыгъыз, мен къангагъа аланы джазыб барайым. (Окъуйма, джазама, солуйма, ойнайма, келеди, барады, сорады, джырлайды, чабады...)

– Бу сёзле не затны ачыкълайдыла? Алагъа къаллай соруу берирге боллукъду? (Не этеди? не этеме? деген соруулагъа джууаб этедиле...)

– Аперим! Ол сёзлени сорууну ачыкъладыкъ, энди аланы ачыкълагъанларын да бир айтыгъыз? (Кимни не этгенин ачыкълайдыла. Затны ишин кёргюзедиле).

– Адам, джаны болгъан затла кымылдамасала, джашау боллукъму эди? (Огъай).

– Тюз айтасыз, джер башында джаны болгъан затла кымылдамасала боллукъ тюл эди. Тёгерекдеги болгъан зат кымылдайды, ёседи, джашайды, джашнайды, учады, ...

– Энди мен сизге атланы джазайым, сиз аланы не этгенлерин айтыгъыз.

– Макъа не этеди? (Секиреди).

– Ит не этеди? (Юреди).

– Аминат не этеди? ... (Хапар айтады)

– Аслан не этеди? ... (Кюледи)

– Ийнек не этеди? ... (Ёкюреди)

– Ат не этеди? ... (Кишнейди)

– Амма не этеди? ... (Джырлайды)

– Чыпчыкъ не этеди? ... (Джююлдейди)

– Киштик не этеди? ... (Макъырады)

– Джел не этеди? ... (Урады)

– Суу не этеди? ... (Шууулдайды)

– Кюн не этеди? ... (Джарытады)

IV. Оюм чыгъарыу:

Затны ишин кёргюзген сёзлеге этим дейбиз. Этим не этеди? не этгенди? не эте турады? не этерикди? деген соруулагъа джууаб береди.

Керилиу минут.

V. Китаб бла ишлеу.

121б. джорукъну окъутуу, **34-чу ишни** толтуруу.

VI. Дерсни бегитиу.

35-чи иш бла 36-чы ишлени ауаздан толтуруу.

VII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Не джангы зат билдигиз?

– Сейирсингенигиз не болду?

Затны ышанын кёргюзген сёзле. Сыфат

Дерсни муратлары: юч-тёрт сёзден къуралгъан айтымланы къангадан джазыб алыу; аллай айтымланы китабдан джазыб алыу; сабийлени затны ышанындан билимлерин тинте, ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Озгъан дерсни къайтарыу.

Атлагъа этимле къуратыб ойнатыу. Сёз ючюн: Чыпчыкъ ... Джашчыкъ ... Анам ... Мен ...

– Затны ишин кёргюзген сёзле къайсы соруугъа джууаб этедиле? (Не этеди?)

– Затны кёргюзген сёзле не соруугъа джууаб этедиле? Юлгюле келтиригиз. (Не? ким? деген соруугъа джууаб этедиле. Ким? – атам, анам, къызчыкъ, устаз, къойчу. Ким? деген соруу къуру адамгъа бериледи. Не? – орам, терек, тенгиз, таула, автобус, ийнек, суу...)

III. Тюз джазыу, сёзлюк иш эмда хат тюзетиу.

З З з з Зз зу Зы кызыл залим къозу къоз

Сёзлюк: джангы-..., бухар-..., акъ-..., къызыл-..., джашил-... .

IV. Джангы тема бла шагъырей этиу.

– Затны сыфатын къалай билирге боллукъбуз? Сыфат деген сёзню кесигиз ангылагъаныгъызча бир айтыгъыз? (Сыфат – ол затны бетиди, сыфатыды, ёлчемиди, ышаныды...)

– Сёз ючюн, жангур къаллай болургъа боллукъду? (Къаты, джылы, сууукъ, таякъ...)

– Ол сёзле бла биз жангурну къаллай болгъанын ачыкъладыкъ. Кимни юйюнде жануарчыгъы барды? Аны къаллай болгъанчыгъын айтсагъыз а?

– Мен сизге бир джомакъчыкъ айтайым, билелсегиз айтырсыз.

Хыйлачыды, къуйругъу джумушакъ, къалын тюклю сарыды, харамды –неди?

– Тюз айтасыз, тюклюдю. Ненча ышанын айтдыкъ? (Беш)

– Терезеден къарагъыз. Кюн къаллай болгъанын ачыкълагъыз? (Чууакъ, джылы, жарыкъ...)

– Энди бир-биригизни къаллайла болгъаныгъызны бир ачыкълагъыз? (Сабийле устазны болушлугъу бла бир-бирин ачыкълайдыла)

– Затны бетинден сора да татыуун, уллулугъун, гитчелигин, кенглигин, тарлыгъын да бир кёрейик тенглешдириб: *Китаб* – уллу, базыкъ, джашил. *Дефтер* – джукъа, гитче... *Суу* – уллу, кенг, къара суу тар, гитче, татлы... *Шекер* – акъ, татлы ууакъ... *Туз* – акъ, татыусуз...

V. Оюн «Ачыкъла жануарчыгъынгы».

(Устаз суратланы кёргюзтеди, сабийле бирем-бирем туруб, ол жануарчыкъны ачыкълайдыла. Бири айтал-маса, къалгъанла неда устаз болушады)

VI. Китаб бла ишлеу. 123-124б. джорукъ бла шагърей этиу, 36-чы ишден сыфатланы айыртыу сабийлени кеслерине аууздан.

Керилиу минут.

VII. Дерсни бегитиу. 37-38-чи ишлени толтуртуу.

VIII. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

– Сыфат нени кёргюзтеди? (Затны сыфатын кёргюзген сёзлеге *сыфат* дейбиз. Сыфат атны хар затын ачыкълаб, ангыларча этеди. Алма къаллайды? – уллу, джашил, татлы. Наша (агурча) къалайды? – джашил, зугул, татлы...)..

Кёчюрю «эгечим». Айтым

Дерсни муратлары: сабийлени тюз джазыудан билимлерин тинтиу; айтымны тилде магъанасын ачыкълау;

Дерсни барыу

I. Сабийлени дерсге хазырлау. Дерсни мураты бла шагъырей этиу.

II. Кёчюрю.

III. 38-чи ишни тинтиу. Точкаланы орнуна керекли сёзлени сала, китабдан кёчюрю. Салгъан сёзлени къаллай соруугъа джууаб этгенлерин къатларында джазыб барыу.

1) Ангыламагъан сёзлерин ангылатыу.

2) Джаздырыу.

3) Текстни тинтиу.

Джаз

Сууукъ (къаллай?) *къыш кетди*. *Исси* (къаллай?) *джаз джетди*. *Шош* (къаллай?) *кюнле болдула*. *Джылы* (къаллай?) *аязчыкъ къагъады*. *Джерни джашил* (къаллай?) *кырдыкджабды*. *Чыпчыкъла ариу* (къалай?) *джырлайдыла*.

IV. Джангы дерсни тинтиу. Джорукъну окъутуу, тинтиу, айтдырыу.

V. Китабда ишни толтуруу. 40-чы ишни тинтиу. Берилген сөзледен магъана чыгъарча айтым къуратыу.

VI. Дерсни тамамлау.

Оюн «Сынджыр къура» – Берилген сөзледен неле къурагъа боллукъду?

(Барадыла, эртденбла, школгъа, сабийле)

– Сынджыр неди? Бир-бирине тагъылыбдыла. Бу сөзлени бир-бирине къалай тагъаргъа боллукъду? (Айтым къурагъа)

– Къурагъыз айтым (Эртденбла сабийле школгъа барадыла).

– Тилни къайсы кесеклеринден къурадыкъ бу айтымны? (Ат бла этимден).

– Энди бир сөзюн алайыкъ да сюзейик: *Сабийле* – ненча харифи барды? (7).

– Ненча тауушу барды? (7).

– Ачыкъ тауушлары ненчадыла? (3).

– Тунакы тауушлары уа? (4).

– Ненча бөлүмю барды? (3)

– Бөлүмлерин къалай билдик ненча болгъанларын? (Ачыкъ тауушлары санларына кёре).

– Къайсы соруугъа джууаб береди? (Ким?)

– Бу сөзлени джарашдырыб не къурадыкъ? (Айтым)

Айтым. Белгиле

Дерсни муратлары: джомакълы хапарны юсю бла тилни тыйгъыч белгилеринден ал билим бериу; тыйгъыч белгилени тюрсюнлерин эсде тутар амалла таба, эслеринде бегитиу; айтымны юсюнден, тыйгъыч белгилеринден билимни тинтиу, тил байлыкъны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Тюз джазыу эмда хат юзетиу.

нг нга нги нгу нгы нго тенг танг мангылай

Сөзлюк: чакъдыла - ..., кюнорта - , кыппа - ...

III. Джангы тема бла шагъырей этиу.

– Мен сизге бу къагъытланы берейим. Сизден мен бир затчыкъ сорама. Сөлешмегенлей, ма бу белгичик бла со-

рама. (Къагъытда уллуракъ шриффт бла соруу белги джазылыб турады. Ма былай – ?)

– Сиз меннге джууаб джазыгъыз. (Сабийле ызына – !- джазыб берирге керекдиле).

– Нек джаздыгъыз алай?

– ? – Соруу белги бла не сордум сизден, сагъыш этиб бир айтыгъыз? (Сиз къалайсыз? – деб сордугъуз).

– Тюз айтасыз. Джазыуда айтымны сорууу болса, ахырында соруу белги салынады. Ол айтымда бир зат сорулгъан этеди.

– Сорулгъаннга джууаб къайтарыгъа керекди. Тюз джууаб къайтарылса, точка салыныб къалады.

Сөз ючюн:

– Къайры бараса? (Тюкеннге).

– Нек бараса? (Сют бла айран алыргъа. (Бу айтымла хапар айтадыла, не этгенини, къайры баргъаныны юсюнден).

– Нек джаздыгъыз алай а? Адам бир затха къууанса неда ачыуланса, неда кычырса, неда къоркъса салынады быллай белги. Сиз не дегенигиз болду? (Джокъду хатабыз, аламатды ишибиз! – деб къууандыкъ).

– Кёремисиз, белгиле да сау бир айтымны орнун тутадыла.

– Ол айтымла къаллай айтымладыла? (Бири соруучу, бири да кёлтюртюучю)

– Дагъыда къаллай айтымла бардыла бизни тилибизде? (Хапарлаучу).

– Айтым нелен къуралады? (Сөзледен).

– Сөзлени биз къалай сирерге керекбиз, айтым болур ючюн? (Магъаналарына кёре)

IV. Оюн «Сынджыр къура». (Айтым болур ючюн, сөзлени хар бирин орунларына сюерге керекбиз).

Алий, келеди, школдан, кюнортада, юйюне.

Айшат, гитче, письмо, эгечине, джазады.

Киштик, кыппа, ойнайды, бала, бла, халы.

– Айтымла къаллайла болдула? (Хапарлаучула)

– Нек хапарлаучула болдула? (Ала хапар айтадыла бир затны юсюнден)

– Бу айтымланы не соруучу, не да кёлтюртюучю айтымлагъа бурургъа боллукъмуду? (Хо)

– Айтымланы аузубуз бла айтсакъ, не бла кӛргюзтебиз, къаллай айтым болгъанын? (Ауазыбыз бла, интонация бла).

– Джазгъан заманда уа къалай белгилерге керекбиз айтымны аягъында белгисин? (Тыйгъыч белгиле бла – . ? !).

– Айтымны биринчи сӛзю къайсы хариф бла башланады? (Уллу харифден)

V. Оюм чыгъартыу эмда китаб бла ишлеу.

124-126-чы бетдеги джорукъну окъутуу, магъанасын ачыкълатыу.

44-чю ишни толтуртуу. (Хар кесекден бирер-экишер айтым джазыб алыргъа)

Керилиу минут.

– Энди таурухчукъгъа тынгылагъыз. (Гинджи театр)

Эртде бир адам *запнойчукъну* тас этгенди да, къош узун айтымладан къоркъуб, тынч айтымчыкъла излегенди. Бош сӛз кесекчиклени ызындан бош затла келгендиле акъылына. Бир кесекден кӛлтюртюучю белгини тас этгенди да, акъырын сӛлешиб башлагъанды, бир ауаз бла. Сора аны джукъ сейирсиндирмегенди, кӛлюн кӛлтюртмегенди. Аны ызындан а, ол соруучу белгисин тас этгенди. Соруу бералмагъанды да къалгъанды. Къалайда болса да, ким бла сӛлешсе да, аны джукъгъа сейирлиги къалмагъанды.

Бир кесекден а, ол эки точкасын да тас этгенди, адамлагъа кесини халисин айталмай къалгъанды. Эм артында уа джангыз кавычкалары къалгъанды. Ала бла да кӛб хайырланалмагъанды. Эм артында уа ол къуру точкасы бла къалыб кетгенди, сагъыш эте билмей.

Алайды да сабийле, биз да керекли тыйгъыч белгилени иги юренмесек, джашаугъа сейирлигибиз къаллыкъ тюлдю, хар затны иги юренейик да белгили акъыллы адамла болайыкъ.

VI. Дерсни тамамлау:

– Айтым неледен къуралады? Сӛзле бир-бирлерине къалай байланыб келедиле? Къаллай айтымла хайырланабыз тилибизде? Айтымланы аякъларында къаллай тыйгъыч белгиле бардыла? Айтымны ал сӛзю къайсы харифден башланады?

Айтым

Дерсни муратлары: эртдеги тарихден, турмушдан эмда болумдан хапарлы этиу; айтымдан билимни тинтиу; тил байлыкъны ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Озгъан дерсни тинтиу:

– Айтым неледен къуралады?

– Айтымны биринчи сӛзю къайсы хариф бла джазылады?

– Ненча тюрлю айтым бла хайырланабыз тилибизде?

III. 128-чи бетде китабда суратла бла ишлеу. Берилген сӛзле бла хайырлана, соруулагъа джууабла бере, аууздан хапарчыкъ къуратыу:

– Къоянчыкъ не этеди? Неде барады? Ол къаллай джоллада барады? Къалай джюрютеди велосипедни? Аны биз неден билдик? Тау къыйын джоллада алай барыргъа боллукъмуду?

Сӛзлюк: *ыран* – пропасть; *айланчла* – крутые повороты; *аламат* – очень хорошо; *аякъ машина* – велосипед.

IV. Хапарчыкъны айтымларын сабийле бирем-бирем айтыб джаздырыу классха.

– Письмо ким джаза биледи?

– Къаллай айтымла бла джазарыкъбыз письмону?

– Китабда 128 бетде письмону окъугъуз да ангыламагъан затыгъызын соруугъуз.

– Ким джазгъанды письмону? Кимге?

– Биринчи кесегине бир къарагъыз. Къаллай айтымла бла хайырланганды письмону автору?

– Экинчи кесеги уа къаллай айтымладан къуралгъандыла?

– Ючюнчю кесеги уа?

– Адам атла къайсы хариф бла джазыладыла?

– Адамла телефонла чыкъгъынчы бир-бирлерине письмоланы кӛб джазгъандыла. Бусагъатда киши джазамыды письмо?

– Хар биринг кесигиз кимге болса да бирер письмо джазыгъыз, неда экеулен бирге ишлегиз. Письмогъузду юч тюрлю айтым да болургъа керекди.

V. Дерсни тамамлау.

Уллу хариф сёзледе. Энчи атла

Дерсни муратлары: эртдеги тарихден, турмушдан эмда болумдан хапарлы этиу; энчи атладан билимлерин бегитиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.

III. Джангы тема бла шагъырей этиу.

– Адамны аты, тукъуму къалай къуралгъанды? Мен сизге бир таурухчукъ айтайым. Эртде заманлада бир тау элде адамла учулукъ бла джашагъандыла. Сора ала бир-бирлерине «ол кийиклеге барыучу учу, бу айюлеге барыучу учу» деб сёлешгендиле. Экинчи элде уа, темирчиле джашагъандыла. Ала да бир-бирине «ол къама этген темирчи», «бу сауут этиучю темирчи» деб сёлешгендиле. Табсыз бола башлагъанында ала кеслерине тукъумла къураб башлагъандыла. (Темирлары, Бёрюлары, Айюлери...).

Сабийлерине да аллай атла атаб башлагъандыла. Сора атланы къалай джазаргъа билмегендиле. Гитче хариф бла джазсала, кёрюнмегенча болгъанды. Сора уллу хариф бла джазайыкъ, деб оноулашхандыла. Кимни сабийи болгъанын ол заманда алай айтхандыла: Азретни джашы Олий, Муратны джашы Аслан... Артда билим ёсе келе, оруслаулагъа кёшулгъанларында къарачайлыла, алача айта башладыла. Аслан Муратович...

– Энди орфограмманы унутмагъыз – адамланы атлары, тукъумлары, аталарыны атлары уллу хариф бла джазылгъанын.

Керилиу минут.

IV. Китаб бла ишлеу. 129-чу б. джорукъну окъутуу, магъанасын ачыкълау, 50-чю ишни толтуртуу.

V. Оюн «**Артыкъ сёзлени таб**» берилген сёзледен артыкъ сёзлени белгилеу, джазылгъанын тюзетиу (аслан, къаплан, мурат, мурат,аслан)

VI. Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Дждж джа джо джу джи джы

Сёзлюк: *алтын-..., кюмюш-..., сакъ-..., чариш-... .*

VII. Энчи иш 129-чу б. 5-чи ишни кеслерине толтуртуу.

– Андан сора къайсы сёзле джазылыргъа боллукъдула уллу хариф бла? (Джаныуарчыкъланы атлары, сууланы атлары, тауланы атлары, орамланы атлары)

– Энди доскада сёзлени окъугъуз да артыкъ сёзлени табыгъыз:

1. Ийнек, киштик, къаргъа, ит.

2. Алма, помидор, кертме,

3. Джау, лимон, апельсин.

– Быланы атлары бармыдыла? Къалай джазаргъа керекбиз?

– Энди окъугъан хапарчыгъыма бир тынгылагъыз. Анда уллу хариф бла къайсы сёзлени джазаргъа боллукъду? (Китабдан 130-чу б. «Миннген атым Гемуда» деген хапарчыкъланы окъуу, сабийле ангылагъанлары айтадыла, билмегенлерин устаз ангылатады; джаныуарлагъа, юй хайуанлагъа къарачайча атла къалай атайдыла) – джорукъну окъутуу, ангылатуу.

53-чю ишни толтуртуу, тинтиу.

VIII. Дерсни тамамлау:

– Адамны атын, атасыны атын, тукъумун, джаныуарланы, хайуанланы атларын къайсы хариф бла джазабыз? Алагъа къаллай атла дейбиз? (Энчи)

Эллени шахарланы, орамланы, сууланы, тауланы атлары

Дерсни муратлары: энчи атлада уллу харифни джазылгъанын эсеблеу; сабийлени джангы тема бла шагъырей эте, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

I. Сабийлени дерсге хазырлау.

II. Юй ишни тинтиу, бегитиу.

III. Джангы тема бла ишлеу. Оюн «**Шахарланы, эллени,сууланы атларын айта,сынджыр къурау**».

– Биригиз шахарны атын айтады, биринг, экинчи ол ат къайсы харифге бошалса, ол хариф бла башланган ат айтады... *Сёз ючюн:* Карачаевск-Киев-Волгоград-Дон... Ус-

таз доскада джазады, гитче хариф бла джазыб тебресе, сабийле билген, халатын айтыб тюзетирча этеди устаз.

– Оюм чыгырыгыыз. – Шахарланы, эллени, сууланы атларын къайсы хариф бла джазабыз?

IV. Хат тюзетиу эмда сёзлюк иш.

Д д Д Д да ду ди д ды-ды-ды дугъум

С ё з л ю к: ара-..., аджашмай-къара таш-... .

V. **Китаб бла ишлеу.** 132-чи б. Хапарчыкъны окъутуу, уллу хариф бла джазылгъан сёзлени сюзюу. Энци атланы айырыб джаздырыу.

Керилиу.

VI. **Оюн « Таурухланы эсге тюшюрюу ».** (Къарачай эски таурух «Тас болгъан намыс» дегенни устаз джангыртыб, айтыб башлайды, хар кесегине соруула бере, бегититдиреди теманы).

– Эртде-эртде бир элде бир къарт джашагъанды.

– Ким айтыр, къайда игиди джашаргъа шахардамы огъесе элдеми? Беш-он иги затын айтыгыыз элде джашауну да, шахарда джашауну да?

– Элге къачан келебиз? Каникуллада. Къачан игиди: каникулладамы огъесе, школдамы? Школну неси игиди, каникулладан эсе, ким айтыр? Каникулланы неси игиди, тенгледирегиз. Элге къайсы каникуллада барсагыыз игиди? Къайсы каникуллада игидиле?

– Керти элде джашау игимиди? Огъесе шахардамы игиди? Къайсы шахарланы, эллени билесиз биз джашагъан джерледе? Аланы атларын къайсы хариф бла джазаргъа керекбиз?

– Ол къартны аты къалай эди? (Сабийлеге ат атадады).

– Ол кюн сайын орамлада айланьб, тас болгъан намысланы къабчыгына джыйыб айланганды. Орамыгызны аты не эди? (Хар сабий орамыны атын айтады)

– Орамланы атлары да къайсы хариф бла джазыла эди? (Уллу)

– Бир кере, алай джыя келе тургъанлай, аллына бизни классдан джашчыкъ чыкъды. Ким болду ол? Джашчыкъланы атлары къалайды? Къайсы хариф бла джазабыз адам атланы? Мурат ол къартха къараб, « Ий, не айланады бу къарт, ол бойнундагы да неди? Быллай

къартла нек джашайдыла», – деб кёлюне келди. Сора къартха Мурат соргъанды:

– Къарт, не этесе, бойнундагы да не затды? – дегенди.

– Мен намысларын тас этгенлени джыяма къабчыгыма.

– Джашчыкъ юйге келгенлей къарт анасына хапар айтханды. Амманы аты уа къалай эди? Сора амма соргъанды:

– Джашым, сен аккагъа салам бергенми эдинг? (Огъай)

– Джюгюн кёлтюрюге болушханмы эдинг? (Огъай)

– Джол къойгъанмы эдинг? (Огъай)

– Сора сен да намысынгы тас этгенсе, – дегенди да амма ангылатханды намыс не болгъанын.

– Неди намыс, сабийле, билемисиз? (Билген айтады, устаз хапар айтады).

– Джашчыкъ не этерге керекди, ким айтыр?

– Тюз айтасыз, барыб аккадан кечмеклик тилерге керекди.

– Биз а намысыбызны тас этебизми? Ким хапар айтсын? (Алай бла сабийлеге намысны ангылатыргъа, ётген темаланы къайтара бегитдириу)

Керилиу минут.

Китаб бла ишлеу. 133-чю б. 59-60-чы ишлени толтуртуу.

Дерсни тамамлау: Уллу хариф бла къайсы сёзлени джазабыз?

Сынау иш: Кёчюрюу. «Джол».

Дерсни муратлары: окъугъанда текстни бютеулей кёрюб, джазгъанда бёлюм-бёлюм окъуб джазаргъа усталыкъларын бегитиу; сабийлени тюз джазыудан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу

1. **Сабийлени дерсге хазырлау.**

2. **Дерсни мураты бла шагъырей этиу.**

Текстни окъуу, ангыламагъан сёзлерин ангылатыу.

3. **Текстни джаздырыу.**

Джол

1 вар. Къарачай шахардан эки джол кетеди. Бири сол, бири да онг джанына барадыла. Сол джанында джол эски Къартджурт, Учкулан, Хурзук элlege элтеди. Ол тар Къарачай ёзенни джырады.

2 вар. Джолну джаны бла уллу Къобан суу шууулдайдды. Онг джанында джол Теберди ёзенни джырады. Ол Теберди элlege, Доммай посёлокга барады. Ол джолну джаны бла да Теберди суу шууулдайдды. (Къысхартыргъа боллукъду)

1. Энци атланы тюблерин бир сызчыкъ бла тартыргъа.

2. 1 вариантха – текстдеги атланы тюблерин бир сыз бла тартыргъа;

3. 2 вариантха – текстдеги этимлени тюблерин эки сыз бла тартыргъа.

1-ЧИ КЛАССДА АНА ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ

РОССИЯ – МЕНИ КЪРАЛЫМДЫ

Дерсни муратлары: сабийлени Ата джуртларындан билимлерин ёсдюрюу, сыймекликлерин уллу этиу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау. Устаз ачыкълайды энди ана тилни къалай окъурукъларыны эмда къарачай тилни къалай окъурукъларыны юсюнден.

2. «Бизни Ата Джуртубуз» – Устазны ушагъы соруу халда.

– Биз къайда джашайбыз? (Биз Къарачай шахарда джашайбыз)

– Къарачай шахар къалайда орналгъанды? (КЧР-де)

– КЧР бизни къайсы джуртубузду? (Гитче)

– Къалайда орналгъанды бизни республика? (Шималда, Минги Тауну этегинде, кюн батхан джанында)

– Республика къаллай джерди? (Эм ариу джерлени бириди)

– Не байлыгъы барды бизни Республиканы? (Кёб четгелери, мийик таулары, ариу хауасы, кирсиз суулары)

– Къайдан келедиле адамла бизде солургъа? (Бютеу къралладан келедиле ол ариулукъну кёрюрге, кирсиз хауабыздан солургъа, кирсиз, дарман сууларыбыздан ичерге)

– Картада ким биледи, къалайда тургъанын бизни гитче Ата джуртубуз? (Устаз кёргюзеди къалайда тургъанын республикабызны)

– Биз къайсы миллетденбиз? (Къарачайлыла)

– Ёмюрю Къарачай миллет къалайда джашаб келеди бу заманнга дери? (Уллу Къарачайда, Гитче Къарачайда, бютеу къраллада да бардыла арт кёзюуде бизни миллетден адамла)

– Республикада бизден сора къайсы миллетле джашайдыла? (Орус, черкес, ногъай, абаза, дагъыда башха кёб миллетле)

– Ала бир – бирлери бла къалай джашайдыла? (Къарнашлача)

– Биз къаллай назмучукъла этген эдик Къарачай – туугъан джерибизни юсюнден, эсигизге тюшюрюгюз, (4-6 бетледе суратла бла, назмула бла ишлеу)

Элим, юйюм – Джуртумда;
Джуртум-джерни сыртында;
Джер да, тобча тегерек,
Ол барады тенгереб;
Акъ, джашил да болады,
Юсю нюрден толады.

– Нек айтылады назмуда алай, хар тизгинин сюзейик да, оюм чыгъарайыкъ: (Суратлагъа неда глобусха къараб, джерни тегерек айланганын ачыкълайдыла, джылны чакъларын да эслерине тюшюре, хапарлайдыла устазны болушлугъу бла)

– Адамла бири бирлери бла къалай джашаргъа керекдиле? (Бир-бирине болушуб, келтюрюб бир бирин керек заманда)

Керилиу минут.

– Уллу Ата джуртубуз къайсыды? (Россия)

– Аны картасына къарачыгъыз, къаллай уллуду бизни къралыбыз.

– Ара сахарыбыз къайсыды? (Москва)

– Аны къаллай уллу ариу майданы барды. Аны аты къалайды билемисиз? (Къызыл Майдан)

– Нек аталгъанды анга Къызыл деб? (Устаз хапар айтады)

– Эм уллу, ариу театрла, университетле дагъыда кёб школла, д.а.к. сейирлик затла бардыла Москвада. Анда болгъан бармысыз? Хапар айтсагъыз, тынгылар эдик (Сабийле, ары баргъанла, кёргенлерин хапарлайдыла)

– Эм сейир заты неди десенг, джерни тюбюнде темир джолла, метро барды.....

– Къаллай бир миллет джашайды анда, билемисиз? Миллионладыла.

– Сиз да уллула болсагъыз, сабийле, школаны иги окъуб бошасагъыз, ары барыб университетлеге кирликсиз. Бизни бусагъатда биринчи борчубуз – иги окъуу, ариу халили болургъа керекбиз.

Китаб бла ишлеу. 155-чи бетни окъутуу, магъанасын ачыкълау, ангыламагъан селерин ангылатыу.

Соруула бериу хапарны юсюнден.

– Бизни къралыбызны аты къалайды? Къачандан бери болгъанды алай?

Къаллай миллетле джашайдыла Россияда? Ара сахары къайсыды? Къаллай сейир затлары барды анда?

Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

Къарачай-малкъар орузлама. Джылны чакълары бла айлары.

Дерсни муратлары: сабийлени джылны чакъларындан билимлерин тинтиу; тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу. Хапарла айтдырыу, назмуланы азбар айтдырыу.

3. Керилиу минут.

4. Джангы дерс бла шагъырей этиу.

Суратла бла ушакъ этиу.

– Джылны чакъларындан не билебиз?

– Бусагъатда къайсы заманыды джылны? (Джаз)

– Табигъатда къаллай тюрлениуле боладыла, терезеден къараб, кёргенигизни бир айтайыкъ. (Сабийле кёргенлерин, суратлагъа да къарай, тенглешдире, айтадыла)

– Бу макъамгъа бир тынгылагъыз, къайсы заманны эсге тюшюреди? (Макъамланы кёзюулетиб барына да хапарлагъан заманда тынгылатыу)

– Тюз айтасыз! Джазда табигъат уянады кышхы джукъусундан. Нек айтдым алай? (Сабийле билгенлерин айтадыла, артда устаз болушады)

– Къыш табигъат да солуйду сау джаздан къачха дери тереклени чагъыб бизге кёгетле бергенлеринден, джерде битим бергенинден...

– Энди джазны ызындан къайсы чакъ келликди? (Джай)

– Джай биз не этерикбиз? (Солурукъбуз)

– Джайда табигъат къалай тюрленеди, суратлагъа къарагъыз да бир айтыгъыз?

– Аламат! Джайдан ариу болмаз, төгерек джашил чагъыб, чыпчыкъла джырлай, ариу гюллени юслеринде гёбелеккеле уча, ариу ийис ура бурнунга, суулада, тенгизледе джууна, солуй....

– Энди джайны юсюнден къаллай назмула, джырлай биле эсек да, эришейик, ким айтады, джырлайды, орусча огъуна да.

– Джазны айларыны атларын билемисиз, сабийле? Бурун эртде къарачайлыла айланы атларына къалай айтханларын бир окъугъуз.

Китаб бла ишлеу. (135-чи бетде окъутады устаз, хапарлайды аланы алай нек айтханларын)

– Энди джайда Кюн къоргъазиннге тюшген кюнле июлну – 22, 23, 24 – деб, нек турады? (Устаз хапарлайды ала эм узун кюнле болгъанларын, артда кюн ызына айланыб къысхагъа кетгенин...)

– «Кюз айла» деб тургъан джерге бир къарагъыз. Нек джазылады алай? Джайны ызындан къайсы джылны чагъы келеди билебизми?

– Тюз айтасыз, къач дейбиз бу заманнга. Эртде заманлада таулула джылны беш бёлюм этгендиле: *джаз, джай, кюз, къач*, къышны да эки бёлгендиле айларын. Кюз заманны билесиз, ол 25 июлдан – 22 сентябръа дери адамла битимлерин джыйгъан заманнга айтхандыла. Аны ючюн айтхандыла, «Джай бир кюнню ишлесенг, сау джылны ач болмазса» – деб. Заманында битимин джыймагъан, къышха азыкъсыз къалгъанды, сора халкъдан тилеб джашаргъа керек болгъанды. (Былайда кёгетлени юслеринден джомакъла бериб, ойнаргъа да боллукъду солугъан заманларында)

– Къачда не этгендиле таулула? (Биченлерин ташыгъандыла, юлерин бегитгендиле, къышха хазырланнгандыла...)

– Къыш айлада уа не этгендиле таулула? (Малларына къарагъандыла)

– Къарачайлыла къышны айларын да кесеклеге бёлгендиле. Билемисиз нек? Билмей эсегиз, тынгылагъыз. Къыш не джаугъанын билесиз да. Къар кючлю джаугъанды, сууукъла къаты болгъандыла, мал ашлары джетерми, джетемезми деб, дыгалас этгендиле. Сора, Кёкте, Джерге къарай, ышанла къурагъандыла:

– Къыш чиллени – 48 кюннге санагъандыла,

– Балдраджюз – 6-9 кюннге санагъандыла. **Балдраджюз** деб, эшитген бармысыз? Балдраджюз-ол джаз бла къыш айырылгъан эм сууукъ кюнледиле. Ол кюнле алай айтхандыла деб, хапар айта эдиле къартла: «Анда бол, мында бол – Балдраджюзде ююнгде бол» деб, айтдыргъанма мен сизге, къоркъуу сала эсигизге....(устаз джарашдырыб хапарлайды)

– Аны ызындан энди джаз келди деб, турсала, Нарт – Гуртла, Кесекчикле деб ууакъ тюек сууукъчукълагъа айтхандыла, кеслери да ачы кюнле болгъандыла. Дагъыда «Ногъайлы къызын сатхан кюнле», дегенлери апрелге ышаныб, джылынады деб, турсала, сууукъ къар терен тюшеди, малланы отлаталмайдыла, сора бир къыйынлы, бара-барыб, биреуленден бичен сатыб алгъанды. Ол адам харам адам болгъанды да узакъда бир төбени кёргюзгенди: «Майна, ол гебенни ал, деб. Ол адам тубанлы кюннге ышаннганды да багъасына къызын бериб кетгенди. Келиб, бичен джюклейме десе, джууукъ келгенлей кёргенди: ол а, уллу таш. Къартланы айтыулары алайды, апрелге да ышаныргъа болмайды – къыш дженгил кетиб къалмагъанын кёргозе, айтыула къураб, баш кечиндиргендиле джазгъа дери.

– Билемисиз, сабийле, къарачайлыла къыш кёзюуде кечеле узун заманда бирге тийрелери бла джыйылыб от ауузуна, уллула джумушларын тындыргъандан сора, джомакъ, нарт сёз, тилбургъуч, оюнла ойнагъандыла, сабийле да аланы төгереклерине джыйылыб аладан юренгенлерин бир-бирлерине айта ойнагъандыла. Келигиз, биз да алача ойнаяллыкъ эсек, бир кёрейик. (Джомакъла айтыргъа, джууабын билирге, устаз юретеди алгъын къалай ойнагъанларын)

– **Нарт сёзюм-къарт сёзюм, акъыллы сёзюм** – нек айтадыла алай? Нарт сёзле неге джарайдыла, нек айтадыла, къачан айтадыла? (Устаз хапарлайды)

– Дагъыда Къарачайда кёб тюрлю оюнла ойнагъандыла (Джюзюк оюн, чам джырла ...)

– Кёремисиз, таулула бизнича окъургъа школлагъа бармагъанлыкъларына, ала кеслерини билимлерин ёсдюргендиле, Джулдузла бла танг атарын, къыш джетгенин, джаз болгъанын билгендиле. Биз окъуб кюрешибиз, ала-

ны джашаулары кеслерини кыйынылары бла болганды, хар затны кыйнала юренгендиле. Сёз ючюн: «Джетегейли джети джудуз джети айланмай, сюрюучюге танг атмаз», –деб тилбургъучда нек айтхандыла?

– Къарачайлыла не зат бла кюрешгендиле? (Малчылыкъ)

– Сюрюучюле танг атар атмаз малланы кютерге алыб кетгендиле. Джудузла бла ала танг къалай атханын билгендиле. Аны ючюн айтхандыла алай.

Дерсни тамамлау:

– Не джангы зат билдигиз бююн дерсде? Джылны ненча чагъы барды?

– Юйде иги хапар билиб келирге чакъланы юслеринден, тилбургъушчукъ азбар этерге.

Ёксюз гылычукъ. Къочхарланы Къасбот.

Дерсни муратлары: сабийлени Къарачайны белгили джазыучу-джырчысыны юсюнден билимлерин ёсдюрюю.

Дерсни барыуу

1. **Сабийлени дерсге хазырлау.**
2. **Озгъан дерсни тинтиу, джылны чакъларын бегитиу.**
3. **Джангы дерс бла шагъырей этиу.**

Къасботну суратын кёргозе, сабийле бла ушакъ этиу. Джазыучуну биографиясындан кыйсаха хапар айтады, джырларын да джырлатады.

4. **Китаб бла ишлеу.** 137-чи б. (Устаз, суратны кёргозе, сабийлеге окъутады, назмуну да окъутады, магъанасын ачыкълатады).

5. **Сёзлюк иш:** *джаллы, ёксюз, чункъул, чыда, мара, гылыу*

6. **Соруулагъа джууабла бердириу:**– Гылычукъ нек болганды ёксюз?

– Автор не деб ариу айтады анга?

– Къаллай сют келтирликме дейди анга?

– Излеб нени ёлтюрюрге дейди?

Кесгин окъутууу, тубюнде суратлагъа эслерин бёлюу.

Дерсни тамамлау.

– Бурун къалай джюрюгендиле къарачайлыла? Неледе баргандыла машинаны орнуна? Эшекле бла уа не ишлегендиле ала? Бусагъатда ишлеймидиле эшекледе?

8-чи Март – Тиширыуланы юню

Дерсни муратлары: сабийлени тиширыу-аналагъа суймекликлерин уллу эте, билимлерин, тил байлыкъларын ёсдюрюю.

Дерсни барыуу

1. **Сабийлени дерсге хазырлау.**
2. **Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу, соруулагъа джууабла бердириу.**

3. **Керилиу минут.**

4. **Джангы тема бла шагъырей этиу.** Суратлагъа къарай, соруула бериу:

– Джашауда, сабийле, бизге эм багъалы кимди?

– Ананы къаллай кыйыны барды?

– Нек сюебиз аналаны бек?

– Анала болмасала, биз джаратыллыкъмы эдик дунягъа?

– Орусча да къарачайча да къаллай назмула билесиз аналаны юсюнден?

– Ананы джюрегин кыйнаргъа боллукъмуду?

– Аналарыгъызыны юсюнден хапар айталлыкъмысыз? (Магнитофонда Семенланы И. джыры неда башха, аналагъа аталгъан, джырланады. Сабийле хапар айтадыла, устаз да соруула бере, болушады).

– Бу джырдан ангыладыгъызымы къаллай уллу суймеклигин айтханын уллу белгили джазыучу, джырчы Семенланы Исмаил анасына?

– Биз а не этерге керекбиз аналарыбызыны джюреклерин кыйнамаз ючюн, ала къууаныб туруп ючюн?

5. **Китаб бла ишлеу.** 154 бетде, суратха къарай, дагъыда башхалагъа да къарай, ачыкълатуу

– 8-чи Март нек болганды аналаны байрамлары?

– Башха айлада нек этмегендиле байрамны?

– Билемсиз, къачандан бери этиледи ол байрам?

18-19 ёмюрледен бери. Бир акъыллы немец кызы, Клара Цеткин, байла-бийле джарлы халкъны кыйнаб джашатханларын кёлтиралмай, тиширыула эркишиле бла тенгликде ишлеб айланганларын кёрюб, джыйылыуда тилек сёз айтханды: «Джер башында тиширыуладан кёб кыйыны болгъан джокъду. Келигиз, Тиширыуланы ишлерин

да 8 сагъат этейик, алагъа аталгъан бир байрам кюн да белгилейик», – деб, тилекчи болгъанды. Аны тилегин къабыл эте, иш этиб сайлагъандыла 8-чи мартны.

6. Китаб бла ишлеу назмуну окъутуу, магъанасын ачыкълау.

Сёзлюк: байрам, саугъа

Кесгин окъургъа юретиу, соруула бере, теманы бегитиу:

Дерсни тамамлау, оюм чыгъарыу.

– Сабий анасына не сорады? Анасы къалай юретеди баласын? Устазгъа сабийле къаллай саугъа берселе излейди ана? Анасына къаллай саугъа келтирсе излейди ана?

Нартла

Дерсни муратлары: биринчи джаратылгъан нартладан билимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу, назмуну юсюнден соруула бериу, суратланы кёрмюч этиу.

3. Керилиу минут.

4. **Джангы тема бла шагъырей этиу.** Соруула бериу сабийлеге:

– Джер башында бурун кимле джаратылгъандыла?

– Аланы атлары къалай болгъанды?

– Ала къайда джашагъандыла?

– Нартла бла бирге кимле джаратылгъандыла?

– Ала нартланы нек къоймагъандыла?

– Къаллай таурухла билесиз аланы юсюнден?

(Устаз хапарлайды нартланы юслеринден, таурух да окъуйду)

5. **Китаб бла ишлеу.** 138б. «Нартла» деген хапарны окъутуу, ангыламагъан джерлерин ангылатыу. Суратланы да кёргюзюу.

6. **Байламлы тилни ёсдюрюу.**

– Нартла къачан джашагъандыла? Нартланы тамадалары ким болгъанды? Аскерчи башчылары ким болгъанды нартланы? Нартланы аналары ким болгъанды? Сатанай неге юретгенди нартланы?

Дерсни тамамлау.

Кюнлени къарачайча атлары

Дерсни муратлары: сабийлени интонация – акъырын неда кёлтюртюб сёлешиу – джорукълагъа тырмашдырыу; кюнлени атларындан къарачайча билимлерин тинтиу, ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу. Таурухла айтдырыу, соруула бериб, джууаб алыу.

3. Керилиу минут.

4. **Джангы дерс бла шагъырей этиу.** Къарачайча ким биледи кюнлени атларын? (Тинтиу).

– Бир ыйыкъда ненча кюн барды?

– Хар кюнню аты орусча къалайды?

– Энди келигиз, къарачайчагъа кёчюрейик:

– Баш кюн – не башланады?

– Гюрге кюн не этедиле адамла?

– Барас кюн а къайсы кюндю? Ючюнчю кюн ишден арыбизмы?

– Орта кюн не этедиле адамла?

– Байрым кюн а къаллай кюндю?

– Шабат кюн деб къайсы кюннге айтадыла?

– Ыйых кюн къайсы кюндю? Ол кюн не этедиле адамла?

– Энди ненча кюн болду?

– Джети кюн нени къурайды?

– Бир ыйыкъда ненча кюн болду?

5. **Китаб бла ишлеу.** 139 бет. Къарачайча кюнлени атлары бла назмучукъну окъуу, ангыламагъан джерлерин ангылатыу.

6. **Суратла бла хапарлау** «Бизни Тауларыбыз, джерлерибиз къаллай ариудула ала» – деген темагъа хапар айтдырыу.

– Ыйых кюн, шабат кюнледе бизни ариу тауларыбызгъа кимле келедиле солургъа?

– Къалгъан кюнледе кёб турист келемиди? Нек?

– Кёремисиз, шабат кюн сиз да окъумайсыз, бютеу миллет да солуйдула ол эки кюн.

Дерсни тамамлау:

– Ыйыкыда ненча кюн болады? Атлары кыаллайдыла?

Иги сёз. Мечиланы Кязим

Дерсни муратлары: айтымда сёзлени магъаналарына кёре тюрлендире, сёзлени орунларында джюрюте билирге юретиу; сабийлени малкыар миллетни белгили закий джазыучусуну юсюнден билимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.
2. Юй ишни тинтиу, бегитиу.
3. Керилиу минут.
4. Джангы тема бла шагъырей этиу.

– Иги сёз, аман сёз недиле ала?

– Ким айтады иги сёзлени?

– Аман сёзлени уа, ким айтады?

– Керекмиди аман айтыргыа бир-бирибизге?

– Иги адам деб а, кыаллай адамгыа айтабыз?

– Тюз айтадыла кыартла, иги адам ёмюрде да аман айтырыкы тюлдю деб.

– Иги сёзле айта билебизми? Ким айтыр иги сёзле?

– Иги сёз ёмюрде унутуламыды?

– Аман сёз а?

– Тюз айтасыз, иги сёз ёмюрде да унутулмайды, аман сёзча. Бюгюн биз белгили джазыучу алимни назмусу бла шагъырей боллукыбуз.

(Кязимни суратын кёргюзюу, хапарлау. Устаз кыысха хапар береди, Кыабарты-Малкыар республика кыалайда болгъанын кёргюзе картада, Минги Тауну кюн чыкыгъан джеринде орналгъанын ачыкылау. Анда туууб ёсгенин эмда Кязимни джашау джолундан, сабий джылларындан хапар айтыу).

5. Китаб бла ишлеу. 140 б. суратына да кыарай, Мечиланы Кязимни юсюнден окытуу. Ызы бла назмуну окытуу, магъанасын ачыкылау.

Бегитиу, соруула бериу:

– Иги сёзню бычакы кесемиди?

– Иги сёзню боран элтемиди?

– Иги сёз не болады адамгыа?

– Иги сёз унутуламыды?

6. Дерсни тамамлау.

Джомакыны ким биледи?

– Таууш этмей сёлешген, халкыгыа акыыл юлешген.

Неди бу? (Китаб)

– Нек айтылады алай?

– Китаб болмаса, адам билим, акыыл аллыкымы эди?

Бурунгу Хазария

Дерсни муратлары: ана тилде сёзлени тюз айтхан бла бирге сёзлени бири бирине тюз джалгыаугыа юретиу; сабийлени Кыарачайны тарихинден билимлерин тинте, ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.

3. Керилиу минут.

4. Джангы тема бла шагъырей этиу.

Суратлагыа кыарай, ушакы этиу:

1) Кыарачайны биринчи нартладан сора кыаллай кыраллары болгъанларын;

2) кыаллай юйледе джашагъанларын (Архыз – док. кинону кёргюзтюу, кыарачайлыланы бурун ата-баба джерлерини юсюнден, китабда суратланы тенгleshдириу).

5. Китаб бла ишлеу. Хапарланы окыута магъанасын ачыкылау. 141-142 бетле.

6. Окыулгъанны тинтиу:

– Бурун Кавказда кыарачайлыла кыалай джашагъандыла?

– Кыаллай юйле ишлегендиле? Неден ишлегендиле аланы?

– Кыарачайны кыралыны аты кыалай болгъанды?

– Кыаллай шахарлары болгъанды?

6. Дерсни тамамлау, оюм чыгыарыу.

7. Озгъан дерследен назмуланы кыайтарыб айтыу.

Бөрү бла киштик. Кърымшаухалланы Ислам

Дерсни муратлары: тил ёсдюрюу ишлени, джангы сёзлени хайырландыра, сабийлени сёлеширге тыйыншлы юретиу эмда тырмашдырыу; тамсилледен билимлерин тинте, белгили биринчи Къарачайда суратчы эмда джазыучу таулу джашыбызны юсюнден хапар бериу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерслени тинтиу эмда бегитиу, соруулагъа джууабла бердире.

3. Керилиу минут.

4. Джангы дерс бла шагъырей этиу.

Исламны суратын кёргюзтюу. Аны юсюнден хапар айтыб шагъырей этиу.

– Бизни къарачайлыланы ичлеринде да кёб акъыллы болумлу джашларыбыз да, къызларыбыз да бардыла. Эртде заманда, окъуу-билим алгъан къыйын болгъан заманда, къарыулары-амалы джетгенле – ала билим алгъандыла, къарыуу джетмеген къарангылай къалыб кетгендиле.

Ма бу сиз кёрген суратда аллай бир алаамат акъыллы джашларыбызны бириди. Сиз биле эсегиз да, Уллу Къарачайда Къартджурт эл барды. Исламбий анда туугъанды. Анасы Басхандан Орусбийладан болгъанды. Аны анасы ол сабий заманда ёлгенди да, аны сабий заманы Огъары Басханда анасыны къарнашында Орусбийланы Исмаилда ётгендиле.

Ол анда Къуранны араб тилде окъургъа, орус тилнида юреннгенди. Исламны 1877джыл ата джууукълары аны Ставрополь гимназиягъа окъургъа саладыла. Эки джылдан сора, ол Петербургда патчахны энчи аскерине къуллукъ этерге кетеди. Беш джылны ол анда джашагъанды.

Ол заманда Исламбий Орусбийлагъа къонакъгъа келе туруучу алимле, джазыучула бла шох болады. И. А. Яроценко – белгили суратчы бла да танышыб, шохлукъ джюрютеди. Ол андан дерсле алыб, биринчи къарачай суратчы болады. Сурат салгъан бла къалмай, ол тюрлю-тюрлю назмула, тамсилле да джазгъанды. Ислам орус тилден И. Кърыловну тамсиллерин да къарачайчагъа ариу тилде кёчюргенди. Бусагъатда аны суратлары Нарсанада, Тебердиде музейледе сакъланадыла.

Биз бюгюн аны бир тамсилини джартычыгъын окъуб кёрейик, нени юсюнден болгъанын ачыкъларбыз.

(Киносуна къаратыу, Тебердиде музейи, суратлары, назмуларын орусча къалай айтханларына тынгылатыу)

5. **Китаб бла ишлеу.** 143б. суратына къарай, окъутуу аны юсюнден джазылгъанны, магъанасын ачыкълау.

6. **Тамсилни окъутуу.** Магъанасын ачыкълау.

Сёзлюк: тамсил-..., тапхыр-..., келекке-..., сырт-..., мыллык-... .

Кесгин окъутуу, тамсилни тинтиу.

– Бөрү нени сюеди ашаргъа?

– Адамгъа хата этерикмиди?

– Бу тамсилни адамла бла тенглендирирге боллукъмуду?

– Урлагъан не береди адамгъа?

– Урлагъан иги халиге саналамыды?

– Не джаны бла да аманны къатына барыргъа керекмиди?

7. **Дерсни тамамлау:**

Кърымшаухалланы Ислам кимди? Ол не затла джазгъанды? Джазгъандан сора, ол не иги ишле этгенди?

Мени багъалы Къарачай-Черкес республикам!

Дерсни муратлары: сабийлени интонация – акъырын неда кёлтюртюр сёлештиу – джорукълагъа тырмашдырыу; джашагъан гитче Ата джуртларындан сабийлени билимлерин тинте, патриот сезимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерслени тинтиу, бегитиу.

3. Керилиу минут.

4. Джангы тема бла шагъырей этиу.

«Мени багъалы Къарачай-Черкес республикам» деген темагъа ушакъсоруу халда бардырыу. Суратлагъа къарай, сабийлеге хапар айтдырыу:

– Биз къайда джашайбыз?

– Республиканы аты къалайды?

– Къаллай миллетле джашайдыла мында?

– Къалай джашайдыла адамла мында?

– Не затладан байды бизни республика?

– Республиканы ара сахары къайсыды?
– Ким баргъанды ары кёб, не сейир затлары барды сахарда?

– КЧР-ни алаамат джерлерини юсюнден киногъа бир къарайыкъ. (20 мин)

Китаб бла ишлеу. 153 б. текстни окъутуу, магъанасын ачыкълатыу.

– Биз кесибизни республикабызны юсюнден къаллай назмучукъла этген эдик, эсигизге бир тюшюрюгюз?

«Кесим!» деген – джангызчыкъ,

Хар неден да джазыкъчыкъ,

«Миллет!» деген – минг болур,

Шох бла тенгден ол толур.

– Нек айтадыла алай – къалай толлукъду адам тенг бла шохдан?

– Адам къачан джангызчыкъ, джарлычыкъ болады?

– Адам джангыз кесин суйсе, кишиге болуша билмесе, ма алай бла кеси къаллыкъды.

Дерсни тамамлау:

– Биз къайсы республикада джашайбыз?

– Къаллай байлыкълары барды аны?

– Къаллай миллетле джашайдыла?

– Къалай джашайдыла ала?

Юйде иги хапар билиб келирге уллулагъа соруу, суратла джыяргъа

Къарачайны Къадау Ташы

Дерсни муратлары: тарихден билимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Республиканы юсюнден суратладан кёрмюч къурау (сабийле келтирген материалдан).

3. Керилиу минут.

4. Джангы тема бла шагъырей этиу. Суратлагъа къаратыб, ушакъны соруу халда бардырыу.

– Бу ташны кёрген бармыды? (Сабийле билген хапарларын айтадыла).

– Ол таш къалайдады? Билмей эсегиз, тынгылагъыз, сабийле. Уллу Къарачайны Хурзук, Учкулан, Къартджурт

деб эски эллери барды. Къарачайлыла ол элдеде бурун орналгъандыла. Къарачайны Къадау Ташы Худес суу бла Къобан сууну джагъасындады. Ёргеден акъгъан Уллу Хасаука бла Гитче Хасаукадан ауушла бла Бийчесын сыртлагъа ётесе. Бийчесындан ары уа Малкъаргъа да, Нарса-нагъа да ауаргъа болады. Бир заманлада ол ауушла бла кёб джау келиб, Къарачайны адамын, малын да урлялгъанларын да урлаб, элталмагъанларын да ёлтюрюб кетиб тургъандыла.

Къарачайны бачама уланы Къарча деб джигит джашы болгъанды Ол кесича ёхтем нёгерлери бла Къарачайны джерлерин джауладан сакълаб тургъанды. Сора ол ташны къатында белги салгъандыла, энди былайдан бир джанны да иймезбиз деб. Ёзен къуру ташлы джер болгъаны себебли, адамла, бир кесек джерден арбала бла кёб къалау ташланы ариулаб, сабанла, бачхала этерге кюрешиб джашагъандыла. Бютеу Къарачай ёзеннге да айтхандыла ол заманда Къадау ташлы деб. Ташдан кючлю зат болмагъанды да ол заманлада, юйлерин да, бурууларын да ташдан ишлегендиле. Бусагъатда барсанг да ары Къарачайгъа, кёрлюксе таш къалаулары, юй орунлары – бурун арбазланы ташдан ызларыдыла ала.

– Энди, ол ташны миллет сыйлаб, Къарчаны ташы дейдиле.

5. Керилиу минут.

– Келигиз, джырына тынгылайыкъ. (Джыр «Къарачайны Къадау ташы»)

6. Китаб бла ишлеу. 144 бетде хапарны окъутуу, ангыламагъан джерлерин ангылатыу.

7. Соруулагъа джууабла бердириу.

Къадау таш къалайдады? Нек айтадыла анга Къарчаны ташы деб? Къалай ангылайсыз Ата джуртунг – алтын бешик дегенни?

8. Дерсни тамамлау эмда оюм чыгъарыу.

Тюлкю бла джюзюмле. Акъбайланы Исмаил

Дерсни муратлары: Къарачайны белгили джашларыны бири бла шагъырей этиу, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.
2. Озгъан дерсни тинтиу. (Къадау ташны юсюнден суратла келтирселе, кёрмюч этиу, хапарын айтдырыу).
3. Керилиу минут.
4. Джангы дерс бла шагъырей этиу. Соруу халда ушакъ этиу.

– Бу суратда сиз кёрген ким болгъанына иги тынгылагъыз. Бу Акъбайланы Ахияны джашы Исмаилды. Ол Къартджурт элде туугъанды. Аны атасы Ахия Картджуртда биринчи эл школну ачханды. Ахия Исмаилны билимге талпыгъанын кёргенинде, Малкъарда Басхан элде медресеге окъургъа ана къарнашларына ийгенди. Исмаил медресени иги окъуб бошагъанлай, ислам динни терен окъургъа деб, аны Къазаннга ашыргъандыла. Ол аны да бошаб, Кърымда Симферополь шахарда тюрк тилни окъуйду. Аны да бошаб, Тбилисини, Бакуну, Стамбулну мийик окъуу юйлеринде белгили алимледен дерсле алады.

Исмаилни билими терен болгъанды. Ол бир талай тиллени билгенди, тюрлю-тюрлю джашау усталыкълагъа да тюшюнгенди. Ол сеbebден туугъан джерине дуниядан толу хапарлы болуб, кёбню кёрюб, кёбню сынаб, джашаугъа къарамы терен болуб, 1898 джыл къайтханды.

Исмаил Теберди элге келеди. 24 джыл болгъанды анга ол заманда. Атасыны джолу бла устазлыкъ ишге барды. 1917 джылгъа дери ол устаз болуб ишлегенди. Ол джарлылагъа, къарыусузлагъа болушургъа бек сую эди. Ол окъугъан джерлеринде басмалыкъгъа да юреннгени себебли, Тюркде талай газетде ишлеб тургъанды.

Дерс китабланы къарачай-малкъар тилде басмаларгъа аны эртдеден мураты бар эди. Ол Дагестанда Гаспралы Измаилны окъуу юйюнден танышы бла Абусуфьян Акаев бла Мавраев Магометмырза къурагъан типографияда 3 китабны 5-6 джылны ичинде чыгъарады. Бир китаб «Харифле» эдиле, экиси уа харифледен сора хайырланырча хрестоматияла эдиле. 1916 джыл Тифлисте Исмаил «Ана тили» деб китаб чыгъарады. Исмаил къуру аны бла да къалмай, кёб назмула да джазгъанды. Ол да тамсиллени орус тилден И. Крыловдан кёчюргенди. Совет власть

киргенинде, бютеу рысхысын да бериб, Черкескеде бир юй алыб, джарыкълыкъ ишлеге къошулады, биринчи «Таулу джашау» газетни чыгъарыргъа болушады. Тутулуу-репрессия башланганлай, ол Тебердиге къайтады, алай а 1937-чи джыл аны тутуб тюрге атадыла. Ол анда ёледи. Биз аллай алчылы адамларыбызны билирге керекбиз, эсде тутуб аладан юлгю алыб, миллетибизге не бла джарайыкъ деб, иги-ашхы джумушлагъа ангыбызны айландырыргъа керекбиз.

Энди биз аны тамсили бла шагъырей болайыкъ.

5. Китаб бла ишлеу. 145 бетни окъутуу. Магъанасын ачыкълау эмда тамсилни окъутуу, ангыламагъан сёзлерин ангылатыу.

6. Дерсни тамамлау, тамсилни сюзюу: Тюлкую къайры киргенди? Не кёргенди ол анда? Бу тамсилни кимле бла тенгештиргирге боллукъду? Бизни ичибизде бармыдыла аллайла?

Хасаука уруш

Дерсни муратлары: Къарачайны тарихинден билимлерин ёсдюрюу

Дерсни барыу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.
2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.
3. Джангы тема бла шагъырей этиу.

Ушакъ соруу халда:

– Хасаука неди, эшитгенмисиз, сабийле?

– Хасаука деген – ол ауушладыла (перевалы). Худес деген ёзенден аугъан эки аууш бардыла, биринчиге Уллу Хасаука дейдиле, экинчиге да Гитче Хасаука дейдиле. Ол эки аууш Бийчесын сыртладан ауадыла. Къабарты – Малкъардан да ётедиле бери да, ары да.

1828 джыл патчахны аскерлери Къарачайны джерин кеслерине алыргъа, миллетин да кеслерине бойсундургъа излегендиле. Патчахны аскерлери сау кюнню эртденден ингирге дери къазауат этгендиле. Къарангы болгъанында таулуланы къарыулары азая тебегенди. Сора Кърымшаухалланы Ислам таулулагъа айтханды: «Келигиз, оруслула бла джарашайыкъ да джашайыкъ, ансы аланы кючлери уллуду, хорлаяллыкъ тюлбюз», – деб тилегенди. Бол-

магъанында къарачайлыла акъ байракъ алыб чыкыгъандыла. Ол ауушладан бери аугъан джерде тюз тала барды, сора ол талада ташны къатына эки джанындан да келгендиле тамада къауумлары. Алайда джарашыу къагъыт кесамат джарашдыргъандыла. Бу джанындан къарачайлыла кишини иймей, ол джанындан оруслула да кишини иймей, шохлукъда джашаргъа деб, бегитгендиле къагъытда.

Ол урушда джигитлик этгенлеге аталгъан джыргъа бир тынгылагъыз. («Умар» деген джыр).

4. Керилиу минут.

5. Китаб бла ишлеу: 146 б. хапарны окъутуу, магъанасын ачыкылау, ангыламагъан сёзлерин ангылатуу.

6. Киносун кёргюзюу сабийлеге.

7. Дерсни тамамлау: Хасаукада къаллай уруш баргъанды? Кимле къазауат этгендиле бир-бирлери бла? Не бла бошалгъанды къазауатны арты?

Къарачайны адет төреси

Дерсни муратлары: бурундан келген Къарачайны адетлеринден билимлерин тинтиу эмда ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу эмда бегитиу.

3. Джангы дерс бла шагъырей этиу.

Ушакъ-соруу халда:

Адет неди? Къаллай адетле билесиз? Суратлада сабийлени не эте тургъанларына бир къарагъыз, къайсыла тюз тутадыла кеслерин, къайсыла аман тутадыла?

Мен бир соруучукъла берейим, сиз алагъа джууабла хазырлагъыз:

– Уллу адам юйге кирсе, гитче не этерге керекди? (Ёрге къобаргъа).

– Ананг джумуш айтса, сен не этерге керексе? (Дженгил туруб этерге керекди)

– Къарт амма неда акка джолда джюгю бла бара тура эсе, сен не этерге керексе? (Болушургъа).

– Уллула селеше турадыла. Сен къатларына келдинг. Не этерге керексе? (Сёзге кшошулмай, джанларгъа керексе).

– Сен нёгеринг бла, не башха бла селеше эсенг, аны ауузуна чабаргъа, айтыргъа къоймай, сёзюн бёлдюрюб турургъа боллукъмуду? (Огъай, айтханына тынгыларгъа керекди, ол бошаса, алай селеширге керекди).

– Нёгерингде бир зат кёрдюнг эсе, бек керекди деб, аны урларгъа боламыды?

– Джолоучулукъда неда башха джерде нёгеринги азыгъы джокъ эсе (сени уа барды азыгъынг), сен не этерге керексе? (Нёгеринг бла тенг юлеширге керексе)

– Кёремисиз, къаллай иги адетлерибиз барды Къарачайда. Юйде соруб, энтда къаллай адетле болгъанларын билиб келигиз.

4. Керилиу минут.

5. Китаб бла ишлеу. 147 б. суратлагъа къарай, аланы да ачыкылай, адетлени окъутуу.

6. Дерсни тамамлау.

– Къаллай нарт сёзлени билебиз? Неге юретедиле ала бизни? (Адеб джокъда намыс джокъ. Адеб базарда сатылмайды. Намысынгы гитчеликден сакъла..)

– Бу нарт сёзлени чырт унутмагъыз сабийле. Аланы эсигизде тутсагъыз, абынмазсыз джашауда.

Минги тау. Семенланы Исмаил.

Дерсни муратлары: сабийлени джангы тема бла шагъырей эте, тил байлыкъларын ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу эмда бегитиу.

3. Керилиу минут

4. Джангы тема бла шагъырей этиу.

– Сиз бу джырны билемисиз? (Джырны тынгылатады, джырлатады).

– Ким джазгъанды ол джырны?

– Семенланы Исмаил деб эшитгенмисиз?

– Кимди ол?

– Аны суратына бир къарагъыз, къаллай белгили адам эди ол. Джандетли болсун! Унухну джашы Сымайыл Къарачайны эски эллерени биринде Учкуланда туугъанды. Ол

джаш заманындан огъуна назмула бла джырла джазыб, джырлаб башлагъанды. Анга халкъда Джырчы Сымайыл дейдиле. Ол джаш заманында анасыны джырлагъанына тынгылай, андан алгъан болур ол фахмуну. Къарачай къызгъа атаб, «Акътамакъ» деб къыз ат бла 4000 тизгини болгъан джыр джазгъанды. Ол аны Учкуландан атха миниб джырлаб башласа, Нарсанагъа дери джетиб къалгъанды, дей эдиле къартла.

Сымайыл кѣчгюнчюлюкню сынагъан заманында да назмула джазгъанды. Аны назмуларын, кърал тамадалагъа къаршчы бараса деб, басмагъа чыгъарыргъа къоймагъандыла. Юйдегиси бла Къазахстанны тюзлеринде кѣб къыйынлыкъла кѣргенди. Анга да чыдаб, миллет бла биргелей бери, Къарачайгъа, къайытыб келгенди.

Мында да ол джазгъанын къоймагъанды. Эришиуледе Арменияда ол, «Минги Тауну» джырлаб, биринчи орунга ие болгъанды. Сымайыл Къарачайны закий (алим) джазыгучусуду. Аны биз кѣб назмусу бла шагъырей боллукъбуз.

– Ол джыргъа бир къайтайыкъ. Нени юсюнден джырланады, бир тынгылагъыз.

– Неге аталгъанды?

– Суратха къарагъыз да бир айтыгъыз, бу таудан ариу тау бармыды?

– Минги Тауну ненча тѣппеси барды?

– Аны башына киши чыкъгъанмыды, джукъ эшитгенмисиз?

– Биринчи болуб, аны башына къарачай джаш Хачирланы Хыйла Хыйса чыкъгъанды. Ол биринчи болуб джол айыргъанды сыйлы Тауну тѣппесине. Бусагъатда джыл сайын кѣб джашла къызла чыгъадыла. Атла бла да чыкъгъандыла аны башына.

5. Керилиу минут.

6. Китаб бла ишлеу. 148 б. Сымайылны юсюнден окъутуу, магъанасын ачыкълау.

Назму-джырны окъутуу, хар тизгинин нени юсюнден болгъанын ачыкълатыу.

7. Дерсни тамамлау: Къарачайны алим джазыгучуджырчысы кимди? Семенланы Сымайыл къаллай джыр джазгъанды?

Уллулагъа сый бере билиу

Дерсни муратлары: сабийлени намыс-адеб джорукъладан билимлерин ъсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.

3. Керилиу минут.

4. Джангы тема бла шагъырей этиу. Устаз таурух айтады «Намысларын тас этгенле»

– Эртденбла джашчыкъ орамгъа чыкъгъанлай, бир къартны кѣргенди: сыртында бир машогу бла ауур ынгычхай, терин да сюрте мангылайындан. Джашчыкъ, сейирсиниб, кеси-кесине да былай айта: «Ий, быллай къартла нек джашайдыла? Кеси да ол ауур машокну да кѣлтюрюб, къайры барады?» – деб, къартха соргъанды:

– Не излейсе джерге къарай, ол ауур машогунгда уаненг барды? – дегенди.

Къарт:

– Намысларын тас этгенлени намысларын джыяма, – дегенди.

Джашчыкъ сейирсиниб, джукъ да айтмай, ойнаргъа кетгенди. Сора, ингирде юйге келгенлей, анасына айтханды:

– Анам, бюгюн бир къартны кѣрдюм, сыртында да бир ауур джюгю бла. «Не излейсе джерде?» – деб соргъанымда, «Намысларын тас этгенлени джыяма», – дегенди. Бир сейир адамды, аллай къартла нек джашайдыла, – дегенди.

Анасы джашчыкъгъа соргъанды:

– Джашым, сен кюн ашхы бергенми эдинг?

Джашчыкъ:

– Огъай!

– Болушайым! – дегенми эдинг?

– Огъай!

– Да сора сен да тас этгенсе намысынгы! – дегенди анасы.

Ёлмесенг да, къарт дамы болмазса, – дейдиле къартла. Джашым, сен да къарт боллукъса, кѣрюрсе, сеннге да алай айтсала, къалай боллукъду?

Джашчыкъ сагъышланыб, анасындан тилегенди:

– Анам, къалай алайым намысымы ызына?
– Бар да кюн-ашхы бер, саламлаш, орун къой, керек-лиси бар эсе да сор, болушайым де да болуш, сора намысынгы ызына алыргъа келгенинги айтырса. Не дегенин кёрюрге, – дегенди анасы.

Джашчыкъ чабыб кетгенди къартха. Барса, къарт олтуруб, ишлей тургъанды. Джашчыкъ киргенлей

– Салам акка! – дегенди. Акка ёрге къобуб саламлаш-ханды, олтур деб кеси олтургъан джерни кёрюргенди. Джашчыкъ унамагъанды.

– Сау бол акка, мен джашма, кесинг олтур! – дегенди. – Мен болушур затынг бармыды? – деб соргъанды.

– Сау бол, джашым, кесим этерме – дегенди къарт. Джашчыкъ айтханды:

– Акка, мен намысымы алыргъа келгенме, берсенг, – дегенди. Акка:

– Онг къолунгу соз! – дегенди да къолуна бир зат салгъанды.

– Ма, джигит, энди тас этме намысынгы! – дегенди.

Джашчыкъ, «Сау бол!» – деб, юйге атылыб кетгенди. Юйге келгенлей:

– Анам, намысымы алыб келеме! – деб, къолун ачса – джукъ да джокъ. Джашчыкъ кыйналгъанды, энтда тас этиб къойдум да деб. Анасы ышарыб айтханды:

– Джашым, намыс – ол адамны кесиндеди – деб, ангылатханды. Джашчыкъ ангылагъанында, анасына сёз бергенди намысын тас этмезге.

5. Бегитиу.

– Энди бир айтыгъыз, «намыс» – ол неди?

– Уллуланы айтханларын эте билирге керекмиди?

– Адамны аузуна чабаргъа керекмиди селешген заманда?

– Ойнагъан заманыгъызда бир-биригизни алдаб ойнаргъа боллукъмуду?

– Кёремисиз, намыс не болгъанын кесигиз айтдыгъыз. Энди сиз сакъ боллукъмусуз намысыгъызгъа?

6. Керилиу минут.

7. Китаб бла ишлеу: 149 б. суратлагъа къарай, назмучукъланы окъутуу, магъаналарын ачыкълатыу. Суратланы кёрюрге, къайсы сабийле намыслыла болгъанларын айыртыу.

8. Дерсни тамамлатыу: Намыс деген неди? Къарачайда къаллай джорукъла, адетле бардыла бурундан бери келген?

Къарачай-малкъар оюнла

Дерсни муратлары: таулу сабийлени бурун оюнлары бла бусугъатда оюнларын тенгleshдириу, билимлерин ёсдюрюу.

Дерсни барыуу

1. Сабийлени дерсге хазырлау.

2. Озгъан дерсни тинтиу, бегитиу.

3. Керилиу.

4. Ушакъ – соруу халда.

– Къаллай оюнла билебиз? Бурун сабийле къаллай оюнла ойнагъандыла? Бусагъатда аллай оюнла ойнаймыдыла?

5. – Китабдан бир окъуюкъ, къаллай оюнла ойнагъанларын сабийлени. 151 б. окъутуу, магъанасын ачыкълау, къалай ойнагъанларын этдириб кёрюзюу – ашыкъ оюнну, гинджи оюнланы, д.а.к.

– Джашчыкъланы оюнлары уа къаллайла болгъандыла?

– Оюн сабийге да, уллугъа да не береди? Ойнагъан заманда къалай ойнаргъа керекди? Тюзлюк хар заманда да болсун биргегизге.

6. Дерсни тамамлау.

БАШЛАРЫ

Кириш сөз	3
Адабият окъуу бла джазыу, грамматика ишлеге башланган класслада сагъатланы саны	10
Окъуудан 1-4 класслада бир минутха окъуллукъ сөзлени саны	10
Диктантда сөзлени саны	10
Сөзлюк диктантда сөзлени саны	11
ТИЛГЕ АЙЛАНДЫРЫУ ЭМДА СӨЛӨШДИРИУ КӨЗЮУ	12
Туугъан джерим – Къарачай. Мени республикам.....	13
Ата джуртум – Россия	13
Мен тамбла школгъа барлыкъма. Бюгюн школну кюннюдю ..	16
Сөлешуу эмда джазма тил. Школда окъуйбуз, юйде дерс этебиз	18
Оюнчакъла, оюнла	20
Биз бирикген юйдегиз. Аш татлы болсун!	22
Юйде барыбыз да ишлейбиз. Көгетле бла тахта көгетле, битимле	24
Тауушланы дуниясында	26
Юй хайуанла бла къанатлыла. Кийик джаныуарла бла къанатлыла	28
Хар кюннюмю таб къурайма	30
Ашарыкъ тюкенде. Кийим тюкенде	32
Байрым дерс. Халкъ таурух «Намыс»	34
КЪАРА ТАНЫРГЪА ЮРЕТИУ КӨЗЮУ	40
Къара танытыу, сөз чемерликлерин ёсдюрюу кёзюуге окъуу-тематика план (юлгю халда).....	44
Къара танытыу кёзюуню дерслери	47
Аа – хариф бла таууш	47
Лл – хариф эмда таууш.....	53
Нн – хариф бла таууш.....	56
Окъулгъан харифле бла бёлюмлени къайтарыу, бегитиу; сөзле джазыу, окъуу	58
Мм – хариф бла таууш	59
Шш – хариф бла таууш.....	61
Рр – хариф бла таууш	62
Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле	64
Тт – хариф бла таууш	65
Окъулгъанны къайтарыу	67
ОКЪУРГЪА, ДЖАЗАРГЪА ЮРЕТИУНЮ ЭКИНЧИ КӨЗЮУЮ .	68
Ыы – хариф бла таууш	69
Уу – хариф бла таууш	71
Къысха Уу – хариф эмда таууш	74
Оо – хариф бла таууш	78
Бб – хариф бла таууш	80
Ии – хариф бла таууш.....	82

Дд – хариф бла таууш	85
Зз – хариф бла таууш	88
Сс – хариф бла таууш	90
Хх – хариф бла таууш.....	92
Кк – хариф бла таууш.....	94
Ее – хариф бла таууш	96
Чч – хариф бла таууш	100
Пп – хариф бла таууш.....	102
Бегитиу. Окъуу, джазыу ишле	104
Гг – хариф бла таууш	105
Къысха Йй – хариф эмда таууш	107
Ээ – хариф бла таууш	110
Юю – хариф бла таууш	112
Къайтарыу. Бегитиу	114
Ёё – хариф бла таууш	115
Къайтарыу. Бегитиу	117
Къкъ – хариф бла таууш	117
Гъгъ – хариф бла таууш	120
Нгнг – хариф бла таууш	121
Сынау кёчюрюу	123
Жж – хариф бла таууш.....	124
Дждж – хариф бла таууш	126
Яя – хариф бла таууш.....	128
Фф – хариф бла таууш	130
Ц ц – хариф бла таууш	132
Вв – хариф бла таууш	134
<i>Сынау кёчюрюу. «Щщ» хариф бла таууш .....</i>	135
<i>«Ъ» (къаты белги) бла «Ь» (джумушакъ белги) харифле ...</i>	137
<i>Байрам дерс: «ХАРИФЛЕНИ БАЙРАМЫ» .....</i>	139
1-чи КЛАССДА КЪАРАЧАЙ ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ (джазыу)	
Сөлешуу тил неди? Джазма тил неди?.....	152
Тауушла бла харифле	155
Ачыкъ харифле бла тауушла	158
Тунакы харифлени джазабыз	159
<i>Диктант «Анам» .....</i>	161
Ачыкъ эмда тунакы харифле	161
Халатланы тюзетиу иш. Къарачай алфавит	162
Бёлюмле къурайбыз. Сөзлени кёчюрюу	164
Сөзлени кёчюрюу	165
Сөз. Басым.....	166
Басым	168
<i>Диктант .....</i>	169
Халатла бла ишлеу	170
Ат. Тилни кесеклери	171
Затны ишин кёргюзген сөзле. Этим	174
Затны ышанын кёргюзген сөзле. Сыфат	175
<i>Кёчюрюу «Эгечим». Айтым .....</i>	177

Айтым. Белгиле	178
Айтым	181
Уллу хариф сёздеде. Энци атла	182
Эллени шахарланы, орамланы, сууланы, тауланы атлары..	183
<i>Сынау иш – кёчюрюю. «Джол» .....</i>	185
1-чи КЛАССДА АНА ТИЛНИ ДЕРСЛЕРИ	
Россия – мени къралымды	187
Къарачай-малкъар орузлама	189
Джылны чакълары бла айлары	189
Ёксюз гылыгучукъ. <i>Къочхарланы Къасбот</i>	192
8-чи Март – Тиширыуланы кюню	193
Нартла	194
Кюнлени къарачайча атлары	195
Иги сёз. Мечиланы Къазим	196
Бурунгу Хазария	197
Бёрю бла киштик. <i>Кърымшаухалланы Ислам</i>	198
Мени багълалы республикам!	199
Къарачайны Къадау Ташы	200
Тюлкю бла джюзюмле. <i>Акъбайланы Исмаил</i>	201
Хасаука уруш	203
Къарачайны адет тереси	204
Минги Тау. <i>Семенланы Исмаил</i>	205
Уллулагъа сый бере билиу	207
Къарачай-малкъар оюнла	209

**Абдуллаева Л.В., Чотчаева Р.У.,
Гаппоева З.Х., Касаева Л.Дж.**

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
К УЧЕБНИКУ «РОДНАЯ РЕЧЬ»
1 класс**

На карачаевском языке

Издание первое

Редактор **Мамаева Ф.Т.**
Корректор **Байрамукова Р.А.**
Технический редактор **Балаева Т.А.**

Подписано в печать 19.12.2016 г. Формат 60х90/16. Бумага офсетная.
Гарнитура Школьная. Печать офсетная. Усл. печ. л. 13,25.
Уч. изд. л. 10,42. Тираж 250 экз. Заказ № 0175.

Государственный заказчик РГБУ ДПО «Карачаево-Черкесский Республиканский институт повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92. E-mail: guripp2@yandex.ru.